Ўзб.2
49
Қ-15

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИ
МАНБАЛАРИ ЛУҒАТИ

Қадимги туркий тил луғати
(X-XII асрлар)

Ӯз8.2
49
К-15

O'zbek filologiyasi
fakul'teti
O'QUV ZAL

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИ МАНБАЛАРИ ЛУҒАТИ

Қадимги туркий тил луғати (X-XII асрлар)

“Девону луғоти-т-турк”,
“Қутадғу билиг” ва
“Ҳибату-л-ҳақойиқ”
асарлари бўйича

Тузувчи: филология фанлари номзоди
Қаюм Каримов

O'zbek filologiyasi
fakul'teti
KUTUBXONASI

Тошкент
«MUMTOZ SO'Z»
2009

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOshDO'TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI
3105

82.3(5 Турк)
Қ 15

Қадимги туркий тил луғати (X-XII асрлар): “Девони луғоти-т-турк”, “Қутадғу билиг” ва “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарлари бўйича / тузувчи Қ.Каримов; масъул муҳаррир А.Рустамов. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2009. - 148 б. – (Ўзбек мумтоз адабиёти манбалари луғати).

I. Каримов, Қаюм.

ББК 81.2 Турк я2

Тузувчи: филология фанлари номзоди
Қаюм Каримов

Масъул муҳаррир: ЎзРФА академиги Алибек РУСТАМОВ

Нашрга тайёрловчи: филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

Такризчи: филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла ДАДАБОЕВ

ISBN 978-9943-363-86-1

© «MUMTOZ SO‘Z», 2009

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛ ЛУҒАТЛАРИ ВА УНИНГ МУАЛЛИФЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Туркий халқлар ЕвроОсиёнинг Марказий ва Шарқий ўлкаларининг туб аҳолиси бўлиб, жаҳоннинг энг қадимги тилларидан бири туркийда сўзлашувчилардир. Қадимги туркий тил хусусиятлари ҳақида нафақат туркий халқлардан чиққан олимлар, балки Европа ва Американинг номдор олимлари тадқиқот ишларини олиб борганлар, бу тилни ўзлаштириш, туркийда ёзилган манбаларни ўрганишни енгиллаштириш учун қомус ва сўзлик (глоссарий)лар тузганлар, йирик адабий манбаларнинг индекс-луғатларини яратганлар.

Туркий тилларнинг қадимги қомусий луғати улуғ филолог олим, сайёҳ ва файласуф Маҳмуд ибн Ҳусайн Кошғарий (XI аср) қаламига мансуб. Бу қомусий луғат туркий сўзларнинг араб тилидаги изоҳини манбалар орқали англатувчи луғат, туркий қавмлар ва ҳудудлар ҳақида маълумот берувчи, диалект ва лаҳжаларнинг илмий таснифини яратган. Шеърий ва насрий асарлардан намуналар келтирилган куллиёт бўлгани учун ҳам жаҳоннинг барча филолог олимлари, шунингдек, тарихчи, археолог, географ ва бошқа илмлар вакиллари у зотни улуғ устозлари деб билганлар ва “Девону луғоти-т-турк” (“Туркий сўзлар девони”, 1072)ни[1] туркий халқларнинг бош китоби деб ҳисоблаганлар. “Девону луғоти-т-турк”нинг изоҳ ва тушунтириш матнлари араб тилида ёзилгани учун XX асрнинг ўзидаёқ бир неча тилларга таржима қилинган. Асарнинг турк, ўзбек, уйғур, қозоқ, озарбойжон, инглиз, немис, хитой ва рус тилларига қилинган таржималари бу қомусий луғатнинг аҳамиятини таъкидлаб турибди. Рифат Килисли, Атиф Бей, Тавфиқ Бей, Босим Аталай[2] томонидан турк тилига, Солиҳқори Муталлибов томонидан ўзбек тилига, Исмоил Домулла Қашғарли, Муҳаммад Файзий ва Аҳмад Зиёий ва 12 таржимон (Абдусалом Аббос, Абдураҳим Ўткир, Абдураҳим Ҳабибуллоҳ, Абдуҳамит Юсуфий, Ҳалим Солиҳ, Мирҳожи Усмон, Муҳаммад Ниёз, Собит Рузи, Иброҳим Мутъий,

---

[1] Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони / Девону луғотит турк. Уч томлик. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1960-1963..

[2] Besim Atalay. Divanü Lügat-ıt-Türk ve Tercümesi üzerine Notlar / Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-ıt-Türk (çeviri). Çeviren: Besim Atalay. 5.Baskı. Cild I. – Ankara, 2006.

Имин Турсун ва Мирсултон Усмонов) томонидан уйғур тилига[3], Исмоил Ҳикмат, Холид Саидхўжа томонидан озарбойжон тилига, Аскар Егеубай томонидан қозоқ тилига[4], Саййид Муҳаммад Дабирсиёкий, Ҳусайн Муҳаммадзода Содиқ томонидан форс тилига, К.Брокелманн томонидан немис, Р.Дэнкофф ва Ж.Келли томонидан инглиз тилига, ниҳоят, акад. А.Рустамов[5] ва Зифа-Алуа Ауэзова[6] томонидан рус тилига таржима қилинган "Девону луғоти-т-турк" қарийб 8,5 минг туркий ўзакдош сўзларни ўз ичига қамрайди.

Хоразмлик улуғ аллома Маҳмуд Замахшарий (ваф. 1143) томонидан "Муқаддимату-л-адаб» («Адаб илмларининг муқаддимаси») номи остида тўрт тилли турк, араб, форс, мўғул тилининг изоҳли луғати тузилган бўлиб, унинг ҳам тушунтириш матнлари араб тилида ёзилган (З.Исломов томонидан ўзбек тилига ўгирилган).

XIII асрда Мисрда номаълум муаллиф томонидан турк-мўғул-форс тиллари луғати тузилган, асарнинг тўла номи "Китаби мажмуъи таржуман туркй ва ажамй ва мўғал" деб номланади, уни голланд олими Т.Хоутсма 1894 йилда нашр эттирган.

XIV асрда Испанияда гренадалик Абу Хаййан Ғарнатий Андалусий томонидан "Китабу-л-идрак ли лисану-л-атрак» номли (1312-1313) туркий тилларнинг изоҳли луғати яратилган.

Жамолиддин ибн Муҳаннанинг "Хилиат ул-лисан ва халибат ул-байан" номли луғати П.М.Мелиоранский фикрига кўра, XIV асрда Эроннинг Озарбойжонида тузилган.

"Китаб булғату-л-муштақ фи-л-луғат ат-турк ва-л-қифчақ» номи билан тузилган араб-турк (қипчоқ) луғати қўлланма характерида бўлиб, XV асрга тааллуқли. Шунингдек, айни шу асрда Мисрда яратилган "Каванину-л-куллиййа ли-дабт ал-луғат ат-туркиййа», «Китабу-т-туҳфат уз-закиййа фи-л-луғат ит-туркийа» номли туркий тиллар грамматикасини араб тилида шарҳлаган

---

[3] Махмут Кашкари. Турки тиллер дивани. Чилд 1-3. Урумчи, Шинжан халқ нашриёти, 1400-1403/1980-1984.

[4] Махмут Қашқари. Турiк Создiгi. Аударған, алғысозi мен ғылыми тусiнiктерiн жазып, баспаға дайындаған А.Қ.Егеубай. Алматы, 1997.

[5] Махмуд ал-Кāшгарӣ. Дӣвāн лугāт ат-турк. В 3-х томах. Том 1. Перевод А.Рустамова / Предисловие И.В.Кормушина. – Москва: Восточная литература, 2010

[6] Махмуд Кāшгарӣ. Дӣвāн Лугāт ат-Турк. Перевод и предисловие З.-А.М. Ауэзовой. Индексы Р.Эрмерса. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.

асарлари таркибида луғат қисмлари мавжуд. Булардан ташқари Ҳиндистон, Эрон ва Афғонистонда темурийлар ва бобурийлар сулоласи даврида яратилган ўнлаб луғатлар туркий тиллар ва бу тилда яратилган адабий манбаларга бўлган қизиқишлар даражасини англатиб турибди.

Мир Жамолиддин Ҳусайн ибн Фахриддин Ҳасаний томонидан тузилган “Фарҳанги Жаҳонгирий” (1596-1608) луғатида ҳам туркий сўзлар форсча изоҳланган.

Луғатчилик тарихидан маълум бўлишича, XV-XVII асрларда бир қатор форсий-туркий ва туркий-форсий луғатлар яратилган. Улар орасида бевосита туркий сўзларни форсчада изоҳ қилган “Баҳжату-л-луғат”, “Санглох”, “Мабониу-л-луғат”, “Луғати атрокиййа, “Луғати Навоий”, “Фарҳанги ҳазрати мир Алишер муллақаб ба Навоий”, “Хамса ба халли луғат”, “Луғати амир Навоий”, “Дар баёни луғати Навоий”, “Ҳалли луғати “Хамса”йи Навоий”, “Хулосайи Аббосий”, “Абушқа”, “Бадоеъу-л-луғат” амалий аҳамиятга эга бўлиб, улар таркибидаги изоҳ қилинаётган туркий сўзларнинг муайян қисми ўз қатламда, яъни қадимдан туркий тилларда қўлланилиб келган сўзлардир.

Бобурий ҳукмдор Шоҳжаҳон буйруғи билан Файзуллоҳхон томонидан 1193/1779 йилда тузилган ва ҳозирда Лондоннинг Британия музейида сақланаётган луғатда туркий феъл шаклларининг форсча изоҳи келтирилган[7].

XVIII асрдан кейин Онадўлида туркий луғатлар яратиш анъанага айланди. Асъад Афандининг “Лаҳжату-л-луғат” (1773), Аҳмет Вакиф Пошонинг “Лаҳжаи усмоний” (1876) каби луғатлари тузилди.Улада туркий тилнинг Усмонли лаҳжасини илмий ёритишга ҳаракатлар бўлди. Бу жиҳатдан ватандошимиз Шайх Сулаймон афанди Бухорий (1821-1890) томонидан Истанбулда яратилган “Луғати чиғатойи ва турки усмоний” (1882) китоби аҳамиятлидир.

XIX асрнинг сўнгида машҳур олти жилдли “Қомусу-л-аълом» (“Хусусий исмлар қомуси”) муаллифи Шамсиддин Сомийбек (1850-1904) «Қомуси туркий” (1899-1901) номли йирик (1,5 минг саҳифали, ҳар саҳифа уч устундан иборат) изоҳли луғат яратган.

---

[7] Умаров Э.А. Лексикографический памятник, созданный бабуридами в Индии // Общественые науки в Узбекистане. – 1991. № 9. – С. 39-42; Умаров Э., Убайдуллаев А. “Луғати туркий”да унли ва ундошлар. – Т.: Фан, 2009. - 28 б.

Бу ва биз томонимиздан қайд этилмаган бошқа туркий луғатлар, табиийки, Ғарб олимлари ва зиёлиларининг эътиборини тортган. Россия ҳудудида илк марта “Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею Всевысочайшей особы” (1733-1787) номли луғатлар мажмуаси тузилганда, унинг асосли қисми собиқ Россия империяси ҳудудида яшовчи туркий халқларнинг тилларига мансуб бўлган. Ғарбий Европа ва Америка олимлари ҳам сўнгги юзйилликда бир қатор қадимги туркий тил луғатлари яратганлар, бироқ уларнинг муайян қисми “Девону луғоти-т-турк” асосида яратилганини унутмаслик лозим.

Рус тилшуноси Л.Будаговнинг “Турк-татар тилларининг қиёсий луғати” (“Сравнительный словарь турецко-татарских наречий”, 1868-1871), А.Вамберининг «Турк-татар тилларининг этимологик луғати” (“Etimologisches Woztebuch der turko-tatarischen Sprachen», 1878) ва В.В.Радловнинг “Турк тиллари луғати тажрибаси” (“Опыт словаря тюркских наречий”,1888-1905, 1893-1911) каби асарлари яратилгани маълум.

Бевосита “Девону луғоти-т-турк» асосида немис олими К.Брокелманн томонидан «Ўртатурк тили луғати” (1928)[8], А.М.Шербак умумий таҳрири остида нашр қилинган “Қадимги туркий сўзлар луғати” (1969)[9], инглиз тилида Ж.Клоузен томонидан нашрга тайёрланган “Турк тилининг этимологик луғати (XIII асрга қадар)”[10], Э.Севортян томонидан тузилган “Турк тилининг этимологик луғати” кабилар мавжуд.

Қадимги туркий тил луғатини тузишда XX асрда ўзбек олимлари томонидан эътиборли ишлар амалга оширилди. “Девон...”нинг ўзбекча таржимасининг индекси Солиҳ Муталлибов ва акад. Ғ.Абдураҳмонов ҳамкорлигида тузилган эди[11]. Бунга қадар Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида (сақланиш рақами 5046/1) “Девону луғоти-т-турк” сўзлари учун фиҳрист” сарлавҳали бир қўлёзма мавжуд бўлган. Асар 231 саҳифа бўлиб,

---

[8] Brockelmann C. Mahmud al-Kasghari uber die Sprachen und die Stamme der Turken im 11 yahrh / Asıa Major I. – 1928.

[9] Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. (ред.). Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.

[10] Clouson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxf., 1972.

[11] Абдураҳмонов Ғ., Муталлибов С.М.Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1967.

оддий дафтарга қизил ва кўк сиёҳларда ёзилган. Қўлёзмада "Девон"нинг арабча нашридаги 6500 тача туркий сўз алифбо асосида кўчириб ёзилган. Ҳар бир сўз қайси жилдда, қайси саҳифада эканлиги кўрсатилган. Ушбу кўрсаткич географ олим Ҳ.Ҳасановнинг фикрича, 1924-25 йилларда тузилган, акад А.Рустамов эътирофига кўра қўлёзма юртимизда "Девон..." бўйича тузилган дастлабки индекс-луғат ҳисобланади. Бизнингча, ушбу фиҳрист-индекс қўлёзмаси Фитрат қаламига мансуб бўлиб, буни тасдиқловчи қатор далилларга эгамиз.

Ўзбекистон Миллий университетининг профессори Ш.Раҳматуллаев томонидан 2000 йилда тузилган "Этимологик луғат"да қадимги туркий тилга оид сўзлар муайян қисмни ташкил қилади.

Ниҳоят, "XI-XII асрлар туркий ёзма ёдгорликлар изоҳли луғати" номи остида 1986-1990 йилларда Қаюм Каримов томонидан тузилган олти жилддан иборат бўлиб, XI-XII асрларга мансуб "Девону луғоти-т-турк", "Қутадғу билиг", "Ҳибатул-л-ҳақойиқ" каби туркий ёзма ёдгорликлардаги сўзлар жамланиб, изоҳлари берилган. Луғатда хар бир сўзнинг асосий, иккиламчи, кўчма, бирикма таркибида келадиган маънолари шу сўз остида манбалардан келтирилган тасдиқловчи мақолаларнинг ҳозирги ўзбек тилиға тавсифи асосида изоҳлаб берилган. "Девону луғоти-т-турк"да маъноларга кўра алоҳида–алоҳида сўзлик сифатида келтирилган, аслида бир ўзакдан иборат бўлган сўзлар луғатда бош сўз тарзида бир ерда берилиб, англатган маънолари араб рақамлари тартибида саналган...

Раҳматли домла Қаюм Каримов томонидан тузилиб, акад А.Рустамов воситасида бизга етиб келган ушбу луғатнинг дастлабки жилдини нашр қилиш билан тилшунос олимлар, мутахассислар ва умуман, ўзбек зиёлиларининг эътиборини бундан йигирма йиллар аввал тузилган ушбу манбага қаратмоқчимиз. Иш шўро даврида бажарилгани учун сўзларнинг арабча шакли келтирилмаган, айрим сўзлар транскрипциясида эски усуллар (кирилл ёзуви асосидаги транскрипция ва транслитератция) сақланиши, эҳтимол, замонавий олимларимизни қониқтирмаслиги мумкин. Бироқ халқнинг илмий-амалий эҳтиёжини қондириш мақсадида ўн йиллар давомида бажарилган улкан ишнинг савобли бўлишини ўйлаб, ушбу нашрни амалга оширдик. Табиийки, луғат муаллифи бевосита орамизда йўқлиги сабабли уни нашрга тайёрлашда айрим камчиликлар бўлиши мумкин.

Муҳтарам китобхонларимиздан ушбу нашр ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини кутиб қоламиз. Манзилимиз: Тошкент, Навоий кўчаси, 69. “MUMTOZ SO‘Z” нашриёти.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

ҚАДИМГИ (XI-XII асрлар) ТУРКИЙ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАР ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИНИНГ ТУЗИЛИШИ ҲАҚИДА

Ушбу луғат Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили тарихи ва қиёсий ўрганиш бўлимининг 1986-1990 йилларга режалаштирилган "XI-XV асрлар ёдгорликларининг тил хусусиятлари" номли умумий мавзунинг таркибий қисмини ташкил қилади. XI-XII асрларга мансуб "Қутадғу билиг", "Ҳибату-л-ҳақойиқ", "Девону луғоти-т-турк" каби туркий ёзма ёдгорликларнинг нашр қилинган матнлари орадан кўп вақт ўтмасданоқ, чорак асрлик қисқа давр мобайнида ноёб асарлар қаторига кириб улгурди. Эндиликда бу нашрлардан бирортасини топиб, улардан фойдаланиш амри маҳол. Ваҳоланки, тилшунослик ва луғатнавислик бўйича ёзилажак эндиги ишларни ёзма ёдгорликлар маълумотларини ҳисобга олмасдан бажариш мумкин эмас.

Шу боис ёзма ёдгорликларга ва эски луғатларга бўлган эҳтиёж тобора ортиб, уларни нашр ва тадқиқ қилиш зарурати кун сайин сезиларли бўлиб бормоқда. Қардош туркий тиллар қатори ўзбек адабий тили тараққиётининг илк ва ўрганилиши зарур бўлган, аммо ҳануз етарлича ўрганилмай қолиб келаётган босқичи бўлмиш XI-XII асрларга мансуб туркий ёзма ёдгорликлар тилининг луғавий бойлигини тўлиқ қамраб олган изоҳли луғат тузиш иши ана шу зарурат асосида бажарилди.

Луғатда яратилган давр ва тилига кўра бир-бирига яқин, тил тараққиётининг яхлит ва катта бир даврини акс эттирувчи ёзма ёдгорликнинг сўз бойлиги жамланган ва изоҳланган. Юқорида саналган уч ёдгорлик луғатнинг бирламчи манбаларидир: Мисоллар "Кутадгу билиг"нинг Наманган[1], Қоҳира[2] ва Вена[3] нусхаларидан, шунингдек, Вена нусхасининг В.В.Радлов томонидан Пекинда нашр қилинган матнидан[4], "Ҳибату-л-ҳақойиқ"нинг танқидий матни[5] ҳамда Олмаотада нашр қилинган

---

[1] Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг, қўлёзма. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Сақланиш рақами: 1809.

[2] Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг, қўлёзмадан суратнусха. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Сақланиш рақами: 6090-6093.

[3] Ўша асар.

[4] Radloff W. Da Kudatku Bilik des JusuA Chass-Hodschib aus Bala Sagun, I-II. Text und Übersetzung nach den Handschrifton von Wien und Kairo, St-Petersburg, 1910.

[5] Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асари ҳақида (кириш, фонетика, морфология, танқидий матн, транскрипция, шарҳ, луғат). – Тошкент: Фан, 1972.

нусхаси матнидан[6], “Девону луғоти-т-турк”нинг уч жилддан иборат ўзбекча нашридан[7] олинган.

Луғат анъанавий луғатнавислик тажрибасига таянган ҳолда ёдгорликлар бўйича тузилган луғатларнинг ютуқлари ҳисобга олиниб тартиб берилган. Унда ўрни билан қиёслаш усулидан ҳам фойдаланилган: изоҳланаётган сўзлар лозим ўринларда “Девону луғоти-т-турк”нинг уч жилдли туркча таржимаси[8] асл нусха (факсимиле) нашри[9], ўзбекча уч жилдлик аосида тузилган “Индекс-лугат”[10], “Ҳибату-л-ҳақойиқ”нинг юқорида зикр этилган танкидий матнига илова қилинган луғат[12], “Қутадғу билиг”нинг танқидий матни[13] туркча таржимаси[14] ва Рашид Раҳмати Арат томонидан тузилиб тугалланмай қолган, унинг вафотидан анча вакт ўтгач турк олимлари томонидан нашр қилинган “Индекс”и[15], Қадимги туркий тил луғати, шунингдек, давр нуқтаи назаридан бир мунча яқин бўлган ёзма ёдгорликлар тили бўйича тузилган луғатлар[16] маълумотлари билан қиёсланган. Луғат изоҳли хусусиятта эга: унда ҳар бир сўзнинг асосий, иккиламчи, кўчма, бирикма таркибида келадиган маънолари шу сўз остида манбалардан келтирилган тасдиқловчи мақолаларнинг ҳозирги ўзбек тилига тавсифи асосида изоҳлаб берилган.

Ҳар бир сўзнинг маъноси мисоллар имкон берган даражада тахлил қилинган, сўзларнинг ҳар учала ёдгорлик учун хос бўлган

---

6 Ахмед Йўгинеки. Ақықат сыйы, тупнусқанын фотокоширмеси, траскрипциясы, прозалиқ жане поэтикалық аудармасы. – Алматы: Ғылым, 1985 (баспаға дайындағандер Э.Курышжанов, Б.Сағындықов).

7 Маҳмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). Уч томлик, т. I, Тошкент, 1960, т. II, Тошкент, 1961, т. III, Тошкент, 1963 (таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов).

8 Divani Lugat-it-Turk Tercumesi. Cilt I, II, III. Ankara. Cilti, 1939, cilt II, 1940, Cilt III, 1941 (1985 йилги қайта нашри).

9 Divani lugati’t-turk. Tipkibasim /Faksimile/ Ankara, 1941. (қўлёзманинг асл нусхаси (факсимиле) нашри, ношир Басим Аталай).

10 Девону луғоти-т-турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967 (Ғ.Абдураҳмонов ва С.Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида).

12 Маҳмудов Қ. Юқорида зикр қилинган асар.

13 Kutadgu Bilig. I Metin, 3-baski, Ankara, 1991 (Р.Р.Арат нашри).

14 Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig II. Ceviri, 4-baski, Ankara 1988 (Р.Р.Арат таржимаси).

15 Reşid Rahmeti Arat. Kutadgu bilig. III. Indeks. – Istanbul, 1979 (нашрга тайёрловчилар Кемал Эраслан, Усмон Серткая, Нури Юже).

16 Боровков А.К. Лексика Среднеазиатского Тефсира XI-XII вв., 1963; Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. – Ташкент: Фан, 1966; Древнетюркский словарь. – М.: Наука, 1969.

асосий маъноси, биринчи навбатда, ундан сўнг қолган маъно хусусиятлари берилган.

Сўзларнинг қўлланиш суръати ва даражаси ҳақида ҳисобий (статистик) маълумот берилмаган, аммо келтирилган мисоллар миқдори сўзнинг қўлланиш кўлами, бошқа сўзлар билан бирикиб келиш даражаси билан белгиланган.

Яқин ўтмишда чоп қилинганлиги, мутахассислар қўлларида мавжудлиги, бинобарин, фойдаланиш учун ҳаммабоп қулай бўлганлигини ҳисобга олиб, "Девону луғоти-т-турк" сўзлари ва уларга мисоллар шу ёдгорликнинг ўзбекча нашридан олинган. Аммо бу нашрда ўтиб кетган айрим хатоликлар, камчилик ва чалкашликлар бошқа луғатлар, манбалар маълумотлари асосида тузатилган. Ҳар бир сўзнинг ўқилиши, маъно изоҳидаги тафовутлар эса сўз изоҳидан кейин шу ўзбекча нашрнинг жилд ва саҳифаларига ишора қилинган ҳолда келтирилган.

Луғатда берилган сўзлар билан учала ёдгорлик бўйича бажарилган бошқа луғатларда бир сўзнинг ёзилиши, ўқилиши ва маъносини изоҳлашда фарқли ҳолатлар бўлса, шу сўзнинг маъноси изоҳланиб, мисоллар билан тасдиқлангандан сўнг қиёслашга ишора қилувчи белги (~) қўйилиб, кетидан ўша фарқлар берилган. Бу қиёсдан сўнг яна калта чизиқча-дефис (-) белгиси орқали давр нуқтаи назаридан яқин бўлган ва юқорида зикр этилган Ўрта Осиё "Тафсири", XIV аср Хоразм ёдгорликлари, шунингдек, Р.Р.Аратнинг "Индекси" маълумотларига ҳам қиёс берилган. Қиёсланаётган манбадаги сўз луғатидаги сўз билан шаклан ва мазмунан мос бўлса, калта чизиқчадан сўнг қиёсланаётган манбанинг шартли қисқартмаси ва мисол саҳифаси кўрсатилган. Агар шакл ва мазмунда фарқ ёки бирор сўз икки шаклда қайд қилинган бўлса, ўша фарқлар ҳам кўрсатилган: АЙАҚ идиш. – Ар.45. Таф.45. СЯ I-31 "АЗ˙АҚ", 35. АЙДЫН ойдин. – СЯ I-36 "айдын/айдың". АЗ˙ИР – айирмоқ. –Ар. 6, Таф. 40. СЯ 1-32, 36 "айыр-". АҚТУР-оқизмоқ. – СЯ I-101 "ақтур-/ақытур-". БИТИГЧИ котиб – СЯ 1-252 "биткӓчи".

Мисоллар изоҳи қуйидаги хусусиятларга эга: матн мазмунини тўлароқ очиш учун катта парчалардан ажратиб олинган мисоллар доирасидаги изоҳда уларга қўшилган ортиқча сўз ёки бирикмалар қавс ичига олинган. Матн хусусиятини имкон қадар сақлаш мақсадида мисолларнинг тавсифида ҳозирги ўзбек адабий тилининг

муътадил жумла тузилиши тартибидан бир оз чекинишларга йўл қўйилган. Бир байт, мисра, парча ёки жумла бир неча ўринларда турли сўзларга мисол тарзида келтирилганда, тавсифнинг ҳамма ўринда фақат бир қолипда бўлишидан қочилган. Изоҳланаётган сўзнинг айнан шу ўринда матн руҳига кўпроқ тушадиган маъноси танлаб олинган. Аммо матннинг умумий мазмунига андак бўлса ҳам ҳалал етмаслигига диққат қилинган.

Луғат қуйидаги тартиб асосида тузилган: дастлаб бош сўз, кетидан манба тил ҳақида маълумот (агар сўз ўзлаштирилган бўлса), сўнг изоҳ, тасдиқловчи мисол, ундан кейин мисол тавсифи, мисол унвони энг сўнгда ўзгачаликларга ишора қилувчи қиёс берилган. Бу тартиб сирасидаги таркибий узвларнинг барчаси ҳамма сўзлар доирасида иштирок этмаган. Масалан, туркий сўзлардан сўнг манба тилга, ёзилиши, ўқилиши, изоҳида фарқ йўқ сўзлар доирасида эса қиёсга ишора берилмаган.

Луғатнинг бош сўзлари катта ҳарфлар билан берилган. Феълнинг учинчи шахс бирлик буйруқ шакли бош сўз сифатида олинган. Улардан кейин қўйилган кичик чизиқча-дефис (-) уларни исм туркумига оид бош сўзлардан фарқлаш учун хизмат қилувчи феъллик белгисидир. Манбалардан келтирилган мисоллар, уларнинг ўзбек тилига тавсифи доирасида бош ҳарф ишлатилмаган. Бунда луғатнавислик анъанасига риоя қилиш назарда тутилган. Фақат изоҳда шахс номлари, жуғрофий номлар ва махсус атамалар бош харф билан берилган.

Бош сўздан кейин ҳеч қандай белги қўйилмасдан унинг асосий маънолари саналган: бир-бирига яқин маънолар вергул (,), маънодошлик қаторидан чиқувчи бир қадар узокрок маънолар нуқтали вергул (;), узоқ ва кўчма маънолар эса араб рақамлари билан ажратилган. Яна кўчма маъноларга *кўч*, қисқартмаси ҳам қўйилган.

Бош сўзнинг ҳар бир маъносидан сўнг икки нуқта (:) қўйилиб, манбаларнинг ҳар учаласида ҳам шу сўз мавжуд бўлса, ўша манбалардан мисоллар келтирилган. Изоҳланаётган сўз манбалардан қайси бирида қайд қилинмаган бўлса, табиийки, унга ўша ёдгорликдан мисол берилмаган. Агар сўз фақат бир манбада қайд қилинган бўлса, мисол фақат шу манбадан келтирилган. Мисоллар изоҳидан сўнг қавс ичида мисол олинган манбанинг шартли қисқартмаси, жилди ва саҳифаларини ўз ичига олган унвон

берилган. Жилдлар рим рақамлари, саҳифалар араб рақамлари билан ифодаланган. Араб рақамларидан кейин учрайдиган *а* ва *б* ҳарфий белгилари "Қутадғу билиг"нинг Наманган нусхаси варақларининг олдинги ва кейинги бетларига ишорадир (КБН Іа, КБН Іб каби).

Луғатда манба тил, киши номлари, этник, жуғрофий, махсус соҳаларга оид атамалар, шунингдек, кичрайтириш, эркалаш, ёрдамчи вазифада қўлланувчи сўзлар ва бошқалар учун қабул қилинган белги-ишоралар шартли қисқартмалар бўлимида берилган.

Ҳар бир бош сўзнинг маънолари изоҳидан сўнг шу бош сўз иштирокида ҳосил бўлган барқарор бирикмалар алифбо тартиби билан келтирилган, улар бош харфлар билан ёзилиб, маъно хусусиятлари зикр этилган тартибда изоҳланган.

Агар сўз ва бирикмага мисол биттагина бўлса, бош сўзнинг маъносидан кейин икки нуқта қўйилиб, шу бирикма келтирилган ва унинг изоҳи берилган: АҚЫН II кўз ёши, ашк: АҚЫН АҚЫТ – кўз ёш оқизмоқ, йиғламоқ.

Бош сўз бошқа сўзлар билан бирикма ҳосил қилиб, шу бирикманинг асосий маъно ташувчи таркиби бўлиб келган ҳолларда бош сўзнинг асосий маънолари изоҳланганидан кейин унинг мана шу бирикмалар билан келгандаги маънолари алоҳида изоҳланган: АЧ-очмоқ. АЧА АЗ˙ЫР-, АЧА АЙ-, АЧА БИЛ-, АЧА СӦЗЛӒ-.

Агар айни шу сўз бирикманинг иккинчи таркибини ташкил этган бўлса, бундай бирикмалар бирикманинг бош сўзини ташкил қилган сўз остида изоҳланган: КӦЗ АЧ-қ. КӦЗ. СӦЗ АЧ-қ. СӦЗ. Тил АЧ-қ. Тил. Аммо бош сўз бирикманинг иккинчи таркибида келса-ю, унинг маъносини изоҳлашга шу бирикмадан бўлак мисол бўлмаса, бундай ҳолларда биринчи таркибдаги сўзга қараш ҳавола қилинмасдан, изоҳ шу ернинг ўзида берилган: ҚЫЗЫҒ чет, чека; қирғоқ, лаб; ёқа: АЙАҚ ҚЫЗ˙ЫҒЫ идиш чети (қ. АЙАҚ эмас). АРЫҚ ҚЫЗ˙ЫҒЫ арик лаби (қ. АРЫҚ эмас). ЙАР ҚЫЗ˙ЫҒЫ жар ёқаси (қ. ЙАР эмас). АЛТУНЫ: ЭЛИГ АЛТУНЫ элиг ҳазратлари (қ. ЭЛИГ эмас). БОРЫ ўқ учига ўрнатиладиган темир халқа: БАШАҚ БОРЫСЫ ўқ пойнаги (қ. БАШАҚ эмас).

Бош сўзнинг маъноси фақат бирикма таркибидагина очилса, бирикмадан ташқарида уни изоҳлаб бўлмаса, бундай ҳолларда бош сўздан кейин унинг маъноси кўрсатилмаган, туғридан-туғри

бирикма келтирилиб, маъно шу асосда очилган: АЗЫ – II: ҚУЛАҚ АЗЫ – қулоқ кар бўлмоқ: ҚУЛАҚ АЗЫДЫ – шовқин-сурондан қулоқ кар бўлаёзди. ҚЫР IV: ҚЫР ЙАҒЫ муросасиз, ашаддий ёв.

"Девону луғоти-т-турк"да бир қатор сўзларнинг маънолари тасдиқловчи мисолларсиз берилган. Мана шундай ўринларда сўзнинг маъноси берилгандан сўнг сўз манбаи унвони кўрсатилиб, кетидан шу сўзга "Қутадғу билиг" ва "Ҳибату-л-ҳақойиқ"дан мисоллар берилган.

Маҳмуд Кошғарийнинг бир қатор сўзларга берган изоҳи мўътадил доирадан чиқиб тавсифий хусусият касб этган. Уларда шу келтирилган мисолларда айтмоқчи бўлган фикрнинг сабаб ва мақсади, нималар, қандай воқеалар билан боғлиқлиги, қандай муносабат билан айтилганлиги каби жиҳатлар ҳам уқтирилган. Луғатда мана шу хусусиятларни мумкин қадар сақлаб қолишга ҳаракат қилинган.

Манбалардан келтирилган тасдиқловчи мисоллар бирдан ортиқ жумлалардан ёки мисралардан иборат бўлса, жумла ва мисралар чегараси ўнгга ёнлама ярим тик чизиқ (/) билан ажратилган. Мисоллар доирасида анъанага биноан тиниш белгилари қўлланилган. Уларнинг ҳозирги ўзбек тилига тавсифи доирасида эса нуқта (.), икки нуқта (:), вергул (,), нуқтали вергул (;), узун чизиқча – тире (–), калта чизиқча – дефис (-), кам ҳоллардагина сўроқ (?) ва ундов (!) белгилари ишлатилган. Мисоллар бир-биридан нуқта билан, жуфт ва такрор сўзлар, шунингдек, юклама ва ундовлар икки чизиқча (=) воситасида ажратилиб ёзилган.

Агар бир сўз бир ўринда ноаниқ ёзилган шаклидан кейин сўроқ бир ўринда аниқ ёзилган бўлса, ноаниқ ёзилган шаклидан кейин сўроқ белгиси қўйилиб, аниқ шаклига қараш ҳавола қилинган: КӦК ЙУҚ (?) қ. КӦК АЙУҚ каби.

Агар бир сўз икки хил ёзилиб, қайси бирининг ёзилиши тўғри эканлигини далиллаш қийин бўлса, ундай сўзларнинг ҳар икки хил ёзилиши ҳам ўз ўрнида келтирилиб, маъноси берилган ва ҳар икки ёзилишда ҳам бир-бирига қарашга ҳавола қилинган: ЧУҚУБАРЫ ўтган чидамли гилқозон. қ. ҲУҚУБАРЫ. ҲУҚУБАРЫ ўтган чидамли гилқозон. қ. ЧУҚУБАРЫ.

Сўзни аниқ ўқиб, аниқ изоҳлаш қийин ҳолларда сўздан ва унга берилган маънодан кейин сўроқ белгиси қўйилган: ТОП – (?)

сингмоқ, мағлуб қилмок (?). ҚОНУТЫ қўналға ва работ меҳмони; савдогар-йўловчи (?).

Ўзакдош сўзлар бош ўзак билан бир уч ташкил қилувчи луғавий бирлик сифатида ажратилмаган, ҳар қайсиси алоҳида бош сўз тарзида берилган.

Бир тушунча бирдан ортиқ сўзлар орқали ифодаланган бўлса, ўша сўзларнинг ҳар қайсиси ўз ўрнида келтирилиб, маъно изоҳидан сўнг қ. (қарисимон) ишораси орқали унинг қолган шаклларга қараш ҳавола қилинган: АРМАҒАН совға, армуғон. Қ. АМУЧ, ЙАРМАҚАН.

Феълнинг нисбат шакллари махсус ишораларсиз ўз ўрнида тўлиқ изоҳланган: АТ-отишмоқ. АТЫЛ- отилмок. АТЫН- ўзни отаётган қилиб кўрсатмоқ. АТЫШ – отмоқ. АТТУР-оттирмоқ. Бу нисбат шакллари "Древнетюркский словарь"да шу майл шаклларидан кейин уларнинг аниқлик шаклини маъносиз келтириш оркали нисбатларга ишора қилиш йўли билан берилган: АТЫЛ-страд. От АТ -. АТЫН-возвр. От АТ-. АТЫШ –совм. От АТ-. АТТУР-побуд. От АТ-.

Исм туркумига оид шаклдош сўзларнинг ҳар бири луғатда алоҳида-алоҳида келтирилиб, кетидан уларнинг миқдорига қараб рим рақамлари қўйилган: АРТ I орқа. АРТ II довон, адир. АРТЫҒ I ортиқ, ортиқча. АРТЫҒ II нимча. АРТЫҒ III улов юкининг (ҳуржундаги) бир томони. ТАП I раъй, таъб. ТАП II бас, етарли. ТАП III даргоҳ, шу он. ТАПУ теридаги жароҳат ёки калтак изи. ТАП У: ТАП-ТАП тақл. Тап-тап.

Феъллардаги шаклдошлик ҳам айнан мана шу юқоридаги тартибда кўрсатилган: ЭРКӒКЛӒН - I эркакли сифатини кўрсатмоқ, ботирлик қилмоқ. ЭРКӒКЛӒН II 1. мавжланмоқ. 2. ҳурпаймоқ. ЭЗГӒР - I тингламоқ. Қулоқ бермоқ. ЭЗГӒР - II тузатмоқ, тўғриламоқ. АЧЫ - I ачимоқ, ошмоқ. АЧЫ - II ачинмоқ; қайишмоқ. АЧЫН - I очаётгандек кўринмоқ. АЧЫН - II сийламоқ, тақдирламоқ. АЧЫШ - I очишмоқ. АЧЫШ - II ачишмоқ: ачиш пайдо бўлмоқ.

Исм ва феъл туркумидаги сўзлар шаклдошлиги исмлардан кейин ҳеч қандай белги қўйилмаслиги, феъллардан кейин эса кичик чизиқча-дефис (-) белгиси қўйиш билан фарқланган: АЧЫ кекса хотин. АЧЫ – ачимоқ. АТЫШ I отиш, отишма. АТЫШ II Атиш, эр

киши исми. АТЫШ-отишмоқ. АТАН ахта (ишчи) туя. АТАН – атанмоқ, номланмоқ.

Исм ва феъл туркумлардаги шаклдошлик бирдан ортиқ сўзлар доирасида бўлса, биринчи навбатда, рим рақамлари билан исм туркумидаги шаклдош сўзлар, кейин феъл туркумидаги шаклдош сўзлар саналган: АЧ – II очқимоқ. ҚАР I қор. ҚАР II: ҚАР-ҚУР тақл. Қар-қур. ҚАР – I қормоқ. ҚАР – II пишилмоқ; туюлмоқ. ҚАР – III тошмоқ.

Сўзларнинг ўша давр тилига хос бўлган товуш ўриндошлиги, чўзиқ-қисқалиги, лаблашган-лаблашмаганлиги билан боғлиқ бўлган турли ёзилиш шакллари алифбо сираси бўйича ўз ўринида келтирилиб, маъно изоҳидан сўнг *қ.* қисқартмаси орқали уларнинг бошқа шаклларига қараш ҳавола қилинган: АХЫ сахий. қ. АҚЫ. АҚЫ сахий. қ. АХЫ. ЭРДÄНИ марварид. қ. ЭРДИНИ, ЭРТИНИ. ЭРДИНИ марарид. қ. ЭРДÄНИ, ЭРТАНИ. ЭРТИНИ марварид. қ. ЭРДÄНИ, ЭРДИНИ. АС оқсувсар. қ. А:С. А:С оқсувсар. қ. АС АРУТ ҳашак. қ. ОРУТ. ОРУТ ҳашак. қ. АРТУ. АВЫЧҒА қари, кекса. қ. авынчға. АВУЧҒА. БАТЫҚЛА – бутоқламоқ. қ. БУТАҚЛА. нўстлоқ. қ. ҚАЗ. ҚАСУҚ. ҚАСУҚ пустлоқ. қ. ҚАЗ, ҚАС.

Асл талаффуз қандай бўлганлигини аниқлаш қийин, турли талаффуз орқали ўқиса бўладиган лаблашган унлили сўзларнинг (БОЗ˙УН – БУЗ˙УН, ОЗ˙УҒ – УЗ˙УҒ, ОТУН – УТУН, ТÖЗӮ-ТӮЗӮ, ТÖҢӮЛ-ТӮҢӮЛ, ҚОЛ-ҚУЛ, ЙОР-ЙУР) маъно изоҳи улардан қайси шаклда ўқилиши асослироқ ва тўғрироқ топилган бўлса, ўша шакл остида берилган. Бошқачароқ ўқилиши тахмин қилинган шакли ҳам тасдиқловчи мақоласиз келтирилиб. *Қ.* қисқартмаси орқали ўқилиши тўғри ҳисобланган шаклга қараш ҳавола қилинган: ÖҚӮШ қ. ӮҚӮШ кўп. ӮРӮҢ қ. ÖРӮҢ оқ. ҚОЛ-қ. ҚУЛ-сўрамоқ. ЙОР-қ. ЙУР-юрмоқ. ТАБ I қ. ТАП I раъй, таъб. ТАБ II қ. ТАП II бас, етарли. ОТУН қ. УТУН ярамас, пасткаш.

“Девону луғоти-т-турк”да маъноларга кўра алоҳида-алоҳида сўзлик сифатида келтирилган, аслида бир ўзакдан иборат бўлган сўзлар (ҚЫРЫЛ – I, ҚЫРЫЛ – II, ҚЫРЫЛ – III) каби луғатда бош сўз тарзида бир ерда берилиб, англатган маънолари араб рақамлари тартибида саналган: ҚЫРЫЛ – 1. қобиғдан ажратилмоқ. 2. қуралмоқ; сидирилмоқ, қирилмоқ. 3. кўч, шилинмоқ, тортиб олинмоқ.

Ёзилишида чалкашлик, ўқилиши ва изоҳланиши мавҳум бўлган айрим, сўзларнинг ёзилиши, ўқилиши ва маъно изоҳи "Девону луғати-т-турк"да келтирилган ва улар билан ўзакдош бўлган бошқа ҳосила шакллар билан чоғиштириш орқали аниқланган: ТОП – (?) енгмоқ, мағлуб қилмоқ (?) сўзи ТОПУЛ – тилка-пора қилмоқ, пароканда қилмоқ; ёриб ўтмоқ; қўпормоқ; мажақламоқ асосида ЧАЛДАДЫ ёки ЧЫЛДАДЫ шаклида хато ёзилиб "шилдиради" маъноси билан изоҳланган сўз "шилдиратди" маъноси билан изоҳланган ЧЫЛРАТТЫ ва унинг музори ҳамда масдар шакллари бўлмиш ЧЫЛРАТУР, ЧЫЛАТМАҚ лар асосида ЧЫЛРА – тарзида тузатилгани каби.

"Девону луғоти-т-турк"да бир ўзакдан ҳосил бўлган бир қатор сўзлардан айримлари ўзак қаттиқ бўлгани ҳолда юмшоқ ва, аксинча, ўзак юмшоқ бўлгани ҳолда қаттиқ шаклда қайд қилинади: АМЧУЛ тинч, сокин, АМУЛ тинчланмоқ, АМУЛЛУҚ тинчлик, сокинлик, АМУЛМАҚ тинчланиш сўзлари билан ўзакдош бўлган тинмоқ, тинчимоқ маъносидаги сўз туркча ва ўзбекча босма нусхаларда, шунингдек, "Индекс"да ҳам ЭМРЎЛДИ, ЭМРЎЛЎР, ЭМРЎЛМӒК тарзида юмшоқ берилган. Бу сўз унинг қаттиқ ўзакдошлари ва қўл ёзмада қайд қилинган ёзилиши асосида АМРУЛ-тарзда тўғирланган. АШ овқат, АША-ошамоқ, АШЫЧ қозон, АШЛЫҚ дон: озуқалик АШСА-овқат ейишни истамоқ сўзлари асосида "қозонли бўлмоқ" маъносида келтирилган ЭШИЧЛӒН- сўзи АШЫЧЛАН - қилиб, АЗ˙ЫН бошқа, АЗ˙ЫНСЫҒ бошқача, АЗ˙НАҒУ ўзгарувчан; бошқача асосида "ўзгартирмоқ" маъносида келтирилган ЭЗ˙НӒТ- сўзи АЗ˙НАТ- қилиб, АС-осмоқ, АСЫЛ-осилмоқ асосида ЭСЛИН-осилмоқ сўзи АСЛЫН қилиб тузатилган ва ҳоказо. Бундай сўзлар доирасида ҳам уларнинг тўғри шакллари ўз ўрнида изоҳланиб, хато шакллари алифбо сирасидаги ўрнида изоҳсиз келтирилган ва тўғри шаклларига қараш ҳавола қилинган: ЭЗ˙НӒТ-қ. АЗ˙НАТ-ўзгартирмоқ. ЭМРЎЛ-қ. АМРУЛ-тинмоқ, тинчимоқ. ЭСЛИН-қ. АСЛЫН-осилмоқ. ЭШИЧЛӒН-қ. АШЫЧЛАН-қозонли бўлмоқ.

Девоннинг туркча таржима нашрида ва "Древнетюркский словарь"да АЧУҚЛУҚ. Ўзбекча нашри ва унинг "Индекс-луғат"ида АЧУҚЛУҒ тарзида берилган сўз асар қўлёзмасининг асл нусха (факсимиле) нашрида АЧЫҚЛЫҚ: ҚАПУҒ АЧЫҚЛЫҚ (قبغ اجقلقى)

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI ToshDO'TAU AXBOROT-RESURS MARKAZI 3105

O'zbek filologiya fakulteti KUTUBXONASI

тарзида ҳаракатлар билан аниқ қайд қилинган. Луғатда худди мана шу ёзилиши олинган.

Юқоридаги каби тузатишларда “Девону-луғот-т-турк”, “Қутадғу билиг”, “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарларининг туркча, ўзбекча, уйғурча, қозоқча нашрлари, “Древнетюркский словарь” маълумотларидан бир-бири билан қиёсланган ҳолда фойдаланилган.

Ўзак-негиз сўзлардан ташқари айрим сўз ўзгартирувчи ва шакл ясовчи қўшимчалар воситасида шаклланган сўзлар ҳам бош сўз сирасида берилган. Бунда, биринчидан, шундай сўзлардан ўзак маъносига нисбатан мустақил маънога қараб силжиш устунлиги, иккинчидан, уларнинг таркибий узвий бир қарашдан илғаб олиш қийинлиги, учинчидан, бир қатор сўзлар айни шу шаклда маъно англатибгина, таркибидаги қўшимча ажратиб олгудек бўлса, ўзакнинг ўзи мустақил маъно ифодалашда иштирок қилмаслиги, тўртинчидан, бундай сўзлар Маҳмуд Қошғарий луғатида бош сўз сифатида изоҳланиши, ва ниҳоят, бешинчидан, эски ёдгорликлар бўйича тузилган луғатларда ман шундай сўзлар мустақил луғат бирлиги сифатида берилиши каби олимлар ҳисобга олинган.

Қуйидаги шакллардаги сўзлар луғатга бош сўз сифатида киритилган. Феълнинг -ған/-гӓн, -ғу/–гӱ, -ды/-ди, -р шаклли сифатдоши, -лайлу шаклли равишдоши, -мақ /-мӓк шаклли иш отларидан айримлари:

БЫЧЫЛҒАН дарз; ёрлиқ (қўл, оёқ, ердаги)
ҚАЗЫТҒАН ўжар, қайсар; саркаш, безбош
ТӦРӰТГӒН яратган, Аллоҳ, Холиқ, Худо
АҒАРТҒУ буғдойдан тайёрланган ичимлик, бўза
АСУРТҒУ аксиртирадиган ўсимлик, маралқулоқ; тамаки
КЭСГӰ кесгич, чопқи
ЭРМӒГӰ лоғар, ялқов; бўлмағур
АҚЫНДЫ равон, оқар (сув)
СӰРӰНДИ сурилаган; чиқит; радди маърака
ЙЭРИНДИ жирканч, манфур; ёқимсиз
ЙЭР емиш, емак, хўрак
ОҒРЫЛАЙУ ўғриларча
АЖРУЛАЙУ чиябўричасига,чиябўрилардек
ҚАШЫНМАҚ қашиниш; қичима
ЙУНМАҚ ювиниш

ЙЭМӒК ейиш, овкат

СӦЗЛӒМӒК сўзлаш

Феълнинг истак, юз бериш арафасида қолган имконият, харакатга киришиш тараддуди, ўзини бирор харакат килиш куйига солиб кўрсатиш каби маъно тушунчаларини ифодоловчи -са/-сӓ, -ғыр, -ал, ымсын/ имсин шаклларидаги айрим сўзлар:

ЙАШСА – яшинмоқни истамоқ

КЭЧЎРСӒ – ўтказишни истамоқ

ҚУЛҒЫР – сўраёзмоқ

ЙАТҒАЛ – ётиш тараддудида бўлмоқ

БАРЫМСЫН – ўзини кетаётганга солмок

ТЭРИМСИН – ўзни бирор нарса тераётганга солмоқ

Ҳозирги луғатнавислик кўз қарашидан луғатга бош сўз сифатида киритилмайдиган, лекин тарихий луғатларда бош сўз қаторида саналадиган айрим сифат шакллари, олмош, от ва равишларнинг баъзи келишикли шакллари луғатда бош сўз қаторида саналган. Бунда уларнинг мустақил луғавий маъно ифодалашга кўпроқ мойиллиги ҳисобга олинган:

ҚАПУҒДАҚЫ мулозимлар, сарой хизматчилари

КӦКДӒКИ осмоний, кўкка оид (нарсалар)

ЙЭРДӒКИ ерга мансуб (нарсалар)

ТАВРАҚЫН тезда, шошилич

ТЭРКИН дарров, тезда, шитоб билан

ТЎБЎН қуйи, паст; қуйига, пастга

ӦҢДЎН олддан; олдиндан

ӦҢЎН олддан; олдиндан

ТАШРА сиртдан; зоҳиран

ТАШТЫН четда; четдан; ташқари

ТАШЫРТЫН четдан, ташқаридан

Олмошларнинг келишик шакллари ҳам бош сўз сирасида берилиб, уларнинг бош шаклига қараш ҳавола қилинган.

Луғат учун қабул қилинган транслитерация (табдилёзув) белгилари ҳақида.

Ёзма ёдгорликда қайд қилинган сўзлар ўтмишда жонли сўзлашувда ва адабий тилда қандай талаффуз қилинганлиги, уларни ёзувда акс эттириш учун қўлланган ҳарфий белгилар табиатан қандай товушларни ифодалаганлиги, товушларнинг асл хоссалари, фонематик тизимга асос бўлганларнинг етарлича аниқ

эмаслиги маълум. Шу боис луғатга асос бўлган манба материалларини ҳозирги ёзувга ўгириб ёзиш тарзини фонетик ёки фонематик транскрипция эмас, балки оддий *транслитерация-табдилёзув* (бир ёзув тизимини иккинчи бир ёзув белгилари билан ҳарфма-ҳарф бериш) деб аташ тўғри бўлади. Чунки бунда ўша давр жонли сўзлашувидаги талаффузни тиклаш ва товушларнинг барча хоссаларини акс эттиришдек масъулиятдан холи бўлинади.

Табдилёзув учун бир қатор туркий халқлар томонидан қабул қилинган кирилл алифбоси белгилари танланган. Бу белгилар айрим туркий ифодалашини, манба ёзувидаги баъзи ҳарфий белгиларнинг фонологик табиатини акс эттириш (бир белги бир неча товушни бериш учун қўлланишини қайд қилиш) мақсадида қўшимча график ва диакритик белгилар билан тўлдирилган.

Албатга, бир ёзув матнини иккинчи бир ёзув белгилари воситасида маълум даражада шартли бўлади. Бинобарин, ушбу луғат учун қабул қилинган график белгилар ҳам мана шундай шартлиликдан холи эмас. Шундай бўлса ҳам қабул қилинган белгилар луғатга асос бўлган манбалар ёзувларини ўгириб ёзишга хизмат қила олган.

Табдилёзув учун қабул қилинган белгиларнинг умумий миқдори қирқта бўлиб, булардан ўн биттаси унлилар ва йигирма тўққизтаси ундошлар ифодаси учун қўлланган. Булар қуйидагилар:

<u>Унлилар</u>: А, А:, Ā, Ӓ, Э, Ы, И, О, Ӧ, У, Ӱ

<u>Ундошлар</u>: Б, В, Ḃ, Г, Д, Ж, Җ, З, З˙, Й, К, Л, М, Н, Ң, НГ, П, Р, С, Т, Ф, Х, Ч, Ш, Қ, Ғ, Ҳ, (,) (‘).

Ушбу белгиларни қабул қилишда, биринчидан, уларнинг анъанавий эканлиги (туркийшуносликда қўлланилиб келинганлиги, бинобарин, одатий ўнғайлиги), иккинчидан, босмахона ва нашр ишларининг техник имкониятлари ҳам ҳисобга олинган.

Луғатда бош сўзлар белгиларнинг юқорида келтирилган сира тартиби асосида берилган. Бош сўзларнинг ички ёзилишида ҳам шу тартибга риоя қилинган.

Унлилар учун қабул қилинган белгилар қуйидаги товушларни ифодалаган:

А – орқа қатор, лаблашмаган, кенг, қисқа унлини.

А: Маҳмуд Кошғарий томонидан аниқ мисоллар билан махсус кўрсатилиб, чўзиқлиги таъкидланиб кетилган ва ёзувда қўш алиф

(اا) воситасида акс эттирилган орқа қатор, лаблашмаган, кенг, чўзиқ, бирламчи этимологик унлини.

Ā – форс-тожик ва араб тилларидан ўзлашган сўзар таркибида учрайдиган очиқ ва ярим очиқ унли учун: ЖĀН, ЖАҲĀН, ĀБĀД, ĀБĀДĀН, ĀРЗУ, НАМĀЗ, КИТĀБ, СИЙĀСАТ, РИЙĀСАТ, АБДĀЛ, ĀХИР, ТАМĀМ, ДУНЙĀ каби.

Ӓ – олд, қатор, лаблашмаган, кенг, қисқа унлини. Бу товуш сўз боши (анлаут) ва биринчи бўғиндан бошқа барча ўринларда ишлатилади.

Э – олд қатор, лаблашган, ўрта кенг, қисқа унлини. Бу товуш Ӓ билан И оралиғидан айтилади, фақат сўз бошида (анлаутда) ва биринчи бўғиндагина ишлатилади.

Ы – орқа қатор, лаблашмаган, тор, қисқа унлини.

И – олд қатор, лаблашмаган, тор, қисқа унлини.

О – орқа қатор, лаблашган, кенг қисқа унлини

Ӧ – олд қатор, лаблашган, кенг, қисқа унлини

У – орқа қатор, лаблашган, тор, қисқа унлини.

Ӱ – ол қатор, лаблашган, тор, қисқа унлини.

Қўш алиф орқали ифодаланган А: дан бошқа унлиларнинг чўзиқлик муқобили учун белги олинмаган. Чунки ёдгорликлар тилида бундай чўзиқ мунтазам хусусиятга эга бўлган ҳодиса сифатида мавжуд эмас.

А: чўзиқлигига келганда шуни айтиш керакки, Маҳмуд Кошғарий бу ҳодисани алоҳида қайд қилиб, унинг қўш алиф билан ифодаланишини таъкидлайди ва ўз луғатида бош сўз сифатида ўнлаб мисоллар беради. Бундай чўзиқлик билан айтиладиган айрим сўзлар “Қутадғу билиг” ва “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарларида ҳам қисман учрайди. Лекин улар қўшалиф билан эмас, маддали алиф (آ) билан ёзилади. “Девону луғоти-т-турк”да ҳам А: чўзиқлиги луғатнинг бош сўз қисмида кузатилади. Айни шу сўзлар луғатнинг мисол қисмида чўзиқликка қайд қилинадиган чўзиқлик ифодасини (А: ҚЫЛ-, И:З, Ӧ:Л, КИРТӰ:, КЭНДӰ:, АЙУ:БЭР-, СЭРӰР-МУ: каби) истисно қилганда, бу давр ёдгорликлари тили учун унлиларнинг чўзиқлик-қисқалик муқобиллиги хос бўлмаган. Шу сабабли луғатга Маҳмуд Кошғарий А: чўзиқ унлиси билан бош сўз сифатида келтирган сўзларгина киритиш билан чекланилган.

Ундошлар бўйича қабул қилинган белгилар қуйидаги товушларни ифодалаш учун қўлланган:

Б – лаб-лаб, портловчи, жарангли, ундош учун.

В – лаб-лаб, сирғалувчи, жарангли ундош учун (АВ̇АҒЛА-, ЧАВ̇, ЭВ̇, ЭВ̇ЛЎК, СЭВ̇ЎГ, ЭВ̇ӒК каби).

Г – саёз тил орқа (ёки тил ўрта), портловчи, жарангли ундош учун. Бу товуш туркий ўзаклада сўз ўртасида ва охирида, форс – тожик тилларидан ўзлашган сўзларда эса барча позицияларда ишлатилади.

Д – тил олди, портловчи, жарнгли ундош учун.

Ж – тил олди, қўш фокусли, сирғалувчи, жарангли (ژ) ундош учун Ж – тил олди, портловчи, жарангли, шовқинли, қоришик ундош учун. Бу товуш, асосан, араб ва форс тожик тилларидан ўзлаштирилган сўзлар таркибида ишлатилади (ЖАН, ЖИҲАН, АЖАЛ, ЖАВА:Б).

З – тил олди, сирғалувчи, жарангли ундош учун.

З˙ – тил-тиш, сиргалувчи, жарангсиз (ث) ундош учун.

И – тил ўрта, сирғалувчи, сонор, жаранѓли ундош учун.

К – саёз тил орқа (тил ўрта), портловчи, жарангсиз ундош учун.

Л – лотериал (ён товуш), сонор, портловчи ундош учун.

М – бурун сонори, портловчи ундош учун

Н – бурун сонори, портловчи ундош учун

Ң – этимологик бурун қоришиқ ундоши учун.

НГ-Н ва Г ёндош келишидан ҳосил бўладиган позицион қоришиқ ундош учун.

П – лаб-лаб, портловчи, жарангсиз, шовқинли ундош учун.

Р – тил олди, сонор, титровчи ундош учун.

С – тил олди, сиргалувчи, шовқинли, жарангсиз ундош учун.

Т – тил олди, портловчи, шовқинли, жарангсиз ундош учун.

Ф – лаб-тиш, сирғалувчи, шовқинли, жарангсиз ундош учун.

Х – чуқур тил орқа, сирғалувчи шовқинли, жарангсиз ундош учун.

Ч – тил олди, аффрикат (қоришиқ), шовқинли, жарангсиз ундош учун

Ш – тил олди, сирғалувчи, шовқинли, жарнгсиз ундош учун.

Қ – чуқур тил орқа, портловчи, шовқинли, жарнгсиз ундош учун.

Ғ – чуқур тил орқа, сирғалувчи, шовқинли, жарангли ундош учун.

Ҳ – чуқур тил орқа (бўғиз), сирғалувчи, шовқинли, жарангсиз ундош учун.

Қабул қилинган белгилар сираси сўнгида келтирилган чапга вергул – аспер (ʻ) ўзлаштирилган сўзлар таркибида учрайдиган айн (ع) бўғиз товушини, тўғри вергул – линес (,) эса ҳамза (ـٔ) товушини ифодалайди. Аспер ва линес белгиларининг табдилёзув учун қабул қилинган белгилар сирасида махсус ўрин йўқ. Улар шартли равишда диакритик белги сифатида қабул қилинган. Улар ўзлари ёндош келган товушларни ифодаловчи ҳарфий белгилар (дуктус)нинг тепасидан, ўрнига қараб ўнг ёки сўл томонидан қўйилган. Масалан, арабча ʻАТА: (عطا) сўзи луғатда бевосита туркий АТА сўзидан кейин, арабча ʻИЗ (عز) ва ʻИЗА (إذى) сўзлари туркий ИЗ сўзидан кейин, шунингдек, ʻАМАЛ (عمل) сўзи АМАЛ (امل) сўзидан кейин берилган: АТА, ʻАТА: ; ИЗ, ʻИЗ, ʻ ИЗА; АМАЛ, ʻ АМАЛ.

А унлисининг чўзиқ ва очиқ вариантларини ифодалаш учун диакритик белгилар билан таъминланган А: ва Ӓ символларининг ҳам (аспер ва линес белгилари каби) алифбо сирасида махсус ўрин йўқ. Бош сўзларнинг жойлаштирилувида мана шу символлар билан келган сўзлар алоҳида ажратилмасдан, алифбонинг тартибига риоя қилинган ҳолда берилган: АВ̇ЫЧҒА, А:В̇ЛАЛ-, АВ̇ЛАН-, АВ̇ЛАТ-, АВ̇УЖҒУН, А:В̇УН, АДЫН, ӒДИНА.

Аммо А, А:, Ā сира тартиби сақланган, яъни аввал А ли, сўнг А: ли, ундан кейин Ā ли сўзлар берилган: АБА III, АБА: I, АБА: II, ĀБĀДĀН, ʻАЗА, ʻАЗĀБ, ĀЗĀД.

Ўзига хос товушлар ҳам уларга яқин ва ўхшаш товушларни ифодаловчи ҳарфий белгилар устига ёки остига диакритик белгилар қўйиш орқали қабул қилинган, ўзлари учун асос қилиб олинган ҳарфий белгилар (дуктус) билан ёнма-ён жойлаштирилган: А, А:, Ā, В, В̇; Ж, Җ; З, З̇; Н, Ң. Унлиларнинг орқа ва олд қатор муқобиллари бобида ҳам шу тартиб сақланган: А/А:, Ā/, Э, Ы, И; О, Ӧ; У, Ў.

Луғатга мисол олинган уч асосий ва қиёсга мисоллар олинган қўшимча манбаларда қўлланган табдилёзув белгиларининг мураккаблиги ва ҳар хиллиги, уларни беришдаги техник имкониятларнинг чекланганлиги сабабли, шунингдек, бир хилликни таъминлаш мақсадида барча ҳолларда ҳам луғат учун қабул қилинган табдилёзув белгилари ишлатилган.

Изох: Араб ва форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзлар луғатда туркий тилларга хос бўлган товушлар уйғунлиги (сингармонизм) қонуниятига бўйсундирилмаган ва ҳар бир ўзлашган сўз ўзига тегишли ўринларда берилган.

ҚАЙД: Луғатда этмологик қоришиқ товуш учун Ң ва позицион қоришиқлик учун НГ ҳарфий бирикма олинганлиги муайян мулоҳазалар билан боғлиқлиги батафсил изоҳланиши тақозо қилади.

Позицион қоришиқ учун НГ олиниши, энг аввало, жўналиш келишигининг -ГӒ қўшимчаси -(И)Н қўшимчали учинчи шахс эгалигидан кейин, ва умуман -ГӒ ва Г га бошланувчи Н-Г ёндошлигидан ҳосил бўладиган коришикликни ёзувда беришдаги чалкашликнинг олдини олади. Юқоридаги ҳолларда ёзувда НГ ўрнига Ң қўлланиши натижасида, биринчидан, ўзак, иккинчидан, қўшимча ўз асл шаклини йўқотади. Масалан, ТИЛИНДИН, ИЧИНДӒ, ЭТИНДИ, ЭВИНМӒ, ЎНЎР, КӦНДЎР-, СЭРИНДИ, БИРИНДӒН каби сўзлар таркибидаги қўшимчалар ўрнига –ГӒ ва Г бошланувчи бошқа қўшимчалар қўшиб, уларни ёзувда ТИЛИНГА эмас, ТИЛИҢӒ, ИЧИНГӒ эмас, ИЧИҢӒ, ЭТИНГЎ эмас, ЭТИҢЎ, ЭВИНГИЛ эмас ЭВИҢИЛ, ЎНГЎКӒ эмас, ЎҢУКӒ, КӦНГӒР эмас, КӦҢАР, СЭРИНГӒН эмас, СЭРИҢӒН, тарзида бериш эгалик шаклидаги ТИЛИН, ИЧИН, БИРИН исмларининг ҳам, ЭТИН-, ЭВИН-, ЎНКӦН-, СЭРИН- феълларининг ҳам, шунингдек, -ГӒ, -ГӒН, -ГӒР, -ГИЛ, -ГЎ қўшимчаларининг ҳам товуш таркибини ва уларнинг ёзувдаги ифодасини моҳиятан тасаввур қилишдан чалғитади, сўзлар ва қўшимчаларнинг асл шакллари ҳалал топади. Позицион қоришиқлик НГ орқали берилса, учинчи шахс эгалиги курсаткич -(И)Н ҳам, ўзаклар сўнгидаги Н ундоши ҳам бошқа қўшимчалар билан келганлигидаги ўз асл шаклининг Г ли бирикувларда ҳам сақлайди.

Позицион қоришиқликнинг НГ бирикуви билан бериш яна жўналиш келишигининг иккинчи шахс шаклидаги (ИШИҢӒ, БЭГИҢӒ каби) сўзларда келишик кўрсаткич -Ӓ, учинчи шахс шаклида эса -ҢӒ ҳисобланади (БАШЫма га аналогик тарзда), -ҢӒ шакли эса -(И)Н эгалиги билан -ГӒнинг бирикувидан ҳосил бўлади. Шу сабали жўналиш келишигининг II ва III шахс шаклларини бирдек (ИШИҢӒ – СЕНИНГ ИШИНГГА ва ИШИҢӒ – УНИНГ ИШИГА тарзида) бирдек бераверишкерак, II ва III шахслар

матндан англашилиб туради, деган фикрга эътироз билдиришга ҳам асос беради. Чунки, биринчидан, луғатга асос бўлган манбалар тили учун жўналиш келишигининг ўғуз гуруҳ лаҳзаларига оид -А/-Ӓ шакли хос эмас, иккинчидан, араб ёзувида ҳам, уйгур ёзувида ҳам бу келишик қўшимчаси ёзувда کا=ک+ا тарзида аниқ акс этган. Ёзувда ӦЗЎҢГӒ (اوزونکا) БЭГИҢГӒ (بیکینککا) ва ӦЗИНГӒ (اوزینکا) кабиларни бир хилда ӦЗЎҢӒ, БЭГИҢӒ, ӦЗИҢА қабилида беришига ҳеч кандай асос йўқ.

Қаттиқ ўзаклар доирасида کا – шакли -КӒ эмас, -ГА тарзида ишлатилиши ҳоллари ҳам учрайди: ОРНЫГА (اورنیکا), БУРУНГА (بورنیکا), ЙУРНЫГА (یورنیکا). ن+ک, د+لاه ҳарфий қўшилмаларининг НГ (Ң) тарзида ҳам каттиқ, ҳам юмшок ўзаклар таркибида бирдек ишлатилавериши ҳам یلنکوق, تنکوق, اپانک, اوذونک, تنکری, اُرتک, کینکیش каби ک нинг иштироки фақат юмшоқ ўзак билан чекланмаганлигини кўрсатади. Уни қаттиққа айлантириш учун сунъий равишда НГ ни Н қилиб олиш масала моҳиятини ўзгартирмайди. У ҳар икки ҳолда ҳам Ң лигича қолаверади. Модомики, ҳар қандай табдилий (транслитерацион) белги шартли экан, ёзувда позицион қоришиқ НГ ни этмологик Н дан фарқлаб берилса, ўзак ва қўшимчаларнинг шаклий ифодаси ҳалал топмай ўз аслини сақлайди.

“Қутадғу билиг”, “Девону луғоти-т-турк” ёдгорликларининг туркча нашрларида ва улар бўйича бажарилган тадқиқотларда ҳам этмологик, ҳам позицион қоришиқ товуш учун nğ ҳарфий бирикмали табдилий белги олинганлиги ҳам бежиз эмас. “Древнетюркский словарь” ва Ўрта Осиё “Тафсир”ининг А.К.Боровков томонидан тайёрланган луғатларида ҳам ёндош Н+Г қоришиқлиги НГ ва ng тарзида берилган: КЎНГӒРЎ, БӒЗӒНГЎ, ӒТИНГЎ, ЎЗӒСИНКӒ, КӦНКӒР – (Тафсир), ętingü, evingil. Köngär, öngükä (Древнетюрскский словарь).

Қаюм КАРИМОВ,
филология фанлари номзоди,
1990

А ё. с. Сўз охирига қўшилиб келиб даъват, кучайтирув, таъкид, ҳайрат маъноларини ифодаловчи ундов-юклама: *бу аймыш сӧз˙ӱм чын эрӱр-му кӧр-а* – бу айтган сўзим чинми, кўргин-а (ҚБН I43а). *Элиг башқа урды бу оз˙гурмыш-а / сақынды узун кэч кӧтӱрди баш-а* – Ўзғурмиш қўлини бошига қўйиб узоқ ўйга толди ва бошини кўтарди (ҚБН 135а). *Йана айды элиг эй ӧгдӱлмиш-а / билиг билгӱчилӓр нэлӱг билмиш-а - элиг* яна сўради: эй Ўгдулмиш, билим ўрганувчилар қандай ўрганадилар? (ҚБН 70б). *Кӱмӱш қалса алтун мэниңдин сэңӓ / аны тутмағыл сэн бу сӧзкӓ тэң-а* – мендан сенга кумуш, олтин қолса, сен уларни бу сўзларга тенг тутмагин (ҚБН 14а). *Сэниң барлығыңға далил арқаған / булур бир нэң ичрӓ далиллар миң-а - сенинг* мавжудлигингга далил истаган бир нарсадан минг далиллар топади (ҲХI-177). *Тӱнӓтӱр тӱнӱңни кӱнӱң кэтӓриб / тӱнӱн кэтӓриб бӓз йарутур таң-а* - кечангни қоронғулаштириб, кунингни ўтказади, яна тунингни ўтказиб, тонгни ёритади (ҲҲ I-178). *Билгӓ эриг эз˙гӱ тутуб сӧзин эшит / эрдӓмини ӧгрӓнибан ышқа сӱр-а* - доно кишини хурматлаб сўзига қулоқ тут, фазилатларини ўрганиб, амалда қўллагин (МКI-403).

А: А: ҚЫЛ – ҳайрон қилмоқ: *ол мэни а:қылды* – у мени ҳайрон қилди (МК I-75)

АБ I қ. АП .

АБ II қ. АП.

АБА I она (МКI-113). қ. АПА.

АБА II ота (МКI-113). қ. АПА.

АБА III айиқ (МКI-113).

АБА IУ: АБА БАШЫ тоғларда ўсадиган пояси тиканли бодрингсимон ўсимлик, тоғликлар уни ейдилар (МКI-114).

АБА̄ I а. Аждод; биринчи одамлар (Одам Ато ва Момо Ҳаво). Қ. АПА.

АБА̄ II а. Або, абу: *тав ғач улуғ буғра қарахан аба̄ али ҳасан бинн арсланхан* – Тавғоч улуғ Буғра Қорахон або Али Ҳасан бинн Арслонхон (ҚБН 9б).

А̄БА̄ДА̄Н ф.= Ободон, яшнаган: *қамуғ толған эслӱр тӱгӓл эксилӱр / қамуғ а̄ба̄да̄нның хара̄б - ол соңы* - барча тўлишган олқинади, камолга еткан камаяди, барча гуллаб-яшнаганнинг охири-оқибати хароб бўлишдир(ҲҲ I-193). – Ся I-114.

А̄БА̄ДА̄НЛЫҚ ф.-т.= Ободонлик: *Эл а̄ба̄да̄нлықы асғын айур* – Эл ободонлигининг фойдалари ҳақида сўзлайди (ҚБН 6б). – Таф. 35.

АБАЛЫ унд.= Бирор нарсани кам учратканда "кўрар кун ҳам бор экан-а" тарзида айтиладиган ҳис-ҳаяжон ифодаловчи сўз (МК I-155). Инд. 10. "Гердайиш, мамнунлик ифодаловчи сўз – модальное слово, выражающее гордость". ДТС 162. "Эбӑки – межд., выражающее презрение, отвращение" / туркча босма нашрда бу сўзни "эбӑки" тарзида ўқишга сабаб бўлган белги ҳақидаги маълумот асарнинг кўлёзмасида ҳам мавжудлиги изоҳланган /.

АБАҢ қ. АПАҢ.

АБАЧЫ= Олабўжи (болаларни қўрқитиш учун ишлатиладиган сўз; абачы *кэлди* – олабўжи келди) (МК I-115).

АБАҚЫ= Кўз тегишидан сақлаш учун боғ ва полизларга ўрнатиладиган қўриқчи (МК I-155).

АБВА̄Б а.= Боблар, фасллар: *Фиҳрасти абва̄б* – боблар мундарижаси (ҚБН 2б).

АБДА̄Л а.= Валийлар, авлиёлар: *бадал қылды абда̄л нэниң ҳам ма:лын / бақыб қоз˙ты за̄ҳид бу дунйа̄ улын* – авлиёлар бисот ва мол-давлатларини (бебақолиги учун) бадал қилдилар, зоҳидлар таги дунёни тушуниб уни тарк этдилар (ҚБН 131б). – Ар. 138. СЯ 1-14.

АБЫ ш. н. Аби, эркак киши исми (МК I-114).

АБЫ – яширмоқ, беркитмоқ: *ол аны кишидин абыды* – у уни одамлардан яширди (МК 3-267). қ. АБЫД – АБЫТ – II

АБЫД – қочирмоқ, яширмоқ: *ол аны кишидин абыдды* – у уни одамлардан қочирди (МК 1-222). қ. АБЫ – АБЫТ – II

АБЫН – қ. АВ̇ЫН-.

АБЫНЧ қ. – АВ̇ЫНЧ.

АБЫНЧУ қ. – АВ̇ЫНЧУ.

АБЫНҒУ қ. – АВ̇ЫНҒУ.

АБЫТ I қ. АВ̇ЫТ.

АБЫТ=II. яширмоқ, беркитмоқ; олиб қочмоқ, панага олмоқ: *ол öзин мэндин абытты* – у ўзини мендан панага олди (МК 1-213). *Ол эр ол öзин кишидин абытған* – у киши ўзини одамлардан четда тутади (МК 1-169). Қ. АБЫ-, АБЫД-.

'А̄БИД а.= ибодат қилувчи, тоат-ибодат этувчи, художўй: *анын қачты за̄ҳид оғул-қыз қоз˙уб / мунын қоз˙ты 'а̄бид қапуғқа*

уз˙уб – шу сабабдан зоҳидлар ўғил-қизларини (оилаларини) ташлаб (бу дунёдан) қочдилар, обидлар (масжид) эшигига майл қилиб (бу дунёни) тарк этдилар (ҚБВ 180)/ *Ғариб эрди ислāм ғариб болды бāз ʻибāдат рийā болды ʻāбид мажāз* – ислом ғарибу нотавон эди, янада ғариблашди, тоат-ибодат риёга айланди, ибодат қилувчилар (деган сўз) юзаки бўлиб қолди (ҲҲ 1-208). – Ар. 1.

ʻĀБИР а.= анбар, мушк-анбар: *ʻāбир бӯркирāр тэг тӯнāрди қалық / сата қопты йэрдин йаз˙ылди бутық* – анбар сепилгандай осмон қоронғилашди, маржон шода (ой баркаши) ердан бош кўтарди, нур толалари таралди (ҚБН 177б). Ар.1. СЯ 2 - 544

ĀБИСКУН ф. геогр. Обискун, Каспий денгизи (МК 3-164).

АБЛАН.= Сичқон жинсидан бўлган кичик бир жонивор (МК 1-142).

АБУ а.= Абу, киши исмидан олдин қўшилиб келиб ота, отаси маъносини ифодаловчи сўз: *абу бакр-л-муфиду-ж-җарҗарāний* – Абу Бакр Алмуфидул Жаржароний (МК 1-334). *Абу бакру-л-каффāлу-ш-шāший* – Абу Бакр Каффол Шоший (МК 1-414). *Абул-қāсим абдуллāҳ ибн муҳаммади-л-муқтадā биамриллāҳ* – Абул Қосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммад Муктадо Амриллоҳ (МК 1-44). (Бу киши аббосийлар сулоласининг олтинчи халифи бўлиб, Маҳмуд Кошғарий ўз асарини унга бағишлаган).

АБУЛ геогр. Абул, Кошғардаги бир қишлок номи (МК 1-102).

АБУЧҚА қ. АВЫЧҒА, АВ̇УЧҚА, АВ̇УЧҒА.

АБУЧҚАЛЫҚ қ. АВУЧҚАЛЫҚ.

АВ I қ. АВ̄ I, А: В̇.

АВ II қ. АВ̇ II.

АВ Ш. буюрувчининг буйруғига нописандлик, эътиборсизликни ифодаловчи а?, нима? маъносидаги сўз (МК 1-75).

АВВАЛ а. 1. аввал, олдин, илгари: *ав/в/ал башқа бӧркни кийāр баш кэрāк* – энг аввал бўркни киядиган бош керак (ҲҲ 3-300). 2. ё.с. олдин, бурун: *ары заҳри татқу асалдин ав(в)ал* – асал (емасдан) аввал ари заҳарини тотишга тўғри келади (ҲҲ 3-440)- СЯ 1-15.

АВИН қ. ЭВ̇ИН.

АВУТ= Ҳовуч (МК 1- Ш). Қ. АВ̇УТ. –Ар.38.

АВ̇ I. Ов, шикор: *бӧри тилкӯ арслан аз˙ығ йа тоңуз / сэниңдин қутулмас ӧлӯр авда тӯз* – бўри, тулки, арслон, айиқ ёки тўнғиз сендан (кочиб) қутула олмайди, барчаси овда ўлади (ҚБН 194 а).

АВ̇, АВ̇ЛА – ов қилмоқ: бэг а̇в а̇влады – бег ов килди (МК 1-283). АВ̇ЙУР- кӯч. Омад келмоқ, ови юрмоқ: *бу ҳиммат мурувват била̄ барса чав̇ булур бэг* тилӓки йурыр отру ав̇ - ҳиммат ва мурувват билан донг таратса бег тилакларини топади, унинг омади келади (ҚБН 81б). А:В. – Ар.37. Таф.35. СЯ I -18.

АВ̇ II= Тӯр, тузоқ: *бағырсақ кишиниң сӧзли тут сав̇ ы / бу ӧт са сэңӓ болға давлат ав̇ ы* – меҳрибон кишининг панд ва иасиҳатларин тутгин, бу панд ва насиҳатлар сенга давлат учун тузоқ бӯлади (ҚБН 55б).қ. АҒ. –Ар.37.

АВ̇ – тӯпламоқ, йиғилмоқ, жамланмоқ, уймалашмоқ: *сачын қара мэңдӓди арзулайу эр а̇вар* – қора сочларини юлиб-юлқилаб (одамлар) чиябӯриларга ӯхшаб (унинг атрофига) уймалашдилар (МКЗ-410). *Кӯлӓр йуз, исиг сӧз ӯлӓ нэң=та̇вар бош а̄за̄д кишилӓр бу ӯчкӓ а̇вар* – очиқ чеҳра, ширинсӯз бӯлиб мол-товар улашгин, эркин, озод одамлар мана шу уч нарса туфайли йиғиладилар (ҚБН 91б).

АВ̇-ЙИҒИЛ – йиғилиб-тӯпланмоқ, уюлишиб-жамланмоқ: *кӯлӓ бақса бэглӓр кими эз̇лӓсӓ ав̇а-йығлур а̄рзу кэрӓк ол йэсӓ* – беглар очиқ чеҳра билан боқиб кишиларни қадрласалар, орзулар жамланиб-тӯпланиб келаверади, ундан баҳраманд бӯлсалар арзийди (ҚБН 70б). Қ. А:В-. – Ар.37.

А:В̇ – ов, шикор: *бэг а:в̇қа чықты* – бег овга чиқди (МК 1-109). Қ. АВ I

А:В̇ – йиғилмоқ, тӯпланмоқ, уюлмоқ: *аңар киши а:в̇ды* – унинг атрофига одам тӯпланди (МК 1-184). Қ. АВ-.

АВ̇А I ё.с. Афсус, дориғ, эсиз каби алам ва ачиниш маъноларини ифодаловчи ундалма: АВ̇А-АВ̇А- эсиз-эсиз, афсус-афсус (МК 1-118).

АВ̇А II этн. Ава, ӯғуз қабилаларидан бирининг номи (МК 3-31). Қ. ЫВА, ЙАВ̇А.

АВ̇АЛА – уюлмоқ, тӯпланмоқ, йиғилмоқ: аның *тэгрӓ киши ав̇алады*-унинг атрофига одам тӯпланди (МК 1-301).

АВ̇АҒ инжиқлик; ноз, таманно: *бу экки кишикӓ сӧз ачғу кэрӓк / сӧз ачса ав̇ағлары йӯз̇ғӯ кэрӓк* – мана шу икки кишига сӯз (сир) очиш керак, сӯз (сир) очгач, (уларнинг) инжиқликларини кӯтариш керак (ҚБН 100б) – Ар.37.

АВАҒЛА – авайламоқ, эҳтиётламоқ; олиб қочмоқ: *ара кӧрсӓ эв˙рӓр йана тэрк йӯзин / ав˙аглар нэчӓ тутса бэрмӓз ӧзин* – ғоҳо кўрсанг эзини кескин ўгиради, ўзини олиб кочади, қанча тутмоқчи бўлиб уринсанг ҳам, ўзини тутқазмайди. (ҚБН 21б). – Ар. 37.

АВЗУРЫ – буғдой ва арпа унлари аралаштирилиб тайёрланадиган таом (МК 1-162).

АВЫЛҚУ бот.= Қайинлар оиласига мансуб қизил мевали бир дарахт, мевасининг сувини тутмоч ошига солинади, пўстлоғи билан кўз оғриғи даволанади, у билан кийимлар ҳам бўялади (МК 1-451). Қ. ТАВЫЛҚУ, ТАВЫЛҒУЧ

АВЫН қ. ЭВИН.

АВИН – 1.= Овинмоқ, кувонмоқ, шодланмоқ; маҳлиё бўлмоқ: *эрӓжкӓ ав˙ынма сэн ичмӓ сӯчиг / тэңиз ол бу экки аңар йоқ кэчиг* – айш-ишратга маҳлиё бўлма, сен шароб ичма, бу икки нарса мисоли бир дарёдирки, унинг кўприги йўқдир (ҚБН 88б). *Баз˙рам қылыб ав˙налым* – байрам қилиб шодланайлик (МК 1-262); 2. интиқ бўлмоқ, қусамоқ, интилмоқ: *сэңӓ мы ав˙ынды бэзӓниб кӯлӓр / ани сэв˙мӓ азраққына қаз˙гура* – (бу дунё) энди сенга бино қўйдими, безаниб кулаётирми, қайғуриб уни озгина бўлса ҳам севмагин (ҚБВ 185). 3. Улфат тутмоқ, ҳамхона қилмоқ: *киши ыз˙ты тэркин кӧр ӧгдӯлмишиг / ав˙ынди ӧзингӓ бэкитти эшиг* – дарҳол Ўгдулмишга одам юборди, кўр (уни) ўзига ҳамхона килди, эшикни беркитиб олди (ҚБН 62б). *Ол мэңӓ авынди* - у менга улфат тутинди, богланиб қолди (МК 1-210). – Ар.37. Таф. 36. “авун”. СЯ 1-19.

АВЫНЧ 1.= Хурсандчилик, шодлик; таскин, тасалли: *сэв˙инч асли учмақ турур ҳам ав˙ынч* – асли севинч жаннатдир, (у) таскин-тасалли ҳамдир (ҚБН 187б). *Эрӓжлӓри эмгӓк сэв˙ӯнчи сақынч / агыры учузлуқ ав˙ынчы эринч* – роҳатлари машаққат, севинчлари қайғу, қадри қадрсизлик, шодликлари хафаликдир (ҚБҚ 380); 2.= Овинч, эрмак; эркалаш, юпатиш; унс олиш, ўрганиб қолиш: (МК 1-152, 3-451) *Ав˙ынч бирлӓ ӧгрир бу дунйа сэни / осанма уз˙ытмасу гафлат кӯни* – бу дунё сени эркалаш билан терватади, ғофил бўлма, ғафлат кунлари сени ухлатиб кўймасин (ҚБН 190б). 3. Қилиқ, одат, қилмиш; шугл, машгулот, ҳунар: *йӯзи кӧрки қылқы қылынчы нэ-ол йашы / қуры бод сын ав˙ынчы нэ-ол* – юз чиройи, қилиқ-

қилмишлари қанақа, ёши, фазилатлари, қадди келбати ва ҳунари қанақа? (ҚБН 72а.). – Ар. 38. СЯ 1-20 “авунча”.

АВЫНЧУ 1.= Эрмак, овинчоқ: *Ав̇ынчу нэӊ* – овуниладиган нарса, эрмак, ўйинчоқ (Мк 1-153). 2. Қўшни, ҳамсоя (МК 1-1530. 3. Жория, жазман, хизматкор ўйнаш; кўнгил хуши. *Ав̇ынчу сэв̇ўглäр билä ав̇нур öз / қара йэр қатында кириб йатғу öз* – кўнгилхуши маҳбубалар, севгилилар билан улфат тутиб овинган бу жонинг қора ер қаърига кириб ётади (ҚБН 58а.). – СЯ 1-20 “ав̇унча”.

АВЫНҒУ таскин, тасалли; ҳузур-ҳаловат; эрмак: *öзӱӊ эки кӱнлӱг ав̇ынғу ӱчӱн / кöрӱрдä куйӱрмä öзӱӊни кӱчӱн* – икки кунлик ҳузур-ҳаловат учун (уни) кўриб ўзингни зўрма-зўраки куйдирмагин (ҚБН 130б). *Авынғум сығынғум йöläким йоқум / ол-ол бир из̇и тоз̇ғу ачым-тоқум* – овинадиганим, сиғинадиганим, нажотим, йўқлигим, қорин тўқим, оч-тўқлигим ўша ягона эгамдир (ҚБН 173б). – Ар. 38.

АВЫТ – овинтирмоқ, юпатмоқ, тинчитмоқ, тасалли бермоқ: *йазуқы бар эрсä қынағу тутуб / йоқ эрсä миӊ эз̇гӱн ав̇ытғу кэрäк* – гуноҳи бор бўлса, тутуб жазолаш керак, йўқ бўлса минг иноятлар билан хурсанд қилмоқ керак (ҚБН 29б). *Киши кöӊли тутчы тилäр äрзуни / авытур тилäк булғуқа öзини* – одам кўнгли доим орзуга етишни истайди, тилак орзуини топиш умиди билан ўзини хурсанд қилиб юради (ҚБҚ 298). *Сэв̇ӱг йӱз урунды бэшинчи сэв̇ит / сэв̇ä бақты эрсä сэн öзни ав̇ыт* – бешинчи (сайёра) – Зуҳро ёқимли юзини кўрсатди, у кулиб боққанда сен ўзингга тасалли бергин (ҚБН 12а). --АР. 38. Таф. 36. “авут”. СЯ 1-19 “ав̇ит”, “ав̇ут”.

АВЫЧҒА қари, кекса; улуғ, катта (МКІ 161): *нэгӱ тэр эшит бу ав̇ичға сöзи / ав̇ычға сöзи тут унытма қозы* – қарининг сўзини эшит, у нима дейди, қари сўзига амал қил, унитма, қўзичоқ (ҚБН 64б). қ. АВУЧҚА, АВУЧҒА. – Ар. 37. Таф. 36. “ав̇унча”.

АВЙА Беҳи (МК 1-137). – СЯ 1-36 “айва”.

АВЛА – I 1. Овламоқ: *ав̇лар кэйик тайған ыз̇ыб тилкӱ тутар* – кийик овлайди, този ит солиб тулкиларни тутади (МК 1-193). АВ АВЛА – ов қилмоқ, ов овламоқ: *бэг ав̇ ав̇лады* – бег ов қилди (МК 1-283); 2. кўч. Овламоқ, ром қилмоқ; қўлга олмоқ: *ав̇лаб мэни қойманыз* - мени мафтун этиб ташлаб кетмангиз (МК 2-51). КÖӉУЛ АВЛА – кўнгил олмоқ, меҳр қозонмоқ: *нэгӱ тэр*

эшитгил эй асли агы / қара кӧӊлин ав˙лар бэги йарлыгы – эй тоза (бу ҳақда) нима дейилган, эшитгин, бегининг фармони қора авом кўнглини овлайди (ҚБН 118 а). – Ар.38. СЯ 1-19.

АВЛА – II йиғилмоқ, тўпланмоқ: аӊар киши ав˙лады – бунга одам тўпланди (МК 1-283).

АВЛАЛ – 1. овланмоқ: *кэйик ав˙лалды* – кийик овланди (МК 1-290). 2. кўч. Овланмоқ, мафтун бўлмоқ: *ав˙ланур ӧзӱм аныӊ тузынга* – ўзим унинг чиройига мафтун бўламан (МК 1-290)

А:ВЛАН – овламоқ, ўзи учун ов қилмоқ: *эр ӧзинга а:в˙ланды* – киши ўзи учун ов қилди (МК 1-292).

АВЛАТ – овлатмоқ: *ол мэӊä ив˙ық ав˙латты* – у менга кийик овлатди (МК 1-264).

АВЛАШ – йиғилишмоқ, тўпланишмоқ: *киши ав˙лашды* – одамлар тўпланишди (МК 1-243). – МК 1-243, Инд. 37 "эв˙лашди".

АВРАН темирчи қўрасига ўхшатиб қурилган нон пишириладиган ер, ўчоқ, ертандир. (МК 1-133).

АВРЫНДЫ қиринди; чиқит: АВРЫНДЫ НЭӉ – қиринди нарса, чиқит нарса (МК 1-162).

АВУЖҒУН тери овлашда ишлатиладиган салам (акация ?) дарахтининг барги (МК 1-172).

А:ВУН дарахт (Испижоб ва сайрамликлар тилида) (МК 1-111).

АВУРТА энага, мураббий, тарбиячи: *ав˙уртасы эз˙гӱ киши тут арыг / огул-қыз арыг қопга турга фариг* – (бола) мураббийсини яхши ва пок кишидан олгин, ўғил=қиз пок ўсади, (ножўя ишлардан) фориғ бўлади (ҚБН 163а). Ол ав˙урта тутунды – у энага ёллади (МК 2-168). – Ар. 38.

АВУС мум (МК 1-191).

АВУТ ҳовуч: *қоз˙у бир ав˙утча қара тупрақыг / улуг мэӊгӱ эл қул нэрäк бу сақыг* – бир ҳовучча қора тупроқнинг баҳридан ўтиб, юксак ва мангу маскан (боқий дунё)ни иста, бу сароб (дунё) нега керак? (ҚБН 195б). Қ. Ав˙уч, аз˙ут.

АВУЧ ҳовуч; каф, сиқим: *уқушқа турур бу агырлық этиг / уқушсуз киши бир ав˙учча титиг* – қадр қиммат, созлик заковатдан келади, заковатсиз одам бир ҳовуч лойчалик бўлади (ҚБН 17б). Қ. Ав˙ут, аз˙ут. – Ар.38. Таф.36. Ся 1-21.

АВ̇УЧҚА қари, кекса, чол; улуғ, катта: *негӳ тэр эшитгил ав̇учқа сӧзи* / ав̇учқа сӧзи тутса ачлур кӧзи – қари сўзини эшитгин, у нима дейди, қари сўзига амал қилсанг кўзинг очилади (ҚБН 150а). ав̇ичға, ав̇учға.

АВ̇УЧҒА қари, кекса; улуғ, катта: *оғул-қыз кэмишти ата ҳурмати / сӧкӳш болды эркӓ ав̇учға аты* – ўғил-қиз ота ҳурматини ташлади, қари деган ном одам учун ҳақоратга айланиб қолди (ҚБҚ 384). Қ. Ав̇ичқа, ав̇учқа. – Ар.38.

АВ̇УЧҒАЛЫҚ қарилик, кексалик: *йигитликкӓ ачыб ав̇учқалықны айур* – йигитликка афсусланиб қарилик ҳақида сўзлайди (ҚБҚ 384). – Ар.38.

АВ̇ЧЫ овчи, сайёд: тӳгӓл *ав̇чы ыт-тег эт ӧзкӓ бақын / сэмӳз болса билмӓз из̇иси ҳақын* – тану жонга қарагин, у нақ овчи ит кабидир, семириб кетса эгасининг ҳам ҳақини билмайди (ҚБН 132б). Ав̇чы нэчӓ а:л билсӓ аз̇ығ анча йол билӳр (мақол) – овчи қанча ҳийла билса айиқ шунча йўл билади (МК 1-94). – Ар. 38. СЯ. 1-21.

АГАР ф. агар, агарда: *йав̇а сӧзлӓсӓ сӧз нэчӓ йас қылур / агар сӧзлӓйӳ билсӓ асғы булур* – сўзни ноўрин сўзласа, талай зиён келтиради, агар (ўринли) сўзлай билса, манфаат топади (ҚБН 42а). *Хабар бар бэрилсӓ агар а̄дами* / эки қол дина̄рни ол они қол қылур – хабарда шундай дейилган: агар инсон берилиб кетса, икки каф динорни ўн каф қилишга интилади (ҲҲ 1-202). – Ар. 413 "ӓгӓр". СЯ2 – 133 "ӓгӓр".

А̄Д. қ. АЗ̇.

А̄Д а. ш. о. этн. Од (Жанубий араб қабилаларидан бири ҳам Од қавми деб аталади. Қуръонда айтилишича, бу қавм кофирлиги сабабли тошбўрон қилинган): *тутайын йа̄ кисра̄ йа̄ қайсарча болдум / йа̄ шаддад ад-тег тақы учмақ эттим* – фараз қилайин, ё Хисрав ё Қайсар каби ёинки шаддод, ё Од каби бўлдим, (Шаддод каби) яна (бир) жаннат бу ёд қилдим (ҚБҚ 387). – ДТС 7 "южноарабское племя в Аравии". – Ар.4. *"Йаманда бир қавмин оди"*.

А̄ДАБ а. адаб, одоб; тартиб, қоида, интизом: *оғул-қызқа ӧгрӓт билиг ҳам адаб* – *ўғил-қизга билим ҳамда адаб ўргат* (ҚБН 163а). *қалы ашқа бэглӓр оқыса сэни / адаб бирлӓ аш йэ кэз̇ ӧгрӓн муны* – агар беглар сени зиёфатга таклиф қилсалар, таомни қоидаси билан егин, буни яхши ўрганиб ол (ҚБН 149б). Билиглиг сӧзи панд

насиҳат адаб – билимлининг сӯзи панд, насиҳат, адабдан иборатдир (ҲҲ 1-187). АДАБУ Л МУЛУК – маликлар адаби: *чынлыглар адабу-л-мулук ат бэрдилар* – чинлилар маликлар адаби деб ном бердилар (ҚБН 2а). – Ар.138. СЯ 1-22 “а̄даб, адаб”, 1-117 “адаб”.

А̄ДА̄ВАТ а. адоват, душманлик: *ада̄ват кӧкини қазыб кэс кӧч ӯр* – адоват илдизини қазиб кес, кӯпор (ҲҲ 1-204). – СЯ2-545.

АДАД а. сон, саноқ, адад: *йа̄ та зиф йа тансиф ӧзӯң йэтрӯ бил / қалы билдиң эрсӓ адад жаз˙ри қыл* – хоҳ кӯпайтирув, хоҳ бӯлув бӯлсин, ӯзинг мукаммал ӯрган, ӯзлаштириб олганч, сондан илдиз чиқариш амалини ӯрган (ҚБН 158б). – Ар. 5.

А̄ДАМ а. одам, инсон: *илм а̄дамлары бирлӓ қатылмақын айур* – илм аҳллари билан аралашмоқликни айтади (ҚБВ 9). – Ар. 5. СЯ2-118.

А̄ДАМИ а. одамзод, инсон зоти: *бу дунйа̄ муны миң бир ол эрдӓми / нэгӯ тег кэчӯрсӓ кэчӓр а̄дами* – бу дунёнинг нуқсонлари минг-мингдир, фазилатлари эса йӯқ ҳисобидадир, одамзод уни қандай ӯтқазса, шундай ӯтаверади (ҚБҚ 37б). *Хабар бар бэрилсӓ агар а̄дами / эки қол дина̄рни ол он қол қылур* – хабарда шундай дейилган: агар одам берилиб кетса, икки каф динорни ӯн каф қилишга интилади (ҲҲ 1-202). –Ар. 5. СЯ 1-118.

А̄ДАТ а. одат: табиатта йэги а̄дат айбсӯзи / *ақылық эрӯр бил буҳул кӧзгӯси* - (инсон) табиатининг яхши фазилати сахийликдир, у бахиллар учун кӯзгудир, билгин (ҲҲ 2-124, 125). – Таф.39. СЯ 2-588.

АДАШ ӯртоқ, жӯра, ошна, дӯст-ёр, оғайни (МК 1-92): йарашық йурыса қадаш йа адаш – қариндошлар ва дӯст=ёрлар соз бӯлиб юрсалар (ҚБН 119а). АДАШ=ҚОЛДАШ – ёр-биродарлар, ошна-оғайнилар, улфатлар, жӯралар: *адаш-қолдаш эрдӓш қадаш ашлары / болур эрсӓ кӧргӯ барыб ишлӓри* – ёр-биродарлар, жӯралар, қариндошларнинг зиёфатлари бӯлса, бориб тадбир-тадорукларини назорат қилиб туриш керак (ҚБН 166а).

АДАШ ТУТ дӯст тутмоқ, дӯстлик боғламоқ: *адаш* тутмақ *а̄са̄н кӧз˙ӓзмӓки сарп / йағы болмақ а̄са̄н йарашмақы сарп* – дӯст тутмоқ осон, (унинг шартларига) риоя қилиш қийин, душман бӯлмоқ осон, ярашмоғи қийин (ҚБН 154а). қ. Аз˙аш. – Ар. 5. СЯ 1-21.

АДАШ дӯстлашмоқ, дӯст тутинмоқ: *бу айтолды ӧзкӓ кӧр этти ишиг / адашты кэңӓшти бир атлыг кишиг* – Ойтӯлди ӯз ишининг тадбирини кӯрди, таникли бир одам билан дӯстлик боғлади, у билан маслаҳатлашди (ҚБҚ 19). – Ар. 5.

АДАШЛЫҚ дўстлик; самимий дўстлик, садоқатли дўстлик: *адашлық ўзä турмады* – у самимий дўстликда турмади, дўстлик шартларига риоя қилмади (МК 1-165). – Ар. 5.

АДАШЛЫҒ дўст-ёрли, ёр-биродарли, ошна-оғайнили: *қадашлыг киши кўси чав˙ы бэз˙ўг / адашлыг киши аты сав˙ы бэз˙ўг* – қариндош-уруғли одамнинг шуҳрати, овозаси баланддир, дўст-ёрли одамнинг номи, довруғи баланддир (ҚБН 117б).

АДАҚ қ. АЗ˙АҚ.

АДАҚЛЫҚ токзорларда сўрига ишлатиладиган ёғоч (МК 1-165).

АДАҚЛЫҒ қ. АЗ˙АҚЛЫҒ.

АДАҚШУ қ. АЗ˙АҚШУ.

АДВАН қ. УДВАН.

АДЫН 1. бошқа, бўлак, ўзга: *адын эл кишиси эшитти муны* – буни бошқа эллар одамлари эшитдилар (ҚБВ 72). 2. ё.с. Ўзга, бўлак вазифасидаги кўмакчи: *нэ тўрлўг иш эрсä билигсиз öңи / öкўнчи ол аңа йоқ оң анда адын* – билимсизнинг олдида қандай иш бўлмасин, унинг учун афсусу надоматдан иборатдир, бундан ўзга қисмати йўқ (ҲҲ 1-186). Қ. Аз˙ын. – Ар. 5.

АДЫНСЫҒ бошқача, бўлакча, ўзгача: *öгдўлмиш ол=оқ тўшни адынсыг йöрäр* – Ўгдулмиш айнан ўша тушни бошқача таъбир қилади (ҚБВ 172). АДЫНСЫҒБОЛ – бошқача бўлмоқ, ўзгача бўлмоқ: *муны чын билигли укушлуг киши / адынсыг болурму?* – буни чиндан тушунган заковатли киши бошқача бўлиши мумкинми? (ҚБВ 107).қ. Аз˙ынсиғ. – Ар. 5.

АДЫР – айирмоқ, ажратмоқ; фарқламоқ, фарқига бормоқ: *киши=мэн тэгўчи апа оглаиы / исиг тумлугыг билгў адра аны* – ўзини одамман дегувчи инсон зоти иссиқлик, совуқликни фарқлай билиши керак (ҚБҚ 273). *Уқушуг адыртың билигтä öңи* – заковатни (зеҳнни) билимдан алоҳида қилиб ажратдинг (ҚБВ 70). АДЫР=ОДУР – танлаб-сайламоқ, саралаб-ажратмоқ, алоҳида ажратиб олмоқ: *адырты-öдўрти кöтäрти мэни* – мени танлаб сайлади, кўтарди (ҚБВ 23). *Адыргу-öдўргу йэзäк тутгақы* – айғоқчи (дозор) сафларни алоҳида ажратиб олмоқ лозим (ҚБҚ 125). қ. Аз˙ыр. – Ар.5.

АДЫРТ фарқ, тафовут; айирма; хослик, хусусият: *қара қул қарасы болур бэг öрўң / қаралы öрўңли адырты кöрўң* – қора қул қоралиги бўлади, бег эса оқдир, қора билан оқнинг тафовутига

назар солинг (ҚБҚ 108). *Ақын тег йарыр бу йэти қат кӧкӱг / адырты билӱмäз йыл-ай сақышы* – (ҳандаса) амали етти қават кўкни сел каби ёртиб ўтади, йил ва ой ҳисоблари (билан ҳам унинг нозик) хусусиятларини тушуниб бўлмайди (ҚБҚ 156). *Киши йылқы бирлä адырты бу-ол / тадуқа йарашық йэсä эй оғул* – одамнинг ҳайвондан фарқи шуки, у ўз мижозига яраша овқатланади, эй ўғил (ҚБН 168а). қ. Аз˙ырт. – Ар. 7. "аз˙ырт".

АДЫРТЛА – фарқламоқ, ажратмоқ: *уқушсуз ӧлӱг-ол уқушлуғ тириг / уқуш мунча тэңлиг адыртлар эриг* – заковатсиз ўлик, заковатли эса тирикдир, заковат одамларни мана шу даражада ажратади (ҚБҚ 91).

АДЫРЛЫҒ фарқли; аниқ, равшан: *йил ай од битисä кўни бэлгўлўг / адыртлығ ачуқлуғ саны бэлгўлўг* – йил, ой, кун вақтини ёзиб қўйса, куни маълум бўлади, аниқ ва очиқ ҳисоби маълум бўлади (ҚБҚ 156) қ. Аз˙ыртлығ. – Ар.7.

АДЫҒЛАЙУ – айиққа ўхшаб, айиқ каби: *адығлайу ағсун* – айиққа ўхшаб ҳамла қилсин (ҚБВ 86). қ. Аз˙ығлайу. – Ар.6.

АДИБ а. адиб; яхши хислат ва фазилатлар соҳиби: *уқушлуғ билиглиғ бэг эрмиш амул / тилäр эрмиш эрдäм адибларин ол* – заковатли, билимли, қарорли бег эмиш, соҳибҳунар кишиларни истаётган эмиш (ҚБН 23б). *Тоға кӧрмäс эрди адибниң кӧзи / тўгäтти бу он дӧрт баичрä сӧзи* – адибнинг кўзи кўрмас, ожиз эди, ўн тўрт бобдан иборат ушбу баённи ёзиб тугатди (ҲҲ 2-146). АДИБ АҲМАД ш. о. Адиб Аҳмад "Ҳибатул ҳақойиқ" асарининг муаллифи: *Адиб Аҳмад атым адаб панд сӧзӱм* – отим – Адиб Аҳмад, сўзларим панд-насиҳатдан иборат (ҲҲ 1-254) – СЯ 1-23.

АДИНА ф. жума, одина: *жамаат билä қыл фариза намāз / чығайлар ҳажи қыл āдина намāз* – жамоат билан фариза намозини ўта, камбағаллар ҳажи (ҳисобланган) жума намозини ҳам ўта (ҚБН 120а). – Ар. 6. Таф. 39.

АДЙА а. ҳадя, тортиқ, инъом: сэңа адйä қылдым бу таңсуқ китаб – бу нодир китобни сенга ҳадя қилдим (ҲҲ 1-125). ҲАДЙА.

АДЛ а. адл, адолат: *аввалы адл турур тўз йўритмäк* – биринчиси адолатни тўғри юритмоқдир (ҚБВ 3) *Сийāсат рийāсат кийāсат карам / зийāдат ула адл эшит уқ муны* – сиёсат, бошқарув, зийраклик, саховат устига адолатни қўш, эшитиб, уқиб ол (ҲҲ 1-182). – Ар. 7. "адил". Таф. 39. "адллик".

АДРЫ айри, ажратилган: *кӯмӯш кӯрси урмыш ӯзӓ олтурур / бу кӯрси адақы ӯч адры турур* – кумуш курси қӯйиб унинг устида ӯлтирибди, бу курса оёғи уч амри (оёқли) дир (ҚБВ 41). қ. Аз҆ры.

АДРЫЛ – айрилмоқ, ажралмоқ, жудо бӯлмоқ: *муну адрылур=мэн сэниңдин бу кӯн* – мана, бугун сендан айрилиб кетаётирман (ҚБҚ 45). *Нэ кӧрклӱг болур кӧр киши адрылыб / саламат қавушса эки ӧз ӧзӱн* – қандай ажойиб бӯлади-я, кӯргин, одам жудо бӯлиб, иккиси бир-бири билан саломат топишиб қовушса (ҚБҚ 191). қ. Аз҆рыл. – Ар. 8.

ʻАДУ а. яна, тағин; бӯлак, бошқа; ё, ёки, ёинки: хасисларни кӧтрӱб нафисни чалыб / *ʻāду қутсуз ажун қарыб му мунар* – хасисларни кӯтариб, нафисларни (саховатлиларни) юз тубан қилиб, ёинки бу машъум дунё қартайиб адашаётирми? (ҲҲ 1-212) ҲҲ 1-247 “адув – душман, ёв” – СЯ 2-546 “адув”.

АДҒЫР 1. қ. АЗ҆ҒЫР 1.

АДҒЫР 2. қ. АЗ҆ҒЫР 2.

ʻАДҒУҚ қ. АҒДУҚ.

ʻАЖАБ а. ажаб, ажойиб; ажойибот: *эй ол китāбкӓ қабул болдуқы / бу тӱрклӓр тилиндӓ ʻажаб кӧрдӱки* – эҳе, бу китобга киритилган нарсалар туркий халқлар тилида кузатилган ажлйиботлардир (ҚБҚ 5). *Адибниң йэри аты йӱгнāк эрӱр / сафāлиқ ʻажаб йэр кӧңӱллӓр йарар* – адибнинғ (яшайдиган) ерининг номи Югнакдир, ажойиб сафолик ердир, (бу ерда) диллар равшанлашади (ҲҲ 1-216). *Қамуғ ғафлат ол бу савинчин тараб / бу ғафлат билӓ ӧз йоқазур ʻажаб* – севинч билан айш тараб бутунлай ғафлатдир, бу ғафлат билан одам маҳв бӯлади, ажаб (ҚБН 190б). – Ар. 1. Таф. 39. Ся 2-546.

АЖАЛ а. ажал, ӯлим: *қалы бэрмӓс эрсӓ йэтилсӓ ажал / битилмиш болур бу ажалқа азал* – (сенинг ӯрнингни тангри менга) бермас экан, не чора, ажал етишса (илож йӯқ), бу ажал азалдан ёзилган бӯлади (ҚБН 51а). *Йамā пандим алғыл узатма амал / амал исрāсиндӓ пусуғлы ажал* – албатта панд насиҳатимни олгин ӯй-хаёлни чӯзма, ӯй-хаёл тагида ажал писиб ётади (ҲҲ 1-200). Ажал тут – ажал тутмоқ, ӯлим келмоқ: *сеңӓ тапнур эрди мэниң бу ӧзӱм / мунуқы ажал тутти кести сӧзӱм* – мен сенга хизмат қилар эдим, мана, ажал келиб тутди, сӯзимни кесди (ҚБН 48а). – Ар. 138. СЯ 1-25.

АЖАЛСЫЗ а. т. Ажалсиз, ўлимсиз; ўлим маҳалисиз: *йаыќа йалын тег эрӓн-тег уруш / ажалсыз ӧлӱм болмас эркӓ болуб* – ёвга ўтдек ёпирилиб, мардонавор жанг қил, мардга ажалсиз ўлим бўлмайди (ҚБН 197 б)

'ĀЖИЗ а. Ожиз, нотавон: нэлӱг болди *'āжиз ӧзӱң эй элиг / қамуг эзгӱ қылгу кӱчӱң бар элиг* – қанақасига сен ожиз бўла қолдинг, эй элиг, ҳар турли эзгулмкларни қилишга эрк ихтиёр ва қудратинг бор-ку! (ҚБН 197б). – Ар.1. СЯ2 – 559.

'ĀЖИЗЛЫҚ а.т. Ожизлик, нотавонлик; чорасизлик: *илāҳи билӱр-сэн бу 'āжизлықым / сэңӓр-оқ ачар-мэн муңум ҳам йыгым* – эй Оллоҳ, бу нотавонлигимни биласан, мунг ва йиғиларимни сенгагина айтаман (ҚБН 21а). – Ар.1. Ся 2 -559 "ажизлик-ажизлиқ".

АЖМУҚ оқ аччиқтош: *Ажмуқ Таз* – боши шўралаган ялтир кал (МК 1-125).

АЖРУ қ. Аржу.

АЖРУЛАЙУ қ. Аржулайу.

АЖУН дунё, жаҳон, олам; ер, замин; замон: *ажун тоқлуқы барча ачлық турур* – дунё тўқлиги барчаси очликдир (ҚБН 192а). *Ажун тэзгинӱр элдӓ арқыш йуруб* – карвонлар элларда юриб дунёни кезадилар (ҚБН 193б). *Ажунга бу сӧкӱш маламат нэлӱг* – дунёни сўкиб қарғаш, маломат қилиш нима учун керак (ҲҲ2-143). Ажун кӱни йулдузы тутчы туғар – олам қуёши, юлдузи узлуксиз чиқади (МК 3-389). *Ажун тӱни кӱндӱзи йэлкин кэчӓр* – замон (вақт)нинг кеча ва кундузлари сафар қилувчилардек ўтади (МК 3-303). *Бу ажун* – бу дунё, *Ол ажун* – у дунё, охират (МК 1-106). *Ажун тут* – оламни қўлга киритмоқ, жаҳонни қўлга олмоқ; оламга бош бўлмоқ: *ажун тутты тавгач улуг буграхан / қутазсу аты барсу экки жаҳāн* – Тавғоч улуғ Буғрахон жаҳонни қўлга киритди, бахти кулиб боқсин, номи икки жаҳонга ёйилсин (ҚБн 10б). *Йэмӓ йақшы аймыш оги йэтмиш эр* / кӧнилик билӓ бу ажун тутмыш эр – ақли тўлган киши янада яхшироқ айтибди, адолат билан оламни бошқарган киши (ҚБҚ 85). – Ар.12. Таф. 40. СЯ 1-26.

АЖУНЛУҚ дунёлик, дунёга оид, дунёга тегишли: *барайын мэн эмди эсӓн эзгӱ қал / экигӱн ажунлуқ айа эзгӱ фāл* – энди мен кетайин, эсон ва яхши қол, эй иккала дунёли иқболи порлоқ (ҚБН 176б0. – Ар.13. СЯ 1-26. "ажунлуғ – живущий на свете".

АЖУНЛУҒ бу дунёда яшовчи, жаҳон халқи: *ажунлуг бэликӓ бады қут қуры / қозы бирлӓ қатлыб йурыды бӧри* – жаҳон халқи

белига бахт камарини боғлади (бу дориламон замонда) қўй-қўзи бўри билан аралашиб юраверадиган бўлди. (ҚБВ 2б). – Ся 1-26.

АЖУНЧЫ жаҳонгир, ҳукмдор: *нэгў тэр эшитгил ажунчы бэг эр* – жаҳонгир бег киши нима дейди, эшитгин (ҚБҚ 143). *Элиг қулса сақлан ажунчы киши* – эл ихтиёрини истасанг ҳушёр бўл, эй жаҳон ҳукмдори (ҚБН 22б). *Ажунчықа эрдӓм кэрӓк миң тўмӓн* – жаҳонгирга минг туман фазилат керак (ҚБН 112а). – Ар. 13.

АЗ 1. оз, озгина, кам: *атан йўки аш болса ачқа аз кӧрўнўр* (мақол) – ахта туянинг юки озиқ-овқат бўлса ҳам очга оз кўринади (МК 1-105). *Қабул қылса таң йоқ бу аз ҳад ҳад'йаны* – бу арзимас ҳадяни қабул қилса ажаб эмас (ҲҲ 1-183). Билиглиг эзи аз билигсиз ўкўи – билимли жуда оз, билимсиз кўп (ҚБН 14б). 2. Оз сон, оз миқдор; арзимас; озлик: *уқуш азын азланма асғи ўкўш* – заковат озлигини оз ҳисоблама, (унинг) фойдаси кўпдир (ҚБН 18а). 3. Кам, камдан-кам, аҳён-аҳёнда: *йағың болды эрсӓ этӧз жӓн кӧзӓз / йағылығ кишилӓр қутулмақы аз* – душманинг бўладиган бўлса тан-жонингни эҳтиёт қил, душманли кишиларнинг халос топиши камдан-кам бўлади (ҚБН 154а). Аз-укуш – оз-кўп, озми-кўпми: *сэңӓ аз-ўкўш нэң тўрў қылсалар / йанут қылғу отру сэвинч булсалар* – сенга озми-кўпми нарса тугун (тортиқ) қилсалар, эваз қайтариш керак, токи хурсанд бўлсинлар.

А:З 1. оз, озгина, кам: А:З НЭҢ – оз нарса (МК 1-109). Қ. АЗ.

А:З 2. оқ сувсар (МК 1-109). 2. Оқ сувсар мўйнаси; оқ сувсар мўйнасидан тикилган пўстин (МК 1-109). қ. А:С.

АЗ – озмоқ, янглишмоқ, адашмоқ: *азыб йўгрўр эрдим айу бэрди йол / куйӓр эрдим отқа кӧзӓзмӓсӓ ол* – йўлдан адашиб юрар эдим (Тангри) йўл кўрсатиб берди, у асрамаганда ўтда (дўзахда) куйган бўлардим (ҚБН 20б). 2. *Ула болса йол азмас / билиг болса сӧз йазмас* (мақол) – йўл кўрсатувчи белги бўлса, одам йўлдан адашмайди, билим бўлса, сўздан янглишмайди (МК 1-118). 2. кўч. Янглишмоқ, хато қилмоқ: *битигчи бор ичсӓ билигдин тэзӓр / билигдин тэзигли битигдин азар* – саркотиб май ичса билимдан узоқлашади, билимдан узоқлашган китобатда хато қилади (ҚБН 102а). қ. А:З. – Ар.49. Таф. 41. Ся 1-27.

А:З – озмоқ, адашмоқ: *ол йол а:зди* – у йўлдан адашди (МК 1-184). Қ. АЗ-. – Ар. 49.

'АЗĀ қ. 'ИЗĀ.

ʻАЗА̄Б а. азоб, қийинчилик: *сэңӓ-оқ тӧрӯтмäди тэңри тамуғ / сэңӓ аймады бу ʻаза̄бығ қамуғ* - тангри дӯзахни сенгагина яратмаган, барча азобларни сенга буюрмаган (ҚБН 123а). *Ара̄м эрсӓ малың ʻаза̄б-ол соңы* – молинг ҳаром бӯлса оқибати азобдир (ҲҲ 1-211). – Ар 49. СЯ 2 – 547.

А̄ЗА̄Д ф. Озод, эркин: *бош а̄за̄д киши барча эзгӯ қулы* – эркин, озод одамлар барчаси яхшиликнинг қулидирлар (ҚБН 111а). *Будун маллық элкӓ уруб йӯзлӓрин / тӯзӯ қул қылурлар а̄за̄д ӧзлӓрин* – халқ бадавлат одамларга юз уриб, барчаси озод ӯзликларини қул қиладилар (ҲҲ 1-210). – Ар.49. Таф. 41. Ся 1-119.

АЗАЛ а. азал, чексиз ибтидо; азал тақдир: *мэни ашна ол қулды эрди азал* – аввал мени у (Тангри) истади, чунки у азал эди (ҚБН 173а). *Қалы бэрмӓс эрсӓ йэтилсӓ ажҫал / битилмиш болур бу ажҫалқа азал* – (сенинг ӯрнингни Тангри менга) бермаса, не чора, ажал етишса (илож йӯқ), бу ажал азалдан ёзилган бӯлади (ҚБН 51а). – Ар. 165. Ся 1-27.

А̄ЗА̄Р ф. озор; алам, ғам-ғусса: *бу ажун мазаси қатығлыг маза а̄за̄ры ӯкӯшрӓк мазаси аз-а* - бу дунё ҳаловати-машаққатли ҳаловат (унинг) озори кӯп, мазаси эса оздир (ҲҲ 3-438). – Ся 1-120.

АЗАҚ 1. оёқ (МК 1-68). Қ. Азақ.

АЗАҚ 2. 1. озган, хато қилувчи; суст, сусткаш: *узуғ сақ кэрӓк кэз кэрӓксиз азақ / азақ болса ишчи болур иш узақ* – жуда ҳушёр, зийрак бӯлиш керак, сусткаш (бӯлиш) керак эмас, хизматкор сусткаш бӯлса, иш чӯзилиб кетади (ҚБН 105а); 2. адашган, дайди, дарбадар; шӯх: *азақ йат баз эрсӓ айытғу кэрӓк / озуғрақ ким эрсӓ йағытғу кэрӓк* – адашган ёт, бегоналар бӯлса сӯраб-суриштириш керак, зийракроқ кимсалар бӯлса (уларни ӯзга) яқинлаштириш керак (ҚБН 95б). *Атғалыр оқны азақ / тэгмӓди бу сав ушақ* – бу маломат, майда сӯзлар етмагандек, (устига устак у шӯх) дайди ӯқни отишга шайланиб турибди (МК 2-27). – Ар.49.

АЗАҚ 3. ш. н. Азақ, ӯғуз бегларидан бирининг номи (МК 1-97).

ʻАЗЗА а. ʻАЗЗА ВА ҖАЛЛА – у улуғ ва қудратли (Тангрининг сифати): *тэнгри ʻазза ва җалланиң тавҳидин айтур* – тангри азза ва жалланинг ягоналигини айтади (ҚБҚ 7). – Ар. 50.

АЗЫ 1. сизмоқ, сизиб чиқмоқ; терламоқ; томчи пайдо қилмоқ: *кӯб азыды* – хумдан сув сизиб чиқди, хум терлади (МК 3-269).

АЗЫ 2. қулақ азы – қулоқ кар бўлмоқ: *қулақ азыды* - (шовқин-суронда) қулоқ кар бўлди (МК 3-269).

АЗЫЛ 1. адашилмоқ, йўлни йўқотмоқ: *йол азылды* - йўлдан адашилди (МК 1-204); 2. кўч. адашмоқ, хатога йўл қўймоқ, чалғимоқ: *йылан йумшақ эркӓн йавуз фэ'л этӓр / йырақ тургу йумшақ тэб азылмагу* – илон юмшоқ бўлгани билан қилмиши ёвуз()лик дир, ундан узоқ туриш, юмшоқ деб адашмаслик керак (ҲҲ 3-215).

АЗЫН оз, кам; оз-оз, озин-озин: *уларни қатыг сэв агырла сӧзин / билигларин ӧгрӓн ўкўш йа̄ азын* – уларни (олимларни) ниҳоятда ардоқла, сўзларини қадрла, озми-кўпми билимларини ўрган (ҚБН 157а).

АЗЫТ – адаштирмоқ, йўлдан оздирмоқ, чалғитмоқ: *ол аңар йол азытты* – у унга йўлни чалкаштирди (МК 1-216). *Ҳава̄ нафс билӓ кӧр йагы-ол улуг / бу экки азытур тапугчы қулуг* – ҳавас билан нафс биргаликда катта ёвдир, кўргин, шу иккаласи хизматчи қулни йўлдан оздиради (ҚБН 123б). *Кўвӓз ол кэрӓксиз нэ кӧңли улуг / кувӓзлик азытур кӧнилик йолуг* – кибр ва кўркга кериш кераксиздир, кибр тўғри йўлдан оздиради (ҚБН 81б). – Ар. 49. СЯ 1-28.

АЗЫҒ – озиқ, озиқ тиш (МК 1-95).

АЗЫҒЛА – 1. Озиқ тиш билан урмоқ: *тоңуз атыг азыглады* – тўнғиз отни озиқ тиши билан урди (МК 1-296). 2. Озиқ тишга урмоқ: *мэн тоңузны азыгладым* – мен тўнғизнинг озиқ тишига урдим (МК 1-296).

АЗИҒЛЫҒ 1. озиқли, озиқ тиши бор: *азыглыг ат* - озиғини ёрган от (МК 1-164); 2. кўч. Жасур, матонатли: *эзи йақшы аймыш азыглыг кўр эр / азыглыг эрӓн бэрк тўгўнлӓр йазар* – матонатли, мард киши жуда яхши гапирган, матонатли мардлар ўта чалкашликларни ҳам ҳал қиладилар (ҚБн 17а). – Ар.49. Таф. 42. СЯ 1-29.

'АЗИЗ а. азиз, иззатли; *'азиз-ол 'азиз-ол 'азизларқа 'из / аниңдын тэгир 'из 'азиз эмди қыз* – у азиздир, азиздир, азизларга иззат ундандир, иззат ва азизлик эндиликда ноёбдир (ҚБН 51б). *Бу кўн бу ажунда кишилик 'азиз / қаны қанча бард- кишилик эсиз* – эндиликда бу дунёда одамийлик азиз бўлиб қолди, қани, одамийлик қаерга маҳв бўлди экан, во дариғ! (ҲҲ 1-208). – Ар. 50. СЯ 2-547.

'АЗИЗЛИК а. т. азизлик, қадр-қиммат: *йалыңгуқ оглаиы 'азизлики билиг уқуш бирлӓ эрдўкин айур* – инсон зотининг қадр-қиммаи билим ва заковат туфайли эканлигини айтади (ҚБВ 16). Қ. 'АЗИЗЛИҚ – Ар. 50. Таф. 42. СЯ 2-548.

ʻАЗИЗЛЫҚ а.т. азизлик, қадр-қиммат: *ҳаж эрсӓ тилӓкиң кэрӓк нэң-тавар / ʻазизлық тилӓсӓ йэмӓ бу бэрӓр* – истагинг ҳаж (қилиш) бўлса, мол-товар керак бўлади, қадр-қиммат истасанг ҳам мана шулар келтиради (ҚБН 144б). Қ. ʻАЗИЗЛИК.

АЗЛ а. ҳазл; мажоз: *навāдир сöзӱг аз болур азл ӱкӱш / жуз атлас болур қыз учузы бöзӱг* – сўзнинг нодири (жиддийси) оз, ҳазили кўп бўлади, шоҳи, атлас қиммат, сўз арзон бўлади (ҲҲ 1-214).

АЗЛА – оз ҳисобламоқ, оз деб билмоқ; арзимас деб билмоқ: *тапуғ қылғу халқдын аны кэзлӓгӱ / ӱкӱш тāʼат эрсӓ аны азлағу* – тоат-ибодат қилиш, аммо уни одамлардан яшириш керак, тоат-ибодат қанчалик кўп бўлса ҳам, уни оз деб ҳисоблаш керак (ҚБН 120а). *Миң эр достуң эрсӓ ӱкӱш кöрмӓгил / бир эр душман эрсӓ аны азлама*- минг киши дўстинг бўлса ҳам, уларни кўп деб билмагин, бир киши душман бўлса ҳам уни арзимас деб ҳисобламагин (ҲҲ 1-20б). – Ар. 50. СЯ 1-29 “порицать”.

АЗЛАН – ўзи учун кам деб ҳисобламоқ, оз деб билмоқ; арзимас санамоқ, эътиборсиз қарамоқ: *ол бу йармақығ азланды* – у бу пулни (ўзи учун) оз билди (МК 1-292). *Уқуш азын азланма асғы ӱкӱш / билиг азын азланма эркӓ кӱшӱш* – ақл-заковат озини оз ҳисоблама, унинг нафи кўпдир, билим озини оз ҳисоблама, у одам учун қимматлидир (ҚБН 18а). – Ар. 50.

АЗЛЫҚ озлик, камлик; озгиналик, арзимаслик: *бир-öк душман эрсӓ миң-ол йаслықы / миңин достуң эрсӓ бир-ол азлықы* – биргина душманинг бўлса ҳам, унинг зиёни мингтадир, минглаб дўстинг бўлса ҳам, озлиги бир кабидир (ҚБН 151б). – Ар. 50. СЯ 1-29.

АЗМА бичилган кўчқор (МК 1-150). – ДТС 73. “Азман”.

АЗМАН қ. Азма.

АЗУ ё.с. ё, ёки, ёхуд, ёинки боғловчиси: *эсиз-му сэңӓ йэг азу эзгӱ-му / сöкӱш-му қулурсэн азу эзгӱ-му?* – сен учун ёмон (ном) афзалми ёки эзгу номми, таҳқирни истайсанми ёки таҳсинними? (ҚБН 16а). *Ӱзӱм йэгил азу қағун йэгил* – узум егин ёки қовун егин (МК 1-115). *Кэлир-му-сэн азу барыр-му-сэн?* – келаётирмисан ёки кетаётирмисан? (МК 1-115). – Ар. 50. Таф.41 “азу”, 42.

АЗУН қ. Ажун.

АЗУРЛА – тилга эрк бермоқ; дилга озор етказмоқ: *такаббур либāсин кэйиб аз салын / кэриб халқда кöксӱң азурлаб тилин* – такаббурлик либосини кийиб озроқ салангла (гердай), халқ орасида кўксингни кериб, тилда озор берма (ҲҲ 1-199).

АЗУҚ 1. озиқ, озиқ-овқат, озуқа; қорин тўқи, эҳтиёт, моя: *сартның азуқы арыг болса йол ўзä йэр* (мақол) – савдогарнинг овкати ҳалол бўлса йўл устида ейди (МК 1-97). *Чығайлық йарынлық азуқ йоқлуғы* – қашшоқлик келгусилик моя йўқлигидир (ҲҲ 3-187). *Ҳалāл йэгли қылмас байатқа йазуқ / ҳалāл йэ ҳалāл қыл йарынлық азуқ* – ҳалол еювчи Тангри олдида гуноҳ қилмайди, (ҳамиша) ҳалол егин, келажак моясини ҳалол қилгин (ҚБН 193а). – Ар.50. Таф. 43. СЯ 1-28 “азиқ”, 1-29 “азуқ”.

АЗУҚ 2. адашган, йўлдан озган, дайди: *öзўрди азырди кöтўрди мэни / азуқлар йолындын кэтäрди мэни* – мени сайлади, танлади, юксалтирди, адашганлар йўлидан мени қайтарди (ҚБН 20б). *Азуқ-муңуқ* – қочоқ (қул); йўлдан озган одам (МК 1-97). *Азуқ оқ* – дайди ўқ; ким отганлиги номаълум ўқ (МК 1-97). – Ар. 50.

АЗУҚЛАН – озиққа эга бўлмоқ, озиқли бўлмоқ: *эр азуқланды* – одам озиқли бўлди (МК 1-289).

АЗУҚЛУҚ егулик, озиқ-овқат; овқатлик (МК 1-166): *кэлсä қалы оғрайын / бэргил тақы азуқлуқ* – (қўноқ) агар сўраниб келса, ози-овқатлар бергин (МК 1-272).

АЗУҚЛУҒ озиқли, озиғи бор, еб-ичадиган эҳтиёти бор одам: *азуқлуғ эр* – егулик-ичгулиги бор одам (МК 1-164).

АЗҚЫНА озгина, андак: *чықарди йэгў ичгў тўрлўг ашы / айур азқына тат эй эзгў киши* – егулик, ичгулик, турли таомлар чиқарди,, озгина тановул қилгин, дейди (ҚБН 196а). – Таф. 41. “азғына”, 42.

АЗҒАН бот. озғон, тиканли бута, меваси майда олхўрига ўхшаш бута: *асығ қылса азған аның-мэн қулы / чэчäк йаслыг эрсä бичäр-мэн улы* – озғон фойдали бўлса, мен унинг қулиман, агар гул зарарли бўлса, унинг илдизини кесаман (ҚБН 97а). *Қуш йавузы сағызған / йығач йавузы азған* (мақол) – қушнинг ёмони – зағизғон, дарахтнинг ёмони – озғон (МК 1-411). – Ар 49. “Йабан чэчаги”.

АЗҒĀС а. *Азғāс-у Аҳлāм* – пойма-пой, бетартиб, иҳтиломли (туш кўрди): *тақы бири азғас-у аҳлāм болур / бу тўшкä йöрўг йоқ э қылқы ўнўр* – яна бир хил (туш) пойма-пой бўлади, бундай иҳтиломнинг таъбири бўлмайди, эй барака топкур (ҚБН 216а). – Ар. 49.

АЗҒЫР ғазабли: *адығлайу азғыр қотус-тэг öчи-* айиқ каби ғазабли ва ўчи қўтос каби бўлиши керак (ҚБҚ 123) қ. Ырғар. – Ар. 49.

АЗ˙ безак босилган тўқима мато, ипакли мато; буюм, нарса: *йағыз йэр йашыл торқу йўзкä бады / хытай арқышы йазты тавгач*

аз˙ы – бўз ер юзига яшил парда тортди, гўё хитой карвони чиний матоларни ёйиб ташлагандай бўлди (ҚБН 10а). Эзгу аз – асл нарса (МК 1-108). –ДТС 14 "аз", "аз", 164 "эз". – Ар. 138 "эз".

А:З 1. қ. Аз

А:З 2. Яхши фол, натижаси яхши сўз, яхши ният, хуш башорат: *Иглиг тутруғы а:з болур* (мақол) – касалнинг васияти хуш башорат бўлади. Бу мақол касал васият қилсин учун унинг олдида айтилади (МК 1-108).

АЗ˙АШ ўрток, дўст, биродар, оғайни: *бу савдā кӳчāнмиш болур эй қазаш / от ичгӳ мэңāсин арытғу аз˙аш* – савдоси (қора сафроси) кучланган бўлади, эй қариндош, дори ичиб миясини (димоғини) тозалаши керак бўлади, эй биродар (ҚБН 216а). *Умунчлыг азаш йайсады* – ишонган дўст (лашкаримизни) тарқатиб юборишни истаб (бизга душманларча муносабатда бўлиб) қолди (МК 1-170). Қ. Адаш. – Ар. 5.

АЗ˙АҚ 1. оёқ (МК 1-96): *элиг отру турды аз˙ақын ӧрӳ / элиг сӧзлāмāди бир анча туру* – элигнинг қаршисида оёқда тик турди, элиг ҳам бир неча муддат сўзламасдан турди (ҚБН 33б) *Бу кӳрси ӳзāлā ӧз олдурдуқы / аз˙ақы ӳч-ол кӧр э кӧңлӳм тоқы* – мен устида ўлтирган бу курсининг оёғи учтадир, кўргин, эй кўнглим тўқи (ҚБН 34б). *Қазā бирлā санчлур аз˙аққа тикāн* – оёққа тикан қазо билан санчилади (ҲҲ 1-213); 2. кўч. из; қадам; йўл: *ынанчсыз турур қут вафāсыз йайыг / йурырда учар тэрк аз˙ақы тайыг* – кут инончсиз , вафосиз, бебақодир, юриб кетаётиб учиб йиқилади, изи тайғончикдир (ҚБн 30 б); 3. кўч. оёқ, поён, охир: *бу эр-ол ышыг азаққа тэгӳргāн* – бу одам ишни ҳамма вақт поёнига етказади (МК 1-476). *Аз˙ақ бэркит* – оёқ тирамоқ, қаршилик кўрсатмоқ: *бэзāнӳр кишикā ӧзин кӧргитӳр / кӧңӳл бэрдиң эрсā азақ бэркитӳр* – (дунё) одамга безаниб ўзини кўз-кўз қилади, кўнгил бергудек бўлсанг, оёғини тираб туриб олади (ҚБН 220а). *Аз˙ақ тэг* – оёқ етмоқ: *адашыг асыг йас ичиндā сына / бу йэрдā аз˙ақ тэгсā бэк тут сэн-а* – дўстни фойда, зарар борасида сина, оёқ шу ерга етганда (иш шунга келганда) сен уни қаттиқ туткин (ҚБН 153а).

АЗ˙АҚ ТЭГ – оёқ босмоқ, қадам қўймоқ: *ӳйӳк чим осуглуг болур билгāлāр / чықар сув қайуқа аз˙ақ тэпсāлāр* – донолар бамисоли заҳоб ерга ўхшайдилар, қаерига оёқ урсалар, (ўша еридан) сув сизиб чиқади (ҚБН 41б). *Аз˙ақ ур* – оёқ урмоқ, даримоқ: *хийāнат қайу йэрдā урса аз˙ақ / асыг бэргӳ барча қачар кэз йырақ* –

хиёнат қаерга дариса, барча манфаат берувчи жуда узоқларга қочади (ҚБН 107а). – Ар. 4. Таф. 40. СЯ 1-30.

АЗ˙АҚЛА – оёққа урмоқ: *ол аны аз˙ақлады* – у унинг оёғига урди (МК 1-297).

АЗ˙АҚЛАН 1. оёққа эга бўлмоқ, нарсага оёқ қилинмоқ: *аз˙ақланды нэӊ* – нарсага оёқ қилинди (МК 1-288); 2. кўч. оёқ чиқармоқ, узалмоқ, чўзилмоқ: *алым кэч қалса аз˙ақланур* – олим (қарз) кеч қолса оёқ чиқаради, чўзилиб кетидан юришга мажбур қилади (МК 1-288).

АЗ˙АҚЛЫҒ – оёқли, оёғи бор: *қамуғ ӯч аз˙ақлығ эмитмäс болур / ӯчäгӯ турур тӯз қамытмас болур* – барча уч оёқли нарса силжимас бўлади, учала оёғи баравар қийшаймайдиган бўлади (ҚБН 35а). – Ар. 5. *Аз˙ақлиғ нэн* – оёқли нарса (МК 1-164).

АЗ˙АҚШУ изма-из; ёнма-ён, кетма-кет: *айа бэг эрäж қулма эмгäк кӧтӯр / эрäж бирлä эмгäк аз˙ақшу йатар* – эй бег, роҳат истама, машаққат чек, роҳат билан машаққат ёнма-ён ётади (меҳнатнинг таги роҳат бўлади) (ҚБН 109б). – Ар. 5.

АЗ˙ЫЗ қ. ЭЗ˙ИЗ.

АЗ˙ЫЛ – ҳушёрланмоқ, ўзга келмоқ; ғафлатдан чиқмоқ: *эсӯрсä қалы борчы борны ичиб / узыб қопса аз˙(ы)лур усында кэчиб* – майхўр майни ичиб кайф қилса, ухлаб тургач (мастлиги) уйқисида ўтиб ўзига келади (ҚБН 220б). *Эсрӯк азылды* – маст ўзига келди (МК 1-202). – Ар. 6.

АЗЫН 1. бошқа, бўлак, ўзга; бошқача, ўзгача: *қара ʻāм тӯшингä йӧрӯги азын / азын болды бэглäр тӯши кӧр азын* – қора авом тушининг таъбири бошқа, бегларнинг туши (таъбири) бошқа бўлади, уларни бошқа-бошқа таъбир қилгин (ҚБН 216б). *Қалса тавар азынның / кирсä қара орунқа* – гўрга кирганда мол қолиб кетса, бошқаларга насиб этади (ҚБН 3-241). *Кӧрклӯг тонуғ ӧзӯӊгä / татлығ ашығ аз˙ынқа* – чиройли кийиминг ўзингга, мазали таоминг – ўзгаларга (МК 1-80). *Азын киши нэӊи нэӊ санамас* (мақол) – ўзга одамнинг нарсаси нарса ҳисобига ўтмайди (МК 1-124) 2. ё.с. Бошқа, бўлак, ўзга; тағин, яна (кўмакчи ва боғловчи): *этӧз ӧлгӯ āхир йэгäй қурт йылан / ӧкӯнчдä аз˙ын йоқ чықыб барса жāн* – тан-жон охири ўлади, қурт, илонларга ем бўлади, жон чиқиб кетаётганида ўкинчдан бошқа нарса бўлмайди (ҚБН 209б). *Аниӊда баса болды эккинч оӊай / бир эвдä қалыр он аз˙ын экки ай* – ундан кейин иккинчи бўлиб Муштарий (Юпитер) келади, бир буржда ўн

ва яна икки ой туриб қолади (ҚБН 12а). *Кони барир кэйикнин козинда азин баши йоқ* (мақол) – тўғрига қараб югураётган кийикнинг кўзидан бўлак яраси бўлмайди (МК 3-165). Қ. АДИН. – Ар. 6. Таф. 40. СЯ 1-31.

АЗ̇ЫН – ҳушёр тортмоқ, ўзга келмоқ: *бу давлат эсӱртсӓ аз̇ын аз(ы)нумас / ӧлӱм тутмағынча узыр узнумас* – давлат маст қилса, қайта ҳушёр тортиб бўлмайди, ўлим тутмагунча (одам) ғафлатда ётади, уйғона олмайди (ҚБН 220б).

АЗ̇ЫНА қ. АЗ̇НА.

АЗ̇ЫНСЫҒ – бошқача, бўлакча, ўзгача: *бу тӱшнӱӊ йӧрӱги бу йаӊлиғ турур / азынсығ йӧрӓрсэн мэӊӓ эй ӱнӱр* – бу тушнинг таъбири мана бундай бўлади, сен эса менга бошқача таэбир қилмоқдасан, эй барака топгур (ҚБН 218а). қ. АДИНСИҒ. – Ар. 6.

АЗ̇ЫР – айирмоқ, ажратмоқ; сайламоқ, фарқламоқ: *ӧзӱрди аз̇ырды кӧтӱрди мэни / азуқлар йолындин кэтӓрди мэни* – мени сайлади, танлади, юксалтирди, адашганлар йўлидан мени қайтарди (ҚБН 20б0. *Кӧнилик ӱзӓлӓ кэсӓр-мэн ишиг / аз̇ырмас-мӓ(н) бэгсиг йа̄ қулсығ кишиг* – ишни адолат юзасидан ҳал қиламан, беглик, қуллик сифатларига қараб фарқлаб ўтирмайман (ҚБН 35а0. АЗ̇РА ТУТ – фарқли тутмоқ, ажратиб тутмоқ: *бу-ма ӱч қуту-ол муны аз̇ра тут* – булар ҳам уч тоифадан иборат, уларни фарқлаб тутгин (ҚБН 220а). *АЗ̇РА СЭЧӒ ТУТ* – фарқига бормоқ, фарқлаб олмоқ: азыглығ қайу-ол *асығсиз қайу / сэн азра сэчӓ тут э билгӓ богӱ* – манфаатли ким, манфаатсиз ким, сен фарқлаб олгин, эй билағон доно (ҚБН 199а). қ. АДЫР. – Ар.6. Таф. 40. СЯ 1-32.

АЗ̇ЫРТ – фарқ, тафовут: *киши йылқы бирлӓ азырты билиг / билиг бирлӓ йаӊлуқ кӧтӱрди элиг* – одамнинг ҳайвондан фарқи билимдадир, одам билим туфайли (ҳар қандай ишга) қўл уради (ҚБН 71б). *Киши йылқы бирлӓ азырты бу-ол / тазуқа йарашық йэсӓ эй оғул* – одамнинг фарқи шундаки, у мижозига қараб таом ейди, эй ўғил (ҚБН 168а). қ. АДЫРТ. –Ар. 7.

АЗ̇ЫРТЛЫҒ – фарқли; аниқ, очиқ-ойдин, аён: *йыл а̄й ӧз битисӓ кӱни бэлгӱлӱг / ачуқлуғ азыртлығ саны бэлгӱлӱг* – йил, ой вақт, кунлар ҳисобини очиқ, аниқ қайд қилиб қўйиши керак (ҚБН 103б). Қ. АДЫРТЛЫҒ. Ар. 7.

АЗ̇ЫШ – кермоқ, йирмоқ; керилмоқ, йирилмоқ: *эр азақы азышды* – одамнинг оёқлари керилди. Бир-биридан ажралган ҳар икки нарсага нисбатан ҳам шу сўз қўлланилади (МК 1-191). қ. АДИШ-.

АЗ˙ЫҚЛА – ажабланмоқ; довдирамоқ, саросимага тушмок: *йағы бэгдин узуқлады / көрӳб сӳни азықлады* – душман бегни писанд қилмай туради, (аммо) лашкарни кӯриб саросимага тушди (МК 3-351).

АЗ˙ЫҒ 1. айиқ: *авчы нэчӓ ал билсӓ азыг анча йол билир* (мақол) – овчи қанча ҳийла билса, айиқ (унга чап бериш учун) шунча йӯл билади (МК 1-94). АЗЫҒ МЭРДӒГИ – айиқ боласи. (МК 1-445).

АЗ˙ЫҒ 2. хумори ёзилган, мастлиги тарқаган, ҳушёр тортган: ЭСРӲК-АЗЫҒ – маст ва ғушёр (МК 1-94).

АЗ˙ЫҒ 3. геогр. Озиғ, бир қишлоқ номи (МК 1-94).

АЗ˙ЫҒЛАЙУ айиққа ӯхшаш, айиқ каби: *тоңуз-тэг татимлиг бөри-тэг көчи / азығлайу ырғар қотуз-тэг өчи* – (лашкарбоши) тӯнғиздек қатъиятли, бӯридек кучли, айиқ каби ҳамлакор, қӯтосдек қасоскор бӯлиши керак (ҚБН 88а) қ. АДЫҒЛАЙУ. – Ар. 6.

АЗ˙ЫҒЛЫҒ айиқли, айиғи кӯп: *АЗ˙ЫҒЛЫҒ ТАҒ* – айиғи кӯп тоғ, айиқли тоғ (МК 1 – 164).

АЗ˙МА куч-қувватдан кетган, қари; бӯш ҳайдаб қӯйилган: *АЗ˙МА ЙЫЛҚЫ* – боши бӯшатилиб ҳайдаб қӯйилган ҳайвон (от) (МК 1 – 149) “ёшлиги учун юк ортилмай, ӯзича қӯйилган ҳайвон”.

АЗ˙НА – ӯзгармоқ; айнимоқ: *эрӓж аз˙нағу қылға сақыш сэңӓ* – роҳат – фароғат ӯзгаради, сен билан ҳисоб – китоб қилади (ҚБН 191а). йэр азнады – ер ӯзгарди (МК 1 – 284).

АЗ˙НАТ – ӯзгартирмоқ; ӯзгармоқ, бир ҳолда иккинчи ҳолга кирмоқ: эр *аз˙натты* – одам олдинги ҳолидан ӯзгарди (МК 1 – 265). “эз˙натти” Инд. 40 “эзнатти”.

АЗ˙НАҒУ бошқа, бӯлак, ӯзга: *ағруқ ағыр ишиңны аз˙нағуқа йӳзӳрмӓ / ачруб өзӳң өшӳриб аз˙нағуны тозурма* – қийин юмуш ва оғир юкларингни ӯзгаларга юклама, /шунингдек/ кӯз тингудек ӯзингни оч қӯйиб, ӯзгаларни тӯйдирма (МК 3 – 74). – Ар. 7.

АЗ˙РЫ 1. айри, иккига ажралган: *АЗРЫ БУТЛУҒ* – айри бутли (одам) (МК 1 – 146). *Сачыратғудын қорқмыш қуш қырқ йыл аз˙ры йығач ӳзӓ қонмас* (мақол) – тузоқдан (бир марта) қӯрқиб қолган қуш қирқ йилгача шохлик дарахтга қӯнмайди (МК 2 – 383). Кӳмӳш *кӳрси ӳрмыш ӳзӓ олтурур / бу кӳрси аз˙ақы ӳч азры турур* – кумуш курси қуйиб устида ӯлтирарди, бу курсининг оёғи уч айрили (уч оёқли) эди (ҚБН 33б). 2. чиллак, айри ёғоч; чавгон (клюшка): *эр тобықны аз˙ры билӓ тулдӓ* – одам тӯпни чавгон билан уриб ӯйнади

(МК 2 – 30, 31). 3. айри, буғдой совуришда қўлланадиган икки шохли курол; умуман икки шохли нарса (МК 1 – 14б). қ. АДРИ. – АР. 7 “адири тур -”.

АЗ̇РЫЛ 1. айрилмоқ, бўлинмоқ, ажралмоқ: *йол аз̇рилды* – йўл айрилди (МК 1 – 248). 2. айрилмоқ, жудо бўлмоқ: *бу кўн азрылур–мэн муңўн öз барыр / қавушғум қачан эрки тэңри билир* – бу кун (сендан) ажралаётирман, ўзим мунг билан ўлаётирман, (сен билан) қачон қовушар эканман, буни тангри билади (ҚБН 222б). *Сэвӓрин булуб кöрсӓ сэвнӱ қўлӓ / қалыр аз̇рылурда бу қазғу билӓ* – севганини топиб севиниб, шодланиб у билан дийдор кўришса, айрилаётганида ҳасрат билан қолади (ҚБН 222б). қ. АДРЫЛ – Ар. 8. таф. 41. “аз̇рыл – аз̇рул - ”. СН 1 – 32 “айрыл”.

АЗ̇РЫМ эгар остига икки томондан қўйиладиган жазлик, у наматдан бўлади (МК 1-131).

АЗ̇РЫШ 1. йўлнинг ажралиш ери, айрилиш (МК 1-122); 2. Айрилиқ, жудолик: *кэзлӓб тутар сэвӱглӱк аз̇рыш кўни бэлгӱрӓр* – яшириб тутилган севги айрилиқ куни ошкор бўлади (МК 2-199).

АЗ̇РЫШ – айрилишмоқ, ажралишмоқ: олар экки азрышды – улар иккалови айрилишди (МК 1-236). *Тўмӓн чэчак тизилди / бӱкӱндӓн ол йазылды / ӱкӱш йатыб ӱзӓлди / йэрдӓ қопа аз̇рышур* – турли-туман чечаклар тизилди, ғунчаларидан ёзилиб кўринди, (ер остида) узоқ ётиб эзилган эди, (энди) бош кўтариб (бир-биридан) айрилишмоқда (МК 1-236). қ. АЙРИШ.

АЗ̇РЫҚ бир хил ўсимлик, арабчада сил деб номланувчи донли ўсимлик, буғдойиқ (МК 1-124).

АЗ̇РУМ айирма, тафовут; айрича хусусият, алоҳидалик: билиг уқуш *аз̇румын асғын айур* – билим, заковатнинг айрича хусусиятлари, фойдаси ҳақида гапиради (ҚБН 17б).

АЗ̇РУҚ 1. бошқа, бўлак (МК 1-124); 2. фарқ, тафовут, айирма: *кишидӓ киши аз̇руқы бар тэлим / бу а з̇руқ билигдин айур бу тилим* – одамдан одамнинг талай фарқи бор, бу фарқ билимдадир, деб айтади менинг тилим (ҚБН 14б). – Ар. 8.

АЗ̇УТ – ҳовуч; кафт: бир азут нэң: бир ҳовуч нарса (МК 1-84). Қ. АВУТ.

АЗ̇УТЛА – ҳовучламоқ: *ол йармақ азутлады* – у танга пулни ҳовучлади (МК 1-292).

АЗ̇УҚ – аз̇уқ нэң – номаълум нарса (МК 1-96). АҒДУҚ.

АЗ˙УҚЛА – қизиқсинмоқ, қизиқмоқ (номаълум нарса ҳақида): *ол аны аз˙уқлады* – у (уни танимагани учун) унга қизиқсинди (МК 1-297).

АЗ˙ҒЫР 1. айғир (МК 1-121): *бу қул күң ат азғыр бу йэр сув қамуғ / элигдин тэгиб ачты давлат қапуғ* – бу қул, чўрилар, отлар, айғирлар, бу ер-сув барчаси элигдан тегиб (давлат) сенга (бахт) эшигини очди (ҚБН 207б). *Аз˙ғыр қысыр кишнäди – айғир* ва байталлар кишнади (МК 1-238) – Ар.5. Таф.40.

АЗ˙ҒЫР 2. Айғир, Сириус юлдузининг номи: *йаруды баса йылдруқ аз˙ғыр билä / тизилди эрäнтиз ӧзин бэлгӱлä* – сўнг Йилдруқ (Процион) Айғир (Сириус) билан ярқиради, жавзо юлдузи ўзини кўз-кўз қилиб сафга тизилди (ҚБН 204а). – Ар.5.

АЗ˙ҒЫРАҚ 1. қулоқлари, танасининг баъзи ерлари қора, эчки, така суратидаги бир турли кийик (МК 1-162, 163). ДТС 14 "горний баран, муфлон?"

АЗ˙ҒЫРАҚ 2. геогр. Азгироқ, яғмолар шаҳридаги бир наҳр (дарё)нинг номи: АЗ˙ҒИРИҚ СУВИ Азгироқ дарёсининг суви (МК 1-162).

АЗ˙ҒЫРЛАН – 1. айғирлашмоқ, айғирлик хусусиятига эга бўлмоқ: *тай аз˙ғырланды* – той айғирлашди (МК 1-304). 2. Айғирли бўлмоқ, айғирга эга бўлмоқ (Мк 1-304).

АЗ˙ҒЫШ геогр. Азғиш, жой номи (МК 1-122).

Ā'ИН а. тартиб, низом, қонун, қоида: *Ā'ину-л-мамлака* – мамлакат низомномаси: *мачин маликиниң надимлари ā'ину-л-мамлака атадылар* – Мочин ҳукмдорининг яқинлари "Мумлакат низомномаси" деб атадилар.

АЙ 1. Ой (ёритгич) : *тӧрӱтти тилäк-тэг тӱзӱ 'āламығ / йарутты ажунқа кӱнӱг ҳам айығ* – жумла жаҳонни ўз истагидек қилиб яратди, оламда кун ва ойни ёритди (ҚБН 11б). *Ай толун бол* – ой тўлишмоқ: *эй толун болса элигин имлäмäс* (мақол) – ой тўлин бўлса қўл билан кўрсатилмайди (МК 1-111) . *Ай тӱгäл бол* – ой тўлишиб бўлмоқ: *тӱгäл болса кӧр ай бу аға эзиз / йана эрлӱ тӧрчир кэтäр кӧрк меңиз* – ой тўлишиб бўлгач ва энг чўққига чиққач, яна олқиниб кичрая боради, кўрк, чиройи кетади (ҚБН 32б) Толун ай – тўлин ой, ўн тўрт кунлик ой (МК 1 -110). 2. Ой (планета): *қайу эвкä кирсä бу ай тэрк чықар* – ой қайси буржга кирса, яна тез чиқади (ҚБН 32б). 3. кўч. Ойдек, ой каби: *кӧзи тоқ кэрäк каз йэмä кӧңли бай / арығлық кэрäк ҳам йӱзи кӧрки ай* - кўзи

жуда тўқ, шунингдек маънавий бой, покиза ҳамда юз кўрки ойдек бўлиши керак (ҚБН 106а). қ. А:Й 1. – Ар. 38. Таф. 43. СЯ 1-32.

АЙ 2. ой (вақт бирлиги), бир ойлик муддат: *уқушлуг уқар-ол билиглиг билир / йыл ай кӯн кӯнинга бэрӯ артады* – заковатлилар тушунадилар, билимлилар биладилар, йил, ой ва кунлар замона кун оша тобора бузилиб айнийди (ҚБҚ 384). *Тӯгäл он сэкиз айда айдым бу сöз / öд ӯрдӯм адырдым сöз эвдим тэрä* – бу сўзларни нақ ўн саккиз ойда айтиб (ёзиб) тугатдим, сўзларни териб, тўплаб, саралаб фарқладим (ҚБҚ 392). *Қышқа этин кэлсä қалы қутлуг ай* – баракали ойлар ёз келса, қишга ҳозирлик кўр (МК 1-110). қ. А:Й 2. – Ар. 39.

АЙ 3. аскарларнинг номлари ва тегишли озуқалари қайд қилиб қўйиладиган хон дафтари, рўйхат: *аныҥ аты айдын йузулды* – унинг номи хоннинг (таъминот) дафтаридан ўчирилди (МК 3-85). АЙ БИТИГИ – аскарларнинг номлари ва озуқалари қайд қилиб қўйиладиган ойлик рўйхат дафтари (МК 1-76).

АЙ 4. ол, тўқ сариқ рангдаги ипакли мато (МК 1-75).

АЙ 5. ё.с. э, эй ундови. қ. Э, ЭЙ.

АЙ 6. ё.с. буйруқ, итоб, инкор ва менсимаслик маъноларини ифодаловчи ундалма (МК 1-760. қ. АВ 2.

АЙ 7. АЙ КОЛ геогр. Ойкўл, Уч шаҳри яқинидаги бир кўл номи (МК 3-149).

А:Й 1. ой (ёриттич) (МК 1-110). қ. АЙ 1.

А:Й 2. ой (вақт бирлиги), бир ойлик муддат (МК 1-110). қ. АЙ 2.

А:Й 3. оқсоч, чўри, хизматкор аёл: *кэлсä сэҥä йолгыра / узун аны озгур-а / барсун нару қазгура / сатты мэниҥ а:йыми* – у сенга йўлда йўлиқса, сен уни уйқусидан уйғот (ғафлатдан чиқар), (қилган айбини билиб) қайғуриблар кетсин, (чунки ижозатсиз) менинг чўримни сотиб юборибди (МК 2-224).

АЙ – гапирмоқ, сўзламоқ; айтмоқ; хабар бермоқ: *тил эрдäмин асгын йасин айур* – тил фазилатлари, фойда ва зарарлари ҳақида гапиради (ҚБҚ 8). *Буларда талусын айайын сэҥä / киси алгу эрсäҥ қулақ тут мэҥä* – булардан энг афзалини сенга айтайин, хотин олмоқчи бўлсанг, менга қулоқ сол (ҚБН 162б). *Эшим тэб ынаныб сир айма сақын / нэчä-ма ынанчлық эш эрсä йақын* – қанчалик ишончли ва яқин дўст бўлса ҳам, дўст деб ишониб сир айтма, эҳтиёт бўл (ҲҲ 1-184). *Бардыҥ нэлäг аймадиҥ?* – кетдингу нега

айтмадинг? (МК 3-262). 2. Айтмоқ, номламоқ, тилга олмоқ, ёдламоқ: *чинийлäр адабу-л-мулук тэб айар* – чинликлар адабул мулук деб номладилар (ҚБҚ 5) *Тэжиклäр айур аны афрāсийāб* – тожиклар уни АФросиёб деб атайдилар (ҚБН 17а0. *Оң элгиң билä сун байат аты ай* – ўнг қўлингни сун, тангрининг отини тилга ол (ҚБН 166б) 3. Буюрмоқ, амр қилмоқ, топширмоқ; маслаҳат бермоқ, йўл-йўриқ кўрсатмоқ: *йана қопты эртä ишин башлады / айу бэрди кöрди, öзи ишлады* – яна эрта барвақт туриб хизматларини бошлади, топшириқлар берди, кузатиб назорат қилди ва ўзи ҳам иш билан машғул бўлди (ҚБҚ 379). *Бир ишни экигÿкä айма тилин / ишäнгÿ болур иш қалур қылмадын* – бир ишни оғизда икки кишига топширма, амин бўлиши керакка, битадиган иш битмасдан қолади (ҚБН 199б). *Агырла буларыг нэгÿ айса қыл / шари'ат йолы тут бойун бэр эгил* – уларни олимларни қадрла, нима десалар қил, шариат йўлини тут, бўйин бериб эгилгин (ҚБН 200а). – Ар. 41. Таф. 44. СЯ 1-33.

АЙА 1. кафт; қўл (МК 1-113): *йана кэлгил эмди йигитлик мэңä сэн / айада тутайын агы жуз тöшäттим* – эй йигитлик, менга қайтадан келгин, ипак, шоҳилар тўшаб қўйганман, (сени) қўлларимда кўтариб ардоқлайин (КБК 3860. Айа йап – қарсак урмоқ, чапак чалмоқ: *ол қарс-қарс айа йапти* – у қарс-қарс чапак чалди (МК 1-333). –Ар. 45. Таф. 44. СЯ 1-34.

АЙА 2. Айа йэрсгÿ – кўршапалак (МК 3-439).

АЙА 3. Алп айа ш.н. Алп аё: *қачты аңар алп айа увут болуб ол йашар* – Алп Аё ундан (лашкардан) қочди, у (ўйламай гапирган гапидан) уятли бўлиб яширинмоқда (МК 3-226).

АЙА 4. ё.с. аё, эй; даъват, хитоб маъноларини ифодаловчи ундов: *мунуқы бу сöзкä тануқ кэлди сöз / оқыгыл аны сэн айа кöңли туз* – мана, ушбу сўзга қуйидаги сўзлар далил бўлади, сен уларни ўқигин, эй кўнгли тўғри (ҚБН 67а). *Айа ранж қатыгсыз сурур умгучы / бу ажун қачан ол умунчқа орун* – эй ранж ва машаққатсиз сурурга умид боғловчи, бу дунё қачон орзу ушалишига ўрин бўлган? (ҲҲ 1-194). Қ. Э, Эй. – Ар. 45. Таф.44

АЙА – 1. Аямоқ, авайламоқ: ол тонин айади – у кийимини аяди (МК 1-268). 2. Раҳм-шафқат қилмоқ, раҳм келмоқ; аямоқ: *айама огул-қызқа бэргä йэтÿр / огул-қызқа бэргä билиг öгрäтÿр* – ўғил-қизни аяма, калтак едириб тур, калтак ўғил-қизга билим (таълим) ўргатади (ҚБН 60а). – Ар. 45. Ся.1-34.

АЙА – 2. тақдирламоқ, ато қилмоқ; таърифламоқ: *хан аңар айағ айады* – хон уни унвон билан тақдирлади (МК 1-269). *Бу тэгмä бирингä ат урмыш öңин / бу йанлуқлықын айамыш кэдин* – булардан ҳар бирига бошқача ном берган, (нега) бу янглиғлигини сўнг таърифлаган (ҚБҚ 7).

АЙАЗ ш.н. Аёз: *тетигликдä кэндӳ айазтын озуқ / дāд инсāф тутар чын анушираваāни* – зийракликда ўзи аёздан ҳам ўтади, додга етиш ва инсофда нақ Ануширвончасига адолат қилади (ҲҲ 1-181). Қ. АЙАС 2.

‘АЙĀЛ қ. ‘ИЙĀЛ.

АЙĀЛА – кафтларни бир-бирига ишқаламоқ, кафтларни бир-бирига урмоқ; чапак чалмоқ: *қиз айалади* – қиз чапак чалди (МК 3-341).

‘АЙĀР қ. ‘Ийāр.

АЙАС 1. тиниқ, мусаффо, беғубор: *айас кöк* – мусаффо осмон (МК 1-144).

АЙАС 2. ш.н. Аёс, юзлари тиниқлигидан қулларга бериладиган ном (МК 1-144)

ĀЙĀТ а. оятлар; башорат, нишона, ишора: *бу тӳш ‘илми кöргил бағырсақ байат / қулы эзгӳсин қолды бэрди āйāт* – бу туш таъбири илмига назар солгин, меҳрибон тангри бандаларига эзгулик соғиниб башоратлар берган (ҚБН 158а). – Ар. 45. СЯ. 1-122.

АЙАҚ 1. оёқ (МК 1-112): *қазā бирлä санчлур айаққа тикāн / қазā бирлä илнӳр тузаққа элик* – оёқка тикан қазо билан киради, оху тузоққа қазо билан илинади (ҲҲ 1-36). *Айақ бэрди экки йурытғу ӳчӳн / бири бэрӳ маңса бири бар ӳчӳн* – юритиш учун икки оёқ берган, бири бу дунёда одимласа, бири у дунёда одимлаш учун (ҚБН 134). Қ. АДАҚ. АЗАҚ. – Таф. 44. СЯ. 1-34.

АЙАҚ 2. идиш, идиш-оёқ, коса, пиёла, лаган (МК 1-112): қашуқлуғ айақ – қошиқли идиш (МК 1-457). *Бу айақның йаруқы бар* – бу идишнинг ёриғи бор (МК 3-72). *Айақ йалғады* – идишни ялади (Мк 3-321). *Айақ тэрги эв-барқ арығ тон тöшäк / тöшäгил аш ичгӳ йэмä кэз кэрäк* – идиш-оёқ, лаган-дастурхон, уй-жой, кийимлар покиза бўлсин, тоза кўрпачалар тўшагин, егулик-ичгулик неъматлар ҳам сифатли бўлиши керак (ҚБН 168б). *Тэрги Айақ башла* – лаган-дастурхон ишларини бошқармоқ, зиёфат тараддудларига бош-қош бўлмоқ: *кириб отру тэрги айақ башласа / аныңдын бэги аш сэзигсиз йэсä* – кириб кўз ўнгида зиёфат дастур-

хонини бошқарса, беги унинг қўлидан ҳадиксиз неъматларни тановул килса (ҚБН 197б). қ. ИДИШ, ИЗИШ. – Ар. 45. Таф. 45. СЯ 1-35.

АЙАҚЛЫҒ идишли, идиш-оёқ қўйилган: айақлиғ тэвси – идиш-оёқ қўйилган хона тахта (МК 3-58).

АЙАҚЧЫ кулол: *айақчы айақ сырлады* – кулол идиш сирлади (МК 3-311).

АЙАҒ лақаб, сўнг қўйилган от; унвон: *вазирлык аңар бэрди тамға айағ / туғы кӱврӱги бирлä бэрди тайағ* – унга вазирлик, тамға ихтиёри унвонини, (унинг белгиси бўлмиш) туғи ва довулини таёғи билан берди (ҚБН 44а). *Айағ бэрди тамға ат ӱстäм кэзӱт / ағырлады отру аңар болды қут* – унга (юқори) унвон, тамға, от, эгар-жабдуқ безаги, хилъат берди, ҳурмат кўрсатди, шулар туфайли унга бахт кулиб боқди (ҚБН 69а). *Қозғыл мэңä ақылық / болсун мэңä айағ-а* – сахийликни менга қўйиб бер, у менга лақаб бўлиб қолсин (МК -187). АЙАҒ АЙА – унвон бермоқ: хан аңар айағ айады – хон унга унвон берди (МК 1-269). – Ар.45.

ʻАЙБ а. айб; нуқсон, гуноҳ; уят: *озгурмыш дунйä ʻайбларын айур* – Ўзғурмиш дунёнинг нуқсонлари ҳақида гапиради (ҚБН 130а). *Бу дунйä öзин кэз сэвитмиш сэңä / қамуғ ʻайбы эрдäм кöрӱнмиш сэңä* – бу дунё сени ўзига жуда мафтун қилиб қўйибди, унинг барча нуқсонлари сенга фазилат бўлиб кўринибди (ҚБН 130а). *Киши тилни билсä билӱр ма'нисин / билӱр-мэн дэса* ʻайб öзи билмäсин – (туркий) тилни билган одам (бу китобнинг) маънисига етади, ўз билмаганини биламан дейиш айб бўлади (ҲҲ 1-216). *Қамуғ тил ахы эр санäсин айур / асылық қамуғ* ʻайб кирини йуйур – сахий одам барча тилларда мақталади, саховат тамоми гуноҳлар кирини ювади (ҲҲ 1-52). ʻАЙБҚА ҚОЙ – айбга қўймоқ, уятга солмоқ, айбламоқ: *ʻайбқа қойубтур халäйиқ ара / ғалат ма'нисин айытмыш йана* – (адибни) халқ орасида маломатга қўйиб (айблаб) яна (унинг сўзларини) ғалат маънолар билан гапириб юрадилар (ҲҲ 1-217). – Ар. 46. Таф. 43. СЯ. 2-550.

АЙБАҢ кал: АЙБАҢ ЭР – кал киши (МК 1-139).

ʻАЙБАТ а. ҳақорат, дашном, чақиштириш, ёзғириш: кишида öқин болдум эрсä қалы / куруғ сöзлäмäс-мэн нэ ʻайбат тили - ўзимни одамлардан четга олган бўлсам (бунинг яхши томони шундаки), беҳуда (гапларни) гапирмайман ва ҳақоратга (ёзғиришга) тил очмайман (ҚБН 124а). – Ар. 46.

ʻАЙБСУЗ а.т. айбсиз, нуқсонсиз: *табиʼатта йэги ат ʻайбсузи / ахылық эрӳр бил буҳул кӧрксӳзи* – (одам) табиатининг энг яхшиси, отнинг айбсизлиги сахийликдир, энг ярамаси эса бахилликдир, билиб қўй (ҲҲ 1-197).

АЙДЫН ойдин, ой ёруғлиги (МК 1-139). –СЯ 1-36.

АЙЫ кўп, ортиқ, ҳаддан зиёд, жуда; асло, зинҳор: *айа ӧг кӧңӳллӳг уқушлуг узуг / айы сэвмӓ дунйӓг тоқығай йузуг* – эй ақлли, фарсатли, заковатли, зийрак, ду дунёни зинҳор севма, (сенга) балолар ёпишади (ҚБН 114б). *Айы эзгӳ эрмӓз бу дунйӓ фани* – бу дунёнинг қилиқлари асло яхши эмас (ҚБҚ 2060. *Айы боз узун болса ӧгмӓс билиг / айыма чӧкӳт болса болмас силиг* – бўй жуда узун (новча) бўлса, таълимда бу мақталмайди, шунингдек, жуда пакана бўлса ҳам манзур бўлмайди (ҚБН 80б). – Ар. 46.

АЙЫ – айтмоқ, гапирмоқ, сўзламоқ: *бу сӧз ким айыдың бағырсақлық–ол* / қазаш бэлгӳси ҳам йаӷуқ-йақлық-ол – сен айтган бу сўзлар меҳрибонликдир, қариндошликнинг белгиси ҳамда яқинлик-ёвуқликдир (ҚБН 173б).

АЙЫЛ – айтилмоқ, *аңар сӧз айылды* – унга сўз айтилди (МК 1-267).

А:ЙЫМ қ. А:Й. 3.

АЙЫН – хавотирланмоқ, бирор кор-ҳол бўлиб қолмасмикин деган мулоҳазада бўлмоқ: *буларда қайуқа уланса эт ӧз / эди қорқу айну тапуг қылгу уз* – инсон бу (амал)лардан қайси бирига эришмасин қўрқиб, хавотирланиб аъло хизмат ўтамоғи керак (ҚБҚ 238). – Ар. 46. “сормак, сойламак, дэмак”.

АЙЫҢЛА – сўкмоқ, ҳақорат қилмоқ; дашном бермоқ; ёзғирмоқ, ёмонламоқ: *айыңламасунлар сэни халқ ара / атың артамасун муны кэз кӧр-а* – халқ орасида сени ёмонлаб ёзғирмасинлар, ёмонотлиқ бўлиб қолмагин, бунга жуда эҳтиёт бўл (ҚБН 161б). қ. АЙИҒЛА. – Ар. 46.

АЙЫТ – 1. сўрамоқ, суриштирмоқ: тақы бир сӧзӳм бар айытӷу сэңӓ – сендан сўрайдиган яна бир сўзим бор (ҚБН 165а). *Эв алмақ тилӓсӓң айыт қошнысын / йэр алмақ тилӓсӓң айытӷыл сувын* – уй оладиган бўлсанг қўшниларини суриштир, ер олмоқчи бўлсанг сувини суриштиргин (ҚБН 164б). *Сэниңдин айытӷа йарын бир байат* – воҳид худо эртага сендан сўроқ олади (ҚБҚ 313). *Ол мэңӓ сӧз айытты* – у мендан сўз сўради (МК 1-222); 2. айтмоқ, гапирмоқ: *ʻайбқа қойубтур халаиқ ара / ғалат маʼӓнисин*

айытмыш йана – (адибни) халқ орасида маломатга қўйиб яна (унинг сўзларини) ғалат маънолар билан гапириб юрадилар (ҲҲ 1-217). Мэн аңар сöз айыттым – мен унга сўз айтдим (МК 1-222). – Ар. 46. Таф. 46. "айт". СЯ 38.

АЙЫТМАК сўраш, савол бериш: *айитмақ онай болди тэрси жаваб* – сўраш осон бўлади, бироқ жавоб бериш қийин (ҚБН 74а). – Ар. 47.

АЙЫТМАҚЛЫҚ сўрамоқлик, савол қилмоқлик: *айытмақлық эркäк турур эй элиг / жавāбы тиши-ол йэтўрсä билиг* – эй билиг, яхши тушунасан, сўрамоқлик бамисоли эркак, жавоб бериши эса бамисоли заифадир (ҚБН 41б0. – Ар. 47.

АЙЫҚ ваъда, сўз бериш: *анынң мэңä айықы бар* – у менга ваъда берган (МК 112). Айық май – ваъда бермоқ, сўз бермоқ: *авлаб мэни қоймаңыз / айық айыб қаймаңыз* – (менинг) кўнглимни овлаб (сўнг) тишлаб кетмангиз, ваъда бериб қўйиб, (сўнг ундан) қайтмангиз (МК 2-51). – Ар. 46.

АЙЫҚЛЫҚ айтиб қўйилган, тайин, муҳаққақ: *айықлық турур бу öлўм бэлгўлўг / öзи келмäгинчä эр öлмäс кўлўг* – шубҳасиз, бу ўлим муҳаққақдир, (аммо) вақти-соати етмагунча мард баҳодирлар ўлмайдилар (ҚБН 87а). қ. Айықлығ.

АЙЫҚЛЫҒ айтиб қўйилган, тайин, муҳаққақ: *айықлық турур бу öлўм бэлгўлўг / öзи келмäгинчä эр öлмäс кўлўг* – шубҳасиз, бу ўлим муҳаққақдир, (аммо) вақти-соати етмагунча мард баҳодирлар ўлмайдилар (ҚБҚ 121). қ. Айықлық. – Ар. 46.

АЙЫҒ 1. айиқ (МК 1-112). қ. АДЫҒ, АЗ̇ЫҒ.

АЙЫҒ 2. ёмон, ярамас, ёвуз; ўткинчи, беқарор: *бу дунйā қутынга ынанмы айыг / ынынчсыз турур кöр қылынчы йайыг* – бу дунёнинг кут-бахтига ишонма, у беқарор, ишончсиздир, кўргин, қилиғи бевафодир (ҚБН 187б). – Ар. 46.

АЙЫҒ 3. ё.с. қандай, жуда, кўп, ниҳоятда маъноларидаги ундалма: *Айыг эз̇гў* – қандай яхши (МК 1-112). *Айыг йав̇уз нэң* – жуда ярамас нарса (МК 1-112).

АЙЫҒЛА – ёзғирмоқ, ёмонламоқ; ҳақорат қилмоқ, таҳқирламоқ: *мунум бу мэни йалңуқ ирсäл тэйў / айыглаб йурырлар кишикä айу* – нуқсоним шуки, одамлар мени бевафо деб, кишиларга айтиб ёмонлаб юрадилар (ҚБН 31а). қ. АЙЫҢЛА-.

АЙЫҒЛЫҒЛЫ илинжли, муҳтож: айығлығлы мунуңлуғ болур – илинжли (сўровчи) ҳожатманд бўлади (ҚБВ 73).

ʻАЙИБ қ. ʻАЙБ.

АЙЛА қ. ЭЙЛӒ.

АЙЛЫҚ ойлик, бир ой муддатли: *ата арқасында туғулса оғул / ана қарны манзил қач айлық амул* – бола отанинг белидан (пуштидан) бунёд бўлгач, она қорни (раҳми) бир неча ойлик сокин бир манзил бўлади (ҚБН 56б). – Ар. 47. СЯ 1-38 "месячный; месячный заработок".

АЙЛУҚ: Айлук-айлук – шундай-шундай (МК 1-137).

АЙРАН айрон (МК 1-142).

АЙРЫШ – айрилишмоқ, ажралишмоқ: *олар экки айрышды* – улар иккаласи (бир-биридан) айрилишди (МК 1-268).

АЙРЫҚ бот. Бир турли ўсимлик, бугдойиқ (МК 1-136) қ. АЗ˙РЫҚ. – Инд. 16. "ажриқ – терновник, пырей".

АЙРУ бўлак, бошқа, ўзга: *муны тиләмäсä сэн айру нэ кэрäк* – буни сен истамасанг, бўлак нима керак? (МК 1-146). – Таф. 45. "айру айыру".

АЙРУҚ айрим, бошқа, алоҳида (МК 1-136): *қолда чықа миң йағақ / барча билä айруқ тайақ* (мақол) – тиланчига минг ёнғоқ, буларнинг барчаси билан бирга алоҳида хасса ҳам бериш керак (МК 1-394). – Таф. 45.

АЙТ - 1. айтмоқ, гапирмоқ: *оз˙ғурмыш кўн туғды элигкä панда бэрмишин айтур* – Ўзғурмиш Кунтуғди элигга насиҳат қилишини айтади (ҚБН 186а); 2. сўрамоқ: *битидим кӧңўл айту ыз˙тым битиг* – кўнгил сўраб мактуб ёзиб юбордим (ҚБН 142а). – Ар. 46. – Таф. 46

АЙТЫЛ – сўралмоқ, савол қилинмоқ: *сӧз айтылды* – сўз сўралди, сўз ҳақида савол қилинди (МК 1-268). –Таф. 46. "айтул – быть сказанним, говориться; сказать (при подчеркивании большей почтительности). СЯ 1-39" "быть сказанним".

АЙТЫН – сўранмоқ, ўзи учун сўрамоқ: *сӧз айтынды* – ўзи учун сўз айтишларини сўради (МК 1-268).

АЙТЫШ саломлашиш, сўрашиш, ўзаро ҳол-аҳвол сўраш (МК 1-136).

АЙТЫҒ 1. соғлик-саломатлик ҳақида сўраш (МК 1-136); 2. Сўроқ, жавобга ундаш: *тилäк äрзу сўрмäк эз˙и кэз˙ татыг / татыг айтығы бар йарынлық қатыг* – тилак орзу (гаштини) суриш жуда ҳам лаззатли, (аммо) лаззатнинг эртанги қаттиқ сўроғи (ҳам) бор (ҚБН 220а). *Сэңä болға äхир байат айтығы / байат айтығы-ол*

йазуқлуг агы – охири сендан худонинг сўроғи бўлади, худонинг сўроғи ёйиб ташлаб қўйилган тўр тузоқдир (ҚБН 190б). *Э бошлаг йурыглы бузун öгтäми / байат айтыгы бар анутгыл эми* – эй бебош юрувчи халк ўктами, худониғ сўроғи бор, чорасини ҳозирлагин (ҚБН 190б). – Ар. 47.

АЙТУР – айттирмоқ, сўзлатмок: *ол мэңä сöз айтурды* – у менга сўз айттирди (МК 1-267).

АЙУҚ *Кöк айуқ* – кўк айуқ деган унвонга эга бўлган киши, шу лавозимдаги одам: *негӱ тэр эшитгил билир кöк айуқ / бу сöз уқмаса эр аның öги йоқ* – Кўқ аюқ нима дейди, эшитгин, бу сўзни уқмаган одамнинг фаросати бўлмайди (ҚБН 99б). – Ар.48.

АЙУҚЛУҚ *Кöк Айуқлуқ* – кўк аюқлик, хон саройидаги лавозимлардан бири: *қайуқа öгäлик тегир öг булур / қайу кöк айуқлуқ ӱзä ат алур* – баъзисига донишмандлик лавозими тегади, донишга дониш қўшилади, баъзиси Кўк аюқлик лавозимини олади (ҚБҚ 239) – Мк 3-146 “кöкйуқ- туркман катталарига бериладиган унвон”. Инд. 165. “*Кöк йуқ* – унвон - титул”. ДТС 312 “*кöк айуқлуқ* (? Кэки йоқлуқ) смиренность, отсутствие заносчивости”. – Ар. 48.

АЙҒЫР айғир, айғир от: *йэгӱ кэзгӱ, мингӱ ат айгыр сӱлӱг / булардын чықар ҳам йӱзӱргӱ кӱлӱг* – егулик, кийгулик, мингулик (ахта) отлар, айғирлар, байталлар ҳамда юк ортиладиган от-уловлар мана шулардан чиқади (ҚБН 161а). *Қулан қудугқа тӱшсä қурбақа айгыр болур* (мақол) – қулон қудуққа тушса, чўл қурбақа айғир бўлади (МҚЗ-134). Қ. АЗҒЫР 1.

АЛ 1. ол, алдов, ҳийла, найранг*: нэгӱ қолса бэргил кэрäк болса ал / кӱни кöрдӱм ошбу қуту билмäс ал* – нама сўрасалар бергин, (нима) керак бўлса ол, кунда кузатганман, бу тоифа алдовни билмайди (ҚБН 161а). *Бӱтӱн чын турур ҳэч алы йоқ уқуш* – ақл-заковат тўкис ва чиндир, асло ҳийла-найранги йўқ (ҚБҚ 93). *Авчы нэчä ал билсä / азыг анча йол билир* – овчи қанча ҳийла билса, айиқ шунча йўл билади (МК 1-94). – Ар. 14. Таф. 49. СЯ 1-40.

АЛ 2. 1. ол, алвон, қизил; малла, тўқ сариқ, заъфарон: *йашыл кöк сарыг ал агы тон кэзиб / ашагу кöтӱрсä йарашур йурыб* - яшил, кўк, сариқ, алвон рангли шоҳи кийимлар кийиб, таомлар кўтариб юриб улашса (ниҳоятда) ярашади (ҚБН 108б*). Карам бир бинā-тэг аңар ҳилм бунйāд-ол / йа майдāн-тэг ол гул карам ал гул-ол* - карам бир бинодек бўлса, мулойимлик унинг пойдеворидир, ёки у (мулойимлик) гул экилган майдон бўлса, карам алвон ранг

гул кабидир (ҲҲ 1-204). Ал Чув˙ут – қизил буёқ (МК 3-177) . Ал Боз˙у – кўч. Сарғайтирмоқ, заъфарон қилмоқ: *нэлӱг ал боз˙удуң мэңзиңи / нэгӱ бэрди дунйа̄ сэңа̄ öз öңи* – нега қизил юзингни сарғайтирдинг, нимага дунё сенга ўз рангини берди? (ҚБН 223б). ЙЎЗ АЛ ҚЫЛ– кўч юзни ерга қаратмоқ, қизартирмоқ, уялтирмоқ: *кэсилди сöзӱм сэн эса̄н эзгӱ қал / элигка̄ битиг бэр йӱзӱм қылма ал* – сўзим тугади, сен эсон-омон бўл, элигга мактубни етказгин, юзимни ерга қаратма (ҚБН 136а). 2. тўқ сариқ, алвон рангдаги ипак кийимлик мато (МК 1-110). – Ар. 15. СЯ 1-122.

А:Л 1. ҳийла, фириб; тадбир: *а:лын арслан тутар / кӱчӱн уйуқ тутмас* (мақол) – ҳийла билан арслон тутилади, куч билан экиндаги қўриқчини ҳам тутиб бўлмайди (МК 1-110)

А:Л 1. ол, алвон, қизил, малла, арғувон, тўқ сариқ, заъфарон ранг (МК 1-110). 2. тўқ сариқ, алвон рангдаги ипакли мато; ундан хон байроқлари ва амалдорларнинг отларига ёпиқ қилинади (МК 1-110). қ. Ал 2. – СЯ 1-122.

АЛ – 1. олмоқ: *элиг алды ачты оқыды битиг / сöзин уқты айды эсиз эй тэтиг* – элиг номани олди, очди, ўқиди, сўзларини укди, эсиз, қандай зеҳнли одам эди-я, деди (ҚБН 62а). *Элиг сунды алды тайақ элкинга̄ / айур бу қумару қутазсу мэңа̄* – қўл узатди, хассани қўлига олди, бу эсдалик мени бахтиёр қилсин, деди (ҚБҚ 376). *Ол алымын алды* – у қарзини олди (МК 1-180); 2. тутмоқ, ушламоқ: *кӱва̄зла̄нма̄ элгиң сала кирма̄гил / элиг алшу тутшу йэма̄ кирма̄гил* – керилма, қўлингни осилтириб кирмагин, қўл ушлашиб, тутишиб ҳам кирмагин (ҚБН 149а). *Аныӊ қолын алды* – унинг қўлини ушлади (МК 3-176); 3. эга бўлмоқ, қўлга киритмоқ; босиб олмоқ, тортиб олмоқ: *кишиг туттум алдым кöчӱн йармақын мэн / кимиг сэрдим ирдим кими ма ачыттым* – одамларни тутдим, бисот-молларини, пулларини тортиб олдим, баъзиларни ғазабга дучор этиб таъқиб қилдим, шунингдек, баъзиларнинг дилига озор бердим (ҚБҚ 387). *Бэг эл алды* – бег элни (бостириб) олди (МК 1-180); 4. касб этмоқ; баҳраманд бўлмоқ, ҳисса олмоқ: *билигсиз қарағу турур бэлгӱлӱг / э кöзсӱз қарағу билиг ал ӱлӱг* – билимсиз муайян кўрдир, эй набийно, кўр, билимдан улуш ол (ҚБН 17а). *Ақы эр билигни йэта̄ билди кöр / анын сатты малын сана алды кöр* – сахий киши билимни мукаммал ўрганди, унинг йўлида мол-дунёсини сотиб харжлади ва таҳсинга сазовор бўлди, кўргин (ҲҲ 1-196). *Муны ма айу бэр мэңа̄ бэлгӱлӱг / бу ишдин йэма̄-öк алайин ӱлӱг*

– бу ҳақда ҳам менга аниқ гапириб бер, бу ишдан ҳам хабар топиб баҳраманд бўлайин (ҚБН 165б). *Уқуш қайда болса улуглуқ болур / билиг кимда болса бэзўглўк алур* – заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади, билим кимда бўлса буюкликка эга бўалди (ҚБН 12б); 5. эваз қилмоқ, алмашмоқ, бирор нарса ҳисобига олмоқ: *бу огланыг бир туруғқа алдым* – бу ўғлонни бир тўриғ отга алмашиб олдим (МК 1-354). *Бу ат қыз алдым* – бу отни қиммат баҳога олдим (МК 1-315); 6. танлаб олмоқ, сайламоқ, қабул қилмоқ: *öзўң кöчгў мындын кöчўң ыз бурун / кэрäкликни алғыл кэрäксиз қозун* – ўзинг охири бу дунёдан кўчасан, кўчларингни бурунроқ юбор, керакликларини сайлаб ол, кераксизларини қуйгин (ҚБН 58б). *Сöзўг барча тыңла кэрäкини ал / керäксиз сöзўг сэн йана эврä сал* – барча сўзларни тингла, кераклисини қабул қил, кераксиз сўзни сен яна қайта ташла (ҚБН 211а). – Ар.15-16. Таф. 48. СЯ 1-40.

АЛА 1. чипор, ола, олачипор: АЛА АТ – чипор от (МК -110); 2. кўч. пес, танасида оқ доғи бор, ола танли одам (МК 1-110, 117). – Таф. 48. СЯ. 1-41.

АЛА 2. бузуқ фикр, ёмон ният; ола; қарши, тескари: *киши аласы ичтын / йылқы аласы таштын* (мақол) – одамнинг оласи (бузуқ фикри) ичида, ҳайвоннинг оласи сиртида бўлади (МК 1-117). *Қарга қарысын ким билир / киши аласын ким тапар* (мақол) – қарғанинг ёшини ким билади, одамнинг бузуқ ниятини ким топади? (МК 1-401). *Ала бол* – зидлашмоқ, тескари бўлмоқ, аслидан ўзгармоқ: *киши кöңли билгў тануқ эрди тил сöз / кöңул тил ала болды кимкä бўтäйы* – тил, сўз одамнинг кўнглини биладиган белги эди, кўнгил ва тил бошқа-бошқа бўлди, кимга ишонайин? (ҚБҚ 389). *Бэг ханқа ала болды* – бег хонга ола бўлди, хоннинг душмани бўлди, яъни бег хонга қарши чиқди (МК 1-110). – Ар. 16.

АЛА 3. геогр. Ала, Фарғона яқинидаги бир яйлов (Мк 1-110). қ. АЛА 4.

АЛА 4. Ала йығач геогр. Олёғоч, чегарага яқин бир жойнинг номи (МК 1-110) қ. Ала 3. – ДТС 33 “название местности около Сыныра”.

АЛА 5. секин, аста, оҳиста, ошиқмасдан, шошилмасдан: *ала кэл* – аста кел (МК 1-118). *Тэгмä эвäт ышқа кöрўб турғыл ала / чақмақ чақыб эвсä қалы оз˙нур йула* – шошилиб чақмоқ чақиб чироқ ёкмокчи бўлганнинг чироғи ўчади, ишга шошилиб киришма, аввал ошиқмасдан, кузатиб олгин (МК 3-32). АЛА-АЛА – секин-

секин, аста-аста (МК 1-118). –ДТС 33. *“ала-ала алагил межд.* “тише-тише! Без спешка! Не спешить! Не торопись”. – СЯ 1-42 “ала – эй, о в обращении”.

АЛАВАН – тимсоҳ (МК 1-157).

‘АЛАВИЙ – алавийлар, Али авлодлари, Али хонадонига мансуб кишилар: *‘алавийлар била қатылмақны ӧгрӓтӱр* – алавийлар билан муомала қилишни ўргатади (ҚБН 156б). – Ар.16.

‘АЛАЙК а. алайк, ассалому алайкумнинг қисқа шакли, салом-алик: *‘алайк ал* – алайк олмоқ, алайкка сазовор бўлмоқ: *амāн бэрди эркӓ салāм қылғучы / салāмат булунды ‘алайк алғучы* – (биринчи бўлиб) салом қилувчи (ўзга) кишига омонлик берган (тилаган) бўлади, алайк олувчи эса (ундан) саломатлик топади (ҚБН 183а). *‘Алайк бэр* – алайк бермоқ, саломга салом билан жавоб қайтармоқ: *салāм қылды элиг эң ашне кӧрӱб / ‘алайк бэрди зāҳид саламқа туруб* – энг аввал кўриши биланоқ элиг салом қилди, зоҳид (Ўзғурмиш) тик туруб алайк берди (саломга салом билан жавоб қилди). (ҚБН 182а). – Ар. 17.

‘АЛАЙҲ – *Алайҳи-с-салам* – унга саломлар бўлсин: *йолавачымыз ‘алайҳи-с-салāм фазлин айтур* – пайгамбаримиз алайҳиссалом фазилатлари ҳақида гапиради (ҚБҚ 8). – Ар. 16.

АЛĀЛ а. ҳалол: *йэрилгӓн сӧкӱлгӓн тэриб бэрмӓгӓн / алāл бэрӱр эрсӓң нэчӓ тэрсӓ тэр* – (Мол-дунёни) йиғиб бошқаларга бермовчи манфур ва таҳқирга маҳкумдир, ҳалол (мол-дунё) териб (бошқаларга) берадиган бўлсанг, қанча йиғсанг йиғавер (ҲҲ 1-197).

‘АЛАМ а. байроқ; туғ: *‘алам башлар эр* – аловбардор, туғдор; бош қўмондон: *йорықын кӧзӓсӓ ‘алам башлар эр / ӧңи турмаса бир йағығ ишлӓр эр* – бош қўмондон (ҳарбий ҳаракатлар) режаларини (қатъий кузатиб) назорат қилса, душманга зарба бериши мумкин бўлган бирорта одам ҳам четда ажралиб қолмаса (ҚБН 89а). *Сӱ башлар ‘алам* – лашкарбоши: *вазир-ол экинчи сӱ башлар ‘алам / бириси қылыч тутти бири қалам* – (биринчиси) вазирдир, иккинчиси эса лашкарбошидир (улардан) бири қилич, иккинчиси қалам тутади (ҚБН 91б). – Ар. 16. Ся 2-552.

‘АЛАМ а. олам, дунё, жаҳон: *тӧрӱтти тилӓк-тэг тӱзӱ āламығ / йарутты ажунқа кӱнӱг ҳам айығ* – (Тангри) жумла жаҳонни ўз истаганидек қилиб яратди, жаҳонни ёритиш учун кун ва ойга нур берди (ҚБН 11б). *Тӧрӱтмӓстӓ ашну байат бу ‘алам / тӧрӱтти йурытты бу лавҳта қалам* – Тангри бу оламни

яратмасдан аввал лавҳу қаламни яратди ва (лавҳ устида) қаламни юритди (ҚБН 85а.). – Ар. 16. СЯ 2-560.

АЛАҢ яланг, текис: *алаң йазы* – яланг саҳро (МК 1-154).

АЛАҢЫР каламуш жинсидан бўлган кичик бир ҳайвон, туркманлар уни ейдилар (МК 1-175).

АЛАР 1. ранг келтирмоқ, чумак урмоқ; пишмоқ: *талқа аларды-* узум ва бошқа ғўралар ранг келтирди, пишди (МК 1-188).

АЛАР 2. доғ билан қопланмоқ, тери ранги ўзгармоқ: *киши йини аларды* – одам териси ола, пес бўлди (МК -188). 2. кўч. Олаймоқ, бўзармоқ, бақраймоқ: аның кӧзи аларды – унинг кўзи олайди (МК -188) – ДТС34 “глаза у него были с бельмом”.

АЛАРТ – олайтирмоқ: *ол аңар кӧзин алартты* – у унга кўзини олайтирди (МКЗ -433).

АЛАЧУ – чодир, капа, ўтов (МК 1-155).

АЛАЧУЛАН – кичик чодирга эга бўлмоқ; ўзига чодир тикмоқ: *эр алачуланды* – одам ўзига кичик чодир тикди (МК 3-222).

АЛДА – алдамоқ, чалғитмоқ: *ол йағыни алдады* – у душманни чалғитди (МК 1-271). *Құдруқ қатығ тӱгдимиз / тэңриг ӱкӱш ӧгдимиз / кэмшиб атығ тэгдимиз / алдаб йана қачдымыз* – отларнинг думини қаттиқ тугдик, тангрига такбир айтдик, от солиб ҳужум қилдик (орқамиздан эргашсин учун) алдаб чекиниб қочдик (МК 1-438). – Таф.48. СЯ. 1-42.

АЛДЫ – *алды-бэрди* - муомала, олди-берди; амал қилиш, шуғулланиш, иш кўриш: *қылыч алды-бэрды бузунуғ тӱзäр / қалам алды-бэрды йорық-йол сӱзäр* – қилич билан иш кўриш (муомала қилиш) халқни тузади, қалам муомаласи эса йўл-йўриқларни сozлайди (ҚБн 16б).

АЛДЫН қуйи, тубан, паст: буларда *эң алдын бу йалчық йурыр / йашық бирлä отру бақышса толур* – булардан энг пастда ой айланади, қуёш билан қамти келганда тўлишади (ҚБН 12а) Қ. Алтин –Таф. 49. “алтын -низ; спина; опора”.

АЛДУЗ – олдирмоқ, талонга учрамоқ: ол тавар алдузды – у молини олдирди (Мк 2-92). –СЯ 1-43. “*алдур / алдыр* – взять, отнять”.

АЛЖАВАБ а. жавоб. (ҚБН 150).

АЛЫМ олим, оласи, қарз (МК 1-105): *бу тэгмä бири асғы йасы тэлим / қайусы бэрим-тэг қайусы алым* – булардан ҳар бирининг фойда ва зарарлари талайдир, қа бири бурим, қай бири

олим кабидир (ҚБН 18а). *Ол алымын алды* – у қарзини олди (МК 1-180). *Алым-бэрым* - олди-берди, буюм муомаласи: *алымқа-бэрымкä оңай эзгӯ бол / қайу öзтä қылса ачуқ болға йол* – олди-бердида қулай, яхши бўл, қачон олди-берди қилмоқчи бўлсанг, (ҳамиша) йўл очиқ бўлади (ҚБН 164б). қ. АЛИҒ!. АЛҒУ. – Ар.17.

АЛЫМЛА олма (МК 1-156): *атасы-анасы ачығ алымла йэсä оғлы-қызы тышы қамар* (мақол) – отаси, онаси нордон олма есалар, ўғил-қизларининг тишлари қамашади. Бу мақол ота-онасининг қилган айблари учун болаларининг жавобга тортилишига ишора қилиб айтилган (МК 3-288). АЛЫМЛА ЙАРЫМЫ – олманинг ярми, ярим палласи (МК 3-26).қ. АЛМА, АЛМЫЛА. – МК 1-156. “алмыла”, МК 3-26. “МК 3-288” “АЛЫМЛА”. ИНД.18 “алмыла”. ДТС 35. “алымла”.

АЛЫМЛЫҒ қарз берувчи; судхўр: *урунчуқ алыб йэрмäди / алымлығ кöрӯ армады* – қарз олишдан жирканмади, қарз берувчини кўриб (яна қарз олишдан) чарчамади (МК 1-165). *Алымлығ бэримлигдин ӯзлӯши* – қарз берувчи қарздордан қарзини олгач алоқасини узди (МК 1-242). АЛИМЛИҒ ЭР оласи бор одам (МК 1-164).

АЛЫМСЫН – олгандек бўлиб кўринмоқ: *ол мэндин йармақ алымсынды* - у ўзини мендан пул олгандек қилиб кўрсатди (МК 1-1640.

АЛЫМЧЫ қарз берувчи; судхўр: *алымчы арслан / бэримчи сычған* – қарз берувчи мисоли арслон, қарз олувчи – сичқон. (МК 1-58).

АЛЫМҒА – шоҳ мактубларини ёзувчи котиб, мирза (МК 1-161). Қ. *Ылымға, ымға.*

АЛЫН 1. пешона, манглай (МК 1-107): *сӯчиг сöзлä барча кишикä тилин / ачуқ тут йӱзӱңни йаруқ тут алын* – барча одамларга ҳам тилда ширин сўзла, чеҳрангни очиқ, манглайингни ёруғ (қовоғингни очиқ) тут (ҚБН 189а). *Нэгӱ йӱк кöтӱрдӱң кöңӱлка бу кӱн / нишāнин кöрӱр-мэн алинда тӱгӱн* – бугун кўнглингга қандай ташвиш тушди, манглайингда маъюслик белгисини кўриб турибман (ҚБН 223б). АЛЫН ҚАШ ЧЭТ – қош-қовоқ солмоқ, юзни туруш қилмоқ: *ажун кӱлчирäр бāз алын қаш чэтäр* – дунё кулиб боқади, боз устига (қўққисдан) қош-қовоғини уяди (ҲҲ 1-194). – Ар. 17. Таф. 49. СЯ. 1-144. “алин ални”.

АЛЫН 2. тоғнинг думалоқ ва баланд туртиб чиқиб турган жойи: (МК 1-107). *Алын тӱбӱ йашарды* – қоя этаклари (кўкатлар билан кўм-кўк бўлиб) яшарди (МК 2-83). Ся 1-44.

АЛЫН 3. олддан, рўпарадан; олдиндан: *алын қыл* – рўпара қилмоқ, олддан қўймоқ: *йагычы ӧрӱң қыргыл эрсиглäриг / йағықа алын қыл кӧтӱрсӱ чэриг* – жанговар, тишқоқди, тажрибали баҳодирларни жангда олдиндан қуйгин, токи лашкарни руҳлантириб кўтарсинлар (ҚБН 90а). –Таф. 49. "*алында* – перед, пред". СЯ. 1-44.

АЛЫН – бевосита ўзи олмоқ; ўзи учун олмоқ; олишга интилмоқ, уринмоқ, касб этмоқ: *киши бол кишикä кишилик қылын / киши аты ӧгду ӧзӱңгä алын* - адам бўл, одамларга одамгарчилик қил, одам номини, мақтовни ўзинг учун олгин (ҚБН 208а.) *Улуғсынма зинҳāр улуғ тутма, улуғ бир байат / улуғлуқ мэниң сиз алынмаң тэди* – зинҳор ўзингни улуғ тутма, улуғ яккаю-ягона тангридир, у улуғлик менга мансуб, сиз унга интилманг, деган (ҲҲ 1-200). *Ол алымын алынды* – у қарзини бировнинг ёрдамисиз бир ўзи олди (МК 1-211). *Кӧңӱлка алын* – кўнгилга жо қилмоқ, туюб олмоқ: *йаӱнут бэрди ӧзгурмыш ачты тилин / айур сӧзлäйин мэн кӧңӱлка алын* – Ўзғурмиш сўзга тил очиб жавоб берди, айтди: мен сўзлайин, (сен) кўнгилга жо қилиб ол (ҚБН 216). – Ар.17. Таф.49. "быть взятым, принятим". СЯ. 1-44. "быть взятым".

АЛЫНЛЫҒ дўнг пешона, манглайи кенг: *Алынлыг эр* – пешонаси кенг одам (МК 1-164).

АЛЫҢЛАН – англамоқ: *алыңланса тӱтнӱб ғазаб 'инāд оты / ҳилмлық суйын сач ол отны ӧчӱр* – ғазаб ва қайсарлик ўти бурқсиб алангаланса, мулойимлик сувини сепиб у ўтни ўчир (ҲҲ 1-204). қ. АЛЫНЛАН-ЙАЛЫНЛАН.

АЛЫШ 1. олиш, олим; ҳисоблашиш (МК 1-93). *Алыш-бэрыш* – олиш-бериш, олди-берди, оладиганни олиб, берадиганни бериш, ҳисоб-китоб (МК 1-93).

АЛЫШ 2. оқар сувнинг ҳавзага қуйиладиган ери, мансаб (МК 1-93).

АЛЫШ 1. ундириб олишда кўмаклашмоқ, ундиришмоқ: *ол мэңä алым алышды* – у менга қарзни ундиришда кўмаклашди (МК 1-1960); 2. олишмоқ, ушлашмоқ: *элиг алыш* – қўл ушлашишмоқ; қўл олишишмоқ, қўл беришиб сўрашишмоқ: *салāм қылды отру алыш-ды элиг / туруб эвкä кирди бу экки силиг* – аввал

саломлашишди, сўнг қўл ушлашишиб бу икки озодаваш уйга кирдилар (ҚБН 182а); 3. олишмоқ, курашмоқ: *бэл алыш* – беллашмқ, белдан олиб тутишмоқ: *йарашғу йарағы бар эрсä йараш / йоқ эрсä йарықлан бэл алшыб кӱрäш* – ярашиш иложи бўлса ярашгин, йўқ бўлса, совут кийгинда, белидан тутиб олишиб курашгин (ҚБН 89б). *Алыш-бэрыш (алиш ҳам бэриш)* – олишиб беришмоқ, олди-берди қилмоқ: *оларқа қатылғыл кэлиш ҳам барыш / нэгӱ қулса бэргил алыш ҳам бэриш* – улар билан аралашишгин, боришиб-келишгин, нима сўрасалар бергин, олди-берди қилгин (ҚБН 160а). *Элиг алыш-тутуш* – қўл олишиб тутушмоқ; айқашиб ушламоқ: *кӱвäзлäнмä элгиң сала кирмäгил / элиг алшу-тутшу йэмä кирмäгил* – гердай-магин, қўлингни осилтириб кирмагин, қўл ушлашиб айқашиб ҳам кирмагин (ҚБН 149б). – Ар. 17. СЯ 1-45.

АЛЫҚ 1. инжиқлик, тантилик, ғайритабиий қилиқ; ҳавас ва истак эрки; ният, тилак, интилиш: *тӱгäл билсä болмас қылықларыны / йэмä алса болмас алықларыны* – унинг қилиқ-қилғиликларини тугал англаб бўлмайди, шунингдек, (унинг) инжиқликлари билан созлашиб ҳам бўлмайди (ҚБН 172а). *Алық бэр* – ҳавас эркини бермоқ, ҳавасга йўл бермоқ: *эт-öзкä алық бэрмä эгмä бойун / авынчы сақынч-ол тилäки ойун* – танга ҳавас эркини берма, бўйин эгма, унинг шодлиги – алам: орзу-тилаги эса ўйин, майнавозчиликдан иборатдир (ҚБН 133б) *Этилсӱ қылынчы тӱзӱлсӱ йорық / тосулсу тапуғқа алынсу алық* – феъл-хулқи хуш бўлсин, тарзи рафтори созлансин, хизматга ярасин, тилак-интилишлариги етсин. (ҚБН 59б). – Ар. 17.

АЛЫҚ 2. қуш тумшуғи (МК 1-98).

АЛЫҚ - 1. пастлашмоқ, тушмоқ: *эр алықты* – одам (маънавий) тубанлашди (МК 1-200); 2. қавармоқ, фасодламоқ: *башы анын алықты* – унинг яраси яллиғланиб фасод йиғди (МК 1-200); 3. дин. Ҳайз кўрган, нифосдаги ва жунубдаги одамнинг қарашидан нопок бўлмоқ (МК 1-200).

АЛЫҒ 1. ҳар нарсанинг қайтарилиб олиниши: олиш, оласи (МК 1-95). Қ. АЛЫМ, АЛҒУ.

АЛЫҒ 2. ёмон, ярамас, нобоп: *барды эрäн қонуқ / кöрӱб кут-қа сақар / қалды алығ уйуқ / кöрӱб эвни йықар* – меҳмонни кўриб бахтга сановчи мардлар ўтиб кетдилар, (эндиликда) сояни кўрибоқ уйини йиқитадиган нобоплар қолдилар (МК 1-365). СЯ 1-45.

АЛЫҒСА – олишни истамоқ: *ол андын йармақ алыгсады* – у ундан пул олишни истади (Мк 1-273).

‘АЛИ – қ. Ш.н. Али, Муҳамммад пайғамбарнинг жияни ва куёви, тўрт чаҳорёрлардан бири, тўртинчи халифанинг исми: *‘али эрди мунда басақы талу / кӯр эрсиг йӯрäклиг мэңäси толу* – ундан кейинги сара (тўртинчи чаҳорёр) Али эди, ботир, мард, шижоатли, ақли расо эди (ҚБН 9б). *Сāдық бирла фāруқ ӯчӯнч зайну-н-нурайн / ‘али төртилäнч – ол эриксиг тоңа* – Содиқ билан Форуқ, учинчиси – Зайннурайн, Али тўртинчидир, у мард баҳодирдир (ҲҲ 1-179). – Ар. 17.

‘ĀЛИМ қ. олим: *билгä ‘āлимлар бирлä қатылмақны öгрäтур* – доно олимлар билан муносабатга киришни ўргатади (ҚБН 157а.) *Тақы бир қут билгä ‘āлимлар-ол / олар илми халққа йаруттачы йол* – яна бир тоифа – бу доно олимлар, уларнинг илмлари халқнинг йўлини ёритади (ҚБН 157а). *Билиг бирлä ‘āлим йуқар йуклады / билигсизлик эрни чöкäрди куз῾ы* – билим билан олим юксакка кўтарилади, билимсизлик одамни тубанлаштиради (ҲҲ 185). – Ар. 17. СЯ.2-560.

АЛМА олма (МК 1-150). қ. АЛЫМЛА, АЛМЫЛА. –Ся 1-45.

АЛМАҚ – олмоқ, олиш, эга бўлмоқ нияти: *эв алмақ тилäсäң айыт қошнысын / йэр алмақ тилäсäң айытгыл сувын* – уй олиш ниятида бўлсанг, (бўладиган) қўшниларини суриштир, ер олиш ниятида бўлсанг, сувини суриштиргин (ҚБН 164б). СЯ 1-45. “алмақ-сатмақ – торговля, купля – продажа”.

АЛМЫЛА олма (МК 1-156). *Алымла йарымы* – олманинг ярми, ярим палласи (МК 3-26). Қ. Алимла, Алма.

АЛП 1. ботир, баҳодир, паҳлавон, мард: *нэгӯ тэр эшитгил тоңа алп эриг / билиб сöзлäмиш кöр бу öт, сав ириг* – мард, ботир киши нима деганини эшитгин, у панд, насиҳат, ўгитларни билиб, сўзлаган (ҚБН 210б). *Алп йагыда алчақ чогыда* – мард майдонда, ювош баҳсда синалади (МК 1-77). *Алплар билä урушма / бэглäр бирлä турушма* – паҳлавонлар билан уришма, беглар билан тортишма (МК 1-192). *Алплар қамуг тиркашур* – баҳодирлар барчаси сафланаётирлар (МК 3-71). АЛП АТЫМ – ботир, мерган; шижоатли, жасур: *ақы алп атым болса алчақ кöңӯл / тузы этмäки кэң нэ қылқы амул* - саховатли, шижоатли, мулойим табиатли, нон-тузи мўл (дастурхони ёзиқли), вазмин феълли бўлса (ҚБН 87а) *Йӯрäклиг кэрäк бэг йэмä алп атым / йӯрäк бирлä болды йагықи*

тэтим – бег дадил, жасур бўлмоғи керак, у дадиллик туфайли ёвга муносиб қаршилик кўрсатади (ҚБН 79а). Алп эр – баҳодир, жасур, мард, ботир: *муңäр мэңзäтä айды алп эр ачуқ / аның ма'ниси кöр бу сöзкä тануқ* – ботир киши бунга ўхшатиб жуда очиқ қилиб сўз айтган, унинг мазмуни бу айтилган сўзларга исботдир, назар сол (ҚБН 31а). *Алп йўрäк* – қўрқмас, жасур, довюрак, ботир юракли: укушлуғ *билиглиг тоңа алп йўрäк / хазина толулаб ақытғу кэрäк* – (ҳоким) заковатли, билимли, жасур, довюрак бўлмоғи, хазинани тўлдириб топширмоғи керак. (ҚБҚ 6). – Ар.18. Таф.19. СЯ.1-46.

АЛП 2. алп, қўшма ва мураккаб шахс номларининг ҳосил бўлишида иштирок этувчи таркибий компонент: алп айа ш.н. Алп Аё: *қачты аңар алп айа / увут болуб ол йашар* – Алп Аё ундан қочди, у (енгилтаклик билан айтиб қўйган гапларидан) уялиб яширинмоқда (МК 3-226). *Алп эр тоңа* ш.н. Алп Эр Тўнга: “Шоҳнома” қаҳрамонларидан бири – Афросиёбнинг туркий исми, қорахонийлар сулоласининг келиб чиқиши унга нисбат берилади: *алп эр тоңа öлди-му / эсиз ажун қалды-му / öзлäк öчин алды-му / эмди йўрäк йыртылур* – Алп Эр Тўнга ўлдими, бевафо дунё қолиб кетдими, дунё ундан ўз ўчини олдими, энди юраклар пора-пора бўлмоқда (МК 1-760, алп тегин ш.н. Алп Тегин, яъни баҳодир қул (Мк 1-391).

АЛПАҒУТ ботир, баҳодир, паҳлавон, енгилмас, курашчи; сара жангчилар; ҳарбий аъёнлар: *қорқма аңар отру туруб тэгрä йэрä / қапса аныңн алпағутын андан йара* – ундан (ёв лашкаридан) қўрқма, уни қарши олиб ёнгинасида тур, унинг ботирларини қуршаб ол, ундан ажратиб, мажақлаб ташла (МК 3-427). *Бузрач йэмä қудурды / алпағутын азырды / сўсин йана қадырды / кэлгäлимäт иркишўр* – Бузрач яна қутуриб жунбишга кирди, сара жангчиларини ажратиб олди, лашкарини яна қайтарди, (улар яна) юришга тўпланишмоқда (МК 1-161).

АЛПЛЫҚ ботирлик, мардлик, жасорат: *увутқа болуб қорқлық алплық қылур / öкўнчкä болур эр öзин öлдўрўр* – уят-андишани ўйлаб қўрқоқ ботирлик қилади, афсус-надоматли киши ўзининг бошига ўзи етади (ҚБН 87). – Ар.18. Таф.49.

АЛСА – олишни истамоқ: *ол ат алсады* – у от олишни истади (Мк 1-276).

АЛСЫҚ – олинмоқ, тортиб олинмоқ; олдириб қўймоқ, ўғирлатмоқ, ҳақдан урдирмоқ: *бу ўч нэң турур эр кöз äзмäсä öз /*

башын алсықар кэз᾿ көз᾿әзсә бу өз – мана шу уч нарсадан одам ўзини эҳтиёт қилмаса, боши кетади, (улардан) одам ўзини ниҳоятда тийиши керак (ҚБН 149а). *Билир болса қиймат ол арсықмаса / сатығда тавығда нэң алсықмаса* – баҳони биладиган бўлса (токи) у алданмаса, олди-соттида ҳақидан урдирмаса (ҚБН 104б). *Ол тав᾿арын алсықты* – у мол-бисотини олдириб қўйди (МК 1-245). *Өг алсық* – ақлни йўқотмоқ: *қойқашиб йатса аның йүзингә / алсықар өгин аның сөзингә* - (ким) унинг қўйнида қучоқлашиб юзига боқиб ётса, у унинг (майин ва ёқимли) сўзларидан ақлини йўқотади (МК 1-245). – Ар. 18.

АЛТЫН ост; қуйи, паст; олдда; қуйидаги, пастки: *биларда эң алтын бу йалчық йарур* – улардан энг пастда ой ёруғлик сочади (ҚБВ 15.) *Сөзүм оғлума сөзләдим мэн тоңа / оғул мэндә алтын мэңә нэ тэң-а* – мен сўзларимни ўғлимга сўзладим, менинг олдимда ўғлим бор, менга нима тенг келади (ҚБН 14а). – Таф.49. “низ; спина; опора”.

АЛТМЫШ олтмиш: *кимүң йашы алтмыш түгәтсә сақыш / татығ барды андын йайы болды қыш* – кимнинг ёши олтмиш ҳисобини тугатса, ундан ҳаловат кетади, ёзи қишга ўтади (ҚБН 20а). *Йыл алтмыш эки эрди төрт йүз била / бу сөз сөзләдим мэн тутуб жән сүрә* – тўрт юз олтмиш иккинчи йил эди, мен жонимни тикиб ушбу сўзларни сўзладим (китобни ёздим). (ҚБҚ 392). – Ар.18. Таф.50. Ся.1-47.

АЛТУН 1. олтин, зар, тилло; олтин танга, пул (МК 1-142): *күмүш қалса алтун мэниңдин сэңә / аны тутмағыл сэн бу сөзкә тэң-а* – мендан сенга кумуш ва олтин қолса, сен уларни бу сўзларимга тенг тутмагин (ҚБН 14а). *Күмүш күнгә урса алтун азақын кэлир* (мақол) – кумушни қуёшга қўйса, олтин ўз оёғи билан келади (МК 1-177). *Ол мэниң бирлә бир алтунда ағышды* – у мен билан бир олтин (танга) устида тортишди (МК 1-195). *Алтун-күмүш* - олтин-кумуш; пул ва бойлик: *нэлүг тэрдим эрди бу алтун-күмүш / нэлүг қылмадым мэн чығайқа үлү* – бу олтин-кумушни (пул ва бойликни) нимага йиғиб тердим, нимага йўқсилларга улашиб бермадим? (ҚБН 77б) *Ағыр нэң кишикә бу алтун-күмүш / өзин тутғучы эр күмүшдә күмүш* – бойлик давлат одам учун қадр-қимматли нарсадир, (аммо) ўзини тия олган одам кумушдан ҳам қимматлидир (ҚБН 67б). *Сав алтун* – соф тилло, ёмби: *сав алтун этәр-ол бузулмыш ишиг / сав алтун йазар ол түгүлмиш кишиг* – соф

олтин бузилган ишни ўнглайди, соф олтин дарғазаб кишининг ҳам чеҳрасини очади (ҚБН 113а) Сун алтун – бир бармоқ узунлигидан бир газгача бўлиши мумкин бўлган яхлит қуйма олтин; ёмби (МК 3-152). – Ар.18. Таф.50. СЯ.1-48.

АЛТУН 2. географик, астрономик атамалар ва шахс номлари таркибида иштирок этадиган луғавий бирлик: *алтун тарым* - хон хотинларининг лақаби (МК 1-376). Алтунхан – геогр. Олтинхон, бир тоғ номи (МК 3-422). Алтункан - геогр. Олтинқон, бир тоғ номи (МК 3-422).

АЛТУНЫ - *элиг алтуны* – элиг ҳазратлари, *элиг ҳазрати олийлари: элиг алтуны инч эсӓн болсуны / байат бэргӓ барча тилӓк қулсуны* – элиг ҳазратлари хотиржам ва эсон-омон бўлсинлар, нимаики тилак тиласа, тангри беради (ҚБН 179а). *Сарылғаму эрки элиг артуны / илӓнгӓй-му эрки мэңӓ ол кӱни* – элиг ҳазратларининг дили азият чекиб қолармикан, бир куни келиб у мени айбга қўярмикан (ҚБН 117а). – ДТС 170 “элиг алтуны государь”.

АЛТУНЛАШ – олтиндан гаров қўйиб қимор ўйнамоқ, олтин қўйиб гаров ўйнамоқ: *ойнадым алтунлашу* – олтиндан гаров қўйиб қимор ўйнадим (МК 2-129).

АЛТУР – олдирмоқ, олишга буюрмоқ; касб қирдирмоқ: *мэң андын йармақ алтурдым* – мен ундан пул олишга буюрдим, ундан пул олдирдим(МК 1-228).

АЛУЧ совуқ нарса, совутилган нарса (МК 1-143). – ДТС 40. бот. “алыча”.

АЛУЧЫН бот. ейиладиган сербўғин бир ўсимлик (МК 1-156).

АЛУШ геогр. Алуш, Қашқардаги бир қишлоқ номи (МК 1-93).

АЛУҚ жоҳил; кал (?) Алуқ ар – жоҳил одам (МК 1-98).

АЛЧАҚ юмшоқ табиатли, мулойим, ювош; нозик, зариф, тавозели, хуштабиат (МК 1-126): *нэгӱ тэр эшит кӧңли алчақ киши / кишилик қылығлы кишилик тушы* – юмшоқ табиатли киши нима дейди, эшит у одамийликка муносиб одамийлик қилувчидир (ҚБН 165а0. *Тӱзӱн эрди алчақ қылынчы силиг / увутлуғ бағырсақ ақы кэң элиг* – (пайғамбар) олижаноб, мулойимтабиат, қилиқлари манзур, андишали, меҳрибон, саховатли, қўли очиқ эди (ҚБН 9а). *Алп йағыда / алчақ чоғыда* (мақол) - ботир жангда, ройиш (мулоҳазали) баҳсда синалади. (МК 1-770. *Алчақ тут* - босиқ тутмоқ, мулойим тутмоқ: *тили бирлӓ йумшақ сӱчиг тутғу сӧз / кӧңӱл тутса алчақ*

йаруқ тутса йӱз - тилдан чиқадиган сўзи юмшоқ, ширин бўлмоғи керак, кўнгли мулойим, чеҳраси очиқ бўлмоғи керак (ҚБН 97а). – Ар.16. Таф. "алчах". СЯ 1-49.

АЛЧЫ ҳийлакор, маккор, айёр: *бу алчы ажӱн қылқы ырсал йайығ / осал болма сақлан йолы кэз батығ* – бу маккор дунё, унинг килиғи – жафо, бевафолик, ғофил бўлма, ҳушёр бўл, унинг йўли жуда чуқур (ва ботқоқликдир) (ҚБН 189а). *Болу бэрмäдим мэн сӧзӱң тутмадым / бу алчы ажунқа ӧзӱм бӧтмäдим* – мен розилик бермадим, сўзларингни қабул қилмадим, бу фирибгар дунёга мен мутлақ ишонмадим (ҚБВ 143). *Йэмä алчы болса қызыл тилкӱ-тэг / тэтир буғрасы-тэг кӧр ӧч сӱрсä кэг* – яна қизил тулки каби айёр бўлма, нор туя каби узоқ муддат ўч-кекини сақласа, назар сол (ҚБН 88а). – Ар.16.

АЛҚ – емирмоқ, йўқ қилмоқ, хароб қилмоқ; чек қўймоқ; маҳв этмоқ: *осаллық мэни алқты ӧкнӱр ӧзӱм / узунғыл осал болма кӧрклӱг йӱзӱм* – ғофиллик мени маҳв этди, ўзим ўкинмоқдаман, ҳушёрлангин, ғофил бўлма, эй чиройли юзлигим (ҚБН 50б). *Сэни алқтачы бу этӧз татғы-ол / этӧз қылқы барча сэңä қатқы-ол* – сени ҳалокатга бошловчи тану жон ҳаловатидир, тану жоннинг қилиғи эса сенга бўйинсунмаслиқдир (ҚБН 195а). Ол тав арын алқты – у молини йўқ қилиб юборди (МК 3-425). *Нэлӱг аңар билиштим / қучшуб тақы қавуштум / тӱзӱнлӱгин қайыштым / алқты мэниң йайымы* – нега у билан танишдим, бағир очиб опоқ-чапоқ бўлдим, юмшоқлик билан меҳрибонлик кўрсатдим? У бутун ўз фурсатимни бекорга кетказди (Мк 3-206). – Ар.16.

АЛҚА: алқа болук: этн. *Алқа бўлук,* ўғуз уруғларидан бирининг номи (МК 1-90).

АЛҚА – олқишламоқ, офарин айтмоқ, мақтамоқ: *киши кӧрсä ӧгсä сэни алқайу / атың барса элдä вафāлығ тэйӱ* – одамлар сени кўрганда офаринлар айтиб мақтасалар, эл орасида вафоли деган номинг тарқалса (ҚБН 207б).

АЛҚАЛ – олқишланмоқ, олқиш айтилмоқ: *бэгкä алқыш алқалды* - бег шаънига олқиш айтилди (МК 1-251).

АЛҚАШ – олқишлашмоқ, ўзаро бир-бирини мақтамоқ: *алплар арығ алқышур / кӱч бир қылыб арқашур / бир-бир ӱзä алқашур / эзкäрмäзиб оқ атар* – баҳодирлар бир-бирларини мақташадилар, кучларини бирлаштириб бир-бирларига кўмаклашадилар, бир-

бирларига таҳсин айтиб далда берадилар, ўлимдан қўркмай ўқ отадилар (МК 1-2400.

АЛҚЫ – олқишламоқ, мақтамоқ, таҳсин айтмоқ: *ўкўш алқыйу öгди öгдўлмишиг* – кўп олқишлаб Ўгдулмишни мақтади (ҚБВ 159). қ. АЛҚИТ.

АЛҚЫН 1. олқинмоқ, емирилмоқ, тугамоқ, йўқ бўлмоқ: *нэчä тэрсä дунйā тўгäр алқынур / битисä қалур сöз ажун тэзгинўр* – мол-дунёни қанча йиғиб-термагин, у тугайди, йўқ бўлади, сўз ёзиб қўйилса, абадий қолади, оламга тарқалади (ҚБН 11а). *Алқынди нэӊ* – нарса тугади (МК 1-255). *Қышқа этин кэлсä қалы қутлуғ йай / тўн-кўн нэчä алқынур öзлäк билä ай* – баракали ёз келса қишга тайёрлан, кеча-кундузлар ўтиши билан ой ва муддатлар ўтиб кетади (МК 1-111). 2. Ўлмоқ: *эр алқынды* – одам йўқ бўлди, ўлди (МК 1-255). – Ар.18 Таф.49.

АЛҚЫТ – олқишламоқ, мақтамоқ: *ўкўш алқыту öгди öгдäлмиш-а / айур сöзладыӊ сэн öзўӊ билмиш-а* – кўп олқишлаб Ўгдулмишни мақтади, сен ўзинг билганларингни сўзлаб бердинг, деди (ҚБН 202а). қ. Алқы. – Ар.18.

АЛҚЫШ олқиш, мақтов, таҳсин; табрик; дуо, мадҳ, сано: *увутсуз кишидин йырақ тур тэзä / мэниӊдин миӊ алқыш увутлуғ ўзä* – андишасиз одамдан қочиб, узоқроқда тур, мендан андишали одамга минг тасаннолар (ҚБН 54а). *Бэгкä алқыш алқалды* – бег шаънига олқиш айтилди (МК 1-251). *Алқыш бэр* – мадҳ айтмоқ, сано айтмоқ; дуо қилмоқ: *элиг бэрди алқыш кöр айтолдықā / айур тўнлä-кўндўз мэӊä тур йақа* – элиг Ойдўлдига таҳсинлар ўқиди, кечаю кундуз менга яқин тургин, деди (ҚБН 33а). *Ол бэгкä алқыш бэрди* – у бегга дуо йўллади (МК 1-123). *Йалавачқа алқыш бэргил* – пайғамбарга мадҳу сано айтгин (МК 1-1230. – Ар.18. Таф.49.

АЛҚЫШ - 1. йўқ қилишмоқ, йўқ қилишда баҳслашмоқ: бой экки билä алқышты – икки қабила бир-бирини йўқ қилишди (МК 1-240).

АЛҚЫШ 2. қ. АЛҚАШ.

АЛҒУ оласи, оладиган нарса: *бэзиӊ анда бир чарт алғумыз бар* – бизнинг ундан бир оз оласимиз бор (МК 1-328). қ. АЛЫМ, АЛЫҒ.

АЛҒУҚ геогр. Алғуқ, Қошғардаги бир қишлоқнинг номи (МК 1-126).

АМ к.ё.с. ҳам, ҳамда: *қаза̄ бирлӓ учқан халық қушлары / қарыға қонар ам қафасқа кирӱр* – қазо туфайли учиб юрувчи ҳаво қушлари билакка қўнади ҳамда қафасга киради (ҲҲ 1-86). қ. ҲАМ.

ʻА̄М қ. Авом, қора авом, фуқаро, оддий халқ: *сӧзин кэсти ӧгдӱлмиш айды қазаш / бу йаӈлыг турур ʻа̄м йорықы адаш* – Ўгдулмиш сўзини тугатаркан, эй қариндош, авомнинг таомили мана шунака бўлади, эй дўстим, деди (ҚБН 165б). *Ӧгдӱлмиш озғурмышқа қара ʻа̄м бузунлар бирлӓ қатылмақны ӧгрӓтӱр* - Ўгдулмиш Ўзғурмишга қора авом халқлар билан муомала қилишни ўргатади (ҚБН 156а). – Ар.19.СЯ 2-56.

АМАЛ а. умид, истак; ўйлов, хаёл: *амал тэмишим дост узун санмақ-ол / узун санма сақыш ӱкӱш қыл ʻамал* – ўй-хаёл деганим, эй дўст, узоқ ўйга ботмоқдир, узоқ ўйга ботма, кўпроқ амал қилиб иш битиргин (ҲҲ 1-201). *Амал сӱр* – узоқ хаёл сурмоқ, хом хаёл қилмоқ- *йэмӓ пандим алғыл узатма амал / амал исрӓсиндӓ пусуқлы ажал* – албатта панд-насиҳатимни олгин, ўй-хаёлни чўзма, ўй-хаёл тагида ажал писиб ётади (Ҳ1-200Ҳ. – СЯ 1-50)

ʻАМАЛ а. иш, амал, шуғл, машғулот: *амал тэмишим дост узун санмақ-ол / узун санма сақыш ӱкӱш қыл ʻамал* – ўй-хаёл деганим, эй дўст, узоқ ўйга ботмоқдир, узоқ ўйга ботма, кўпроқ амал қилиб иш битиргин (ҲҲ 1-201). *ʻАмал қойды ʻа̄лим заҳид зуҳд вара̄ʼ / а̄ри рақс чықарур урур хош сама̄ʼ* – олимлар машғулотларини ташладилар, зоҳидлар зуҳдни ва тақвони тарк этдилар, уламолар рақсга тушадилар, ёқимли ашулалар айтадилар (ҲҲ 3-401-402). *Пусуғда кӧзӓр бу кӧрӱнмӓз ажал / осалын басықур умунчын ʻамал* – ажал кўзга кўринмайди, пистирмада пойлаб ётади, ғофиллик туфайли (одам) умид ва амал устида қўққисдан унинг босқинига учрайди (ҚБВ 179). – Ар.19. СЯ 2-552.

АМА̄Н а. омонлик; халос: *ама̄н бэрди эркӓ сала̄м қылғучы / сала̄мат булунды ʻалайк алғучы* – (биринчи бўлиб) салом қилувчи (ўзга) кишига омонлик берган (тилаган) бўлади, алайк олувчи (саломни олувчи) эса саломатлик топади (ҚБН 183а). *Нэгӱ тэр мэни ӱшкӱрӱр-му дуʼан / дуʼа̄ ол байатдын бала̄қа ама̄н* – нималар дейди, дуода мени эслайдими? Дуо балодан қутулиш учун Худо берган халосликдир (ҚБН 209б0. – Ар.19. СЯ 1-123.

АМА̄НАТ қ. омонат, сақлаш учун топширилган нарса, эҳтиёт: *тапуғсақ нэ ӧзкӓй йэмӓ иймӓнӱг / ама̄нат билӓ болса кӧӈли сӱзӱг* – хизматга берилган, садоқатли ҳамда андишали бўлса, омонатга

нисбатан кўнгли пок бўлса (ҚБН 85б). *қаны ʻаҳд амāнат қаны эдгӱлӱк / кöни келтӱгинчā хайр кетгӱлӱк* – қани аҳду паймон, қани омонат, қани яхшилик? Адолат қарор топгунига қадар хайр барҳам топади (ҲҲ 1-208). *Амāнат аты бар қаны қылдачы / насиҳат сöзи бар қаны туттачы* – омонатнинг фақат отигина бор, унга риоя қилувчи қани, насиҳат сўзигина бор, унга амал қилувчи қани? (ҚБҚ 38). *Амāнат йӱзӱр* – омонат юкламоқ: *амāнат йӱзӱрди бойунқа улуғ / амāнат йӱзāр эркā жāним йулуғ* - (унинг) бўйнига катта омонат (иш) юклади, омонат (иш)ни бўйнига олган кишига жоним фидо бўлсин (ҚБН 67б). *Амāнат кöтӱр* – зиммадан олиб ташламоқ, масъулликдан воз кечмоқ: *сатығчы кöтӱрды амāнатларын / бу узлар кöтӱрди насиҳатларин* – савдо аҳллари омонатга барҳам бердилар, косиб-хунармандлар фойдали маслаҳатларини ўртадан кўтардилар (ҚБҚ 382). – Ар.146. Таф. 50. СЯ.1-50. “спокойствие, выдержка”. СЯ.1-124.

ʻАМĀРАТ а. қ. ʻИмāрат.

ĀМАЧ 1. омоч, ер ҳайдаш асбоби (МК 1-86).

ĀМĀЧ 2. ф. нишон, мўлжалга олинган нарса ёки нуқта: *оқ āмāчқа йасталды* – ўқ нишонга тегди (МК 3-117). *Ол оқ āмāчқа қырчады* – у ўқ нишонга тегиб тойиб ўтиб кетди (МК 3-292). *Чақ āмāчны урғыл* – нақ мўлжалга ургин (Мк 1-320). – МК 1-86. “эмāг”.

ĀМĀЧЛĀ - ф. т. Нишонга олмоқ, мўлжалламоқ: *эр қушуғ āмāчлāды* – одам кушни нишонга олди (Мк 1-293). – Мк 1-293. *“эмāчлāди”*.

ĀМĀЧЛЫҚ: *амачлық йэр* ф.т. Отиш машқи ўтказиш учун тайинланган ер (МК 1-166).

ʻĀМЫЛ а. омил, ишловчи; ер-сув, ер-мулк ишларини бошқарувчи, соҳибкор: *ағычы битигчи йā иш тутғучы / йā тончы этӱкчи ʻāмил болғучи* – хазинадор, саркотиб мирза ё (бошқа) иш юритувчилар, ё чеварлар, косиблар, соҳибкорлар бўлсин (барчасига ўзига муносиб тортиқ бериш лозим) (ҚБН 94а). – Ар.19. Ся 2-561. “сборщик годового налога”.

АМИН а. 1. амин, ишончли; омонат; диёнат: *аминиг хийāнат билā қатмағыл / йарағлығ йарағсыз билā тутмағыл* – диёнатни хиёнат билан қўшмагин, ярогликни ярогсиз билан бирга тутмагин (ҚБН 199б); 2. ишончли ҳолда, хотиржам, тинч, осойишта: *улуш кэнд ичиндā сэн оғрығ арыт / öмāк арқышығ йолда амин йурыт* – шаҳар ва қишлоқлардан сен ўғриларни арит, мусофир йўловчи ва

карвонларни йўлларда хотиржам юрит (ҚБН 199б); 3.= Кўч. Бепарво, парвойи фалак, боқи беғам: *киши амини кӧр усаллық қылур / йағы йэтсä ӧӊдӳн усаллар ӧлӳр* – одамнинг бепарвоси ғофиллик қилади, ёв бостириб келганда (ҳаммадан) бурун ғофиллар ўлади (ҚБН 22б). АМИН БОЛ – амин бўлмоқ, кўнгли тўқ бўлмоқ, ишонмоқ: *бу тэгмä кишикä китāб бэрмäгӳ / апаӊ достуӊ эрсä амин болмағу* – ҳар кимсага китоб беравермаслик керак, агарчи дўстинг бўлса ҳам ишонмаслик керак (ҚБҚ 4). *Сақынуқ кэрäк дин изиси арығ / амин болса эл бузны андын арығ* – андиша-мулоҳазали, имон соҳиби, соф бўлиши керак, токи эл, алқи ундан бутунлай кўнгли тўқ бўлсин (ҚБН 84а). амин тут – ишончли тутмоқ, хавф-хатарсиз тутмоқ, бехавотирликни таъминламоқ: *ӳчӳнчи амин тут қамуғ йолларығ / қарақчығ сэкäрчиг арытғыл арығ* – учинчидан, барча йўлларнинг бехавотирлигини таъминла, қароқчи ва йўлтўсарларни бутунлай йўқотгин (ҚБН 201а). АМИНУ-Л-МАМЛАКА – мамлакат ишончи, мамлакат амнияти: *чинлиғлар амину-л-мамлака тэдилäр* – чинлилар мамлакат амнияти дедилар (ҚБҚ 2). – Ар148. Ар.147. “имин”. СЯ 1-124.

АМИНЛИК а.1.= Ишонч, ишончлилик; тинчлик-хотиржамлик, кўнгил тўқлилик: *эминлик турур элкä инчлик турур / элиг бузны сэндин сэвинчлиг турур* – сенинг бу ерда бўлишинг эл учун хотиржамлик ва осойишталик бўлади, эл-юрт халқи сендан миннатдор бўлади (ҚБН 206а).

АМИР а. амир (МК 1-136). АМИР САЙФИДДИН ш.н. Амир Сайфиддин (ҲҲ 1-215). СЯ 1-51.

‘АММĀ а.ё.с. “аммо” зидловчиси: ‘*аммā бу китāбни кағарда тӳгäл қылыб* – аммо бу китобни Кошғарда тугал қилиб (ҚБН 2а).

АМР 1.= Буйруқ, фармон, амр: *уған укми бирлä кэлӳр кэлгäн иш / аныӊ амри бирлä тикäр тикгӳчи* – келадиган иш қодир тангрининг ҳукми билан келади, чақувчи (газанда) унинг амри билангина чақади (ҲҲ 1-212). ҲҲ 1-249 “Амир” – Ар.149. СЯ 1-51.

АМР 2. а.= Буйруқдаги хайрли иш, амр. Амр-и Ма'руф, Амр-у Ма'руф – диний таълимотни тушунтириб тарғиб қилиш, ёйиш, орифлик билан қилинадиган хайрли иш: *қаны амр-у ма'руф қылғығлы киши / қаны наҳй-у монкар тыз˙ығлы киши* – орифлик билан хайрли иш қилувчи одам қани, муртадликни ва шаккокликни тиювчи одам қани? (ҚБҚ 382). *Қаны амр-у ма'руф қаны эдгӳ эр / қаны кэндӳ эдгӳ киши турғу йэр* – орифлик билан қилинадиган

хайрли ишлар қани, яхши одамлар қани, қани ўзи яхши одамлар турадиган ер? (ҲҲ 1-209). – Ар149. СЯ.1-51.

АМРАҚ – *Амрақ кӧңӱл* – ишқ шавқи тушган кўнгил, севгувчи кўнгил (МК 1-126).

АМРУЛ – 1.= Тўхтамоқ, тинчимоқ, босилмоқ: *кӧзӱң йӱз ти кӧңлуң йэмӓ амрулуб / йурыр-сӓ элиг бирлӓ эз гӱ болуб* – кўзинг бардош берди, шунингдек, кўнглинг таскин топиб, сен элиг билан яхши (муносабатда) бўлиб юрибсан (ҚБН 207а). *Тӧшӓк қулды йатты бир аз инчрӱнӱб / узыды бир анча сӱчиг амрулуб* – ўрин (кўрпа) ҳозирлашларини сўради, бир оз роҳатланиб ётди, бир муддат ширин ором олиб ухлади (ҚБН 209а). *Сӧзин кэсти элиг ӧзи амрулуб / қопуб чықты ӧгдӱлмиш андын туруб* – элиг ўзи бир оз тиниб сўздан тўхтади, Ўгдулмиш туриб у ердан чиқди (ҚБН 202б). *Қайнар ашыч амрулды* – қайнаётган қозон (қайнадан) тўхтади (МК 1-2500; 2. кўч.= Сўнмоқ; нафас ўчмоқ, ўлмоқ: *эр тыны амрулды* – одамнинг нафаси ўчди, одам ўлди (МК 1-250). 3. Қўзғалишдан кейин тўхтамоқ (МК 1-250). – МК 1-250. "эмрўлди". Инд.44. "эмрўлди". – Ар.19. Таф. 51.

АМСА̄Л а.= Масаллар, нақллар, маталлар, ҳикматлар: *чын ҳакимлариниң амса̄ллари бирлӓ йарамыш бу кита̄бны оқыглы* – Чин донишмандларининг ҳикматлари билан дунёга келган бу китобни ўқувчи (ҚБН 1б). – Ар.149. СЯ.1-52. "подобые, похожие, совпадающие".

АМУЛ тинч, сокин, босиқ; хотиржам, осойишта; *қўнимли, қарорли: ӧрӱг бол амул бол тӱзӱн бол силиг / қамуг эз гӱлӱккӱ тегӱргил элиг* – вазмин бўл, сокин бўл, тўғри ва мулойим бўл, ҳар турли эзгуликларга қўл ургин (ҚБН 57б) *Қалыр дунйа̄ка̄ бэрмӓ сақлан кӧңӱл / жафа̄чи турур бу эй қылқы амул* – қолиб кетадиган дунёга кўнгил берма, сақлан, у жафокордир, эй феъли барқарор (ҚБН 220б). *Қанча бардың эй огул / эрдиң мунда инч амул* – эй ўғил, қаёққа кетдинг, бу ерда тинч ва хотиржам эдинг-ку (МК I-104). *кэлгил амул ойналым* – келгин, бамайлихотир ўйнаб-кулишайлик (МК 3-145). *Амул-амрул* – катъий қарорга келмоқ, мутлақ тиниб-тинчимоқ, хотиржам бўлмоқ: *нэтӓгликкӓ кирмӓ кӧз азгил кӧңӱл / барынга бӱтӱн болгыл амрул-амул* – қанақалигини суриштирма, ўпкангни босиб ол, (тангрининг) борлигига иқрор қилгин-у, тиниб-тинчигин (ҚБН 8а). – Ар.19.

АМУЛЛУҚ тинчлик, хотиржамлик, вазминлик, босиқлик, сокинлик: *ачыг бэргӱ эрсӓ эвиб тэрк тэгӱр / қынын бэркӓ урма амуллуқ*

өзүр – инъом бериш лозим бўлса, шошилиб тез етказ, жазолаб калтак урма, вазминликни касб қил (ҚБН 86б). *эвäклик турур барча йаңлуқ иши / амуллуқ турур барча эзгӱ иши* – шошқалоқликниг барча оқибат ишлари чалкаш бўлади, вазминликнинг барча оқибат ишлари хайрли бўлади (ҚБН 29а). – Ар. 19.

АМУРТ – 1. тинчлантирмоқ, босмоқ, тинчлатмоқ; *ол бэг öпкäсин амуртты* – у бегнинг ғазабини сўндирди, босди (МК 3-434); 2.= Асовликдан туширмоқ, ювошлатмоқ, ўргатмоқ, ром килмоқ: *тосун мӱнӱб сэкиртсӱн / эсизликин амуртсун* – асов тойни миниб ўйноқлатсин, асовлигидан туширсин (МК 3-434). 3.қозон қайновини пасайтирмоқ (МК 3-434). МК 3-434 "эмўртти". инд. 44 "эмўртти".

АМУШ – довдирамоқ, эсанкирамоқ, саросимага тушмоқ, ўзини йўқотиб қўймоқ: *амушды эр* – одам эсанкираб лол қолди (МК 1-198). – МК 1-198. "тинган, тинчиган, қутулган одам". ДТС 42. "отропеть, замереть".

АМУЧ сафардан қайтган кишининг қариндош-уруғларига келтирадиган совғаси, армуғон (МК 1-158). қ. АРМАҚАН, АРМАҒАН.

АМШУЙ бир нав сариқ олҳирот (МК 1-138). ДТС 42. "вид жёлтой груши".

АН ол олмошининг турли қўшимчалар қўшилганда оладиган шакли. қ. ОЛ.

АНА она (МК 1-119): *ана огрылық сув алынса йашут / огул тугса андын болур халққа йут* – она яширинча ўғрилик оби мани олса, ундан ўғил туғилса, халқ бошига битган бало бўлади(ҚБН 207а). *ата бир ана бир уйалар бу халк / тафäвутлари йоқ ота эртисä* - бу халқлар ота бир, она бир туғишган қариндошдирлар, ўта синчиклаб суриштирсанг, уларнинг тафовутлари йўқдир (ҲҲ 2-128). кэнч анасын эмди – бола онасини эмди (МК 1-181). *Ата-ана* – ота-она: *атасын-анасын йулуг қылды ол / тилäк уммат эрди айу бэрди йол* – у атасини ва онасини ҳам ёдидан чиқарди, (унинг) тилаги умматлари эди, (уларга тўғри)йўл кўрсатиб берди (ҚБН 8б). – Ар. 19-20. Таф. 51. СЯ 1-52.

АНАЛА – она демоқ, она хисобламоқ, она деб атамоқ: *ол аны аналады* - у уни она деб атади, у уни она деб ҳисоблади (МК 1-302)

АНАЛЫҒ онали, онаси бор, онаси ҳаёт: *аталыг атасыз қалыр йалңузун / аналыг анасиз болур öгсӱзӱн* – отали отасиз бўлиб ёлгиз қолади, онали онасиз бўлиб етим колади (ҚБН.194 а). – Ар.20.

АНАСЫЗ онасиз, онаси ўлган: *аталығ атасыз қалыр йалңузун / аналығ анасыз болур ӧгсӯзӯн* – отали отасиз бўлиб ёлғиз колади, онали онасиз бўлиб етим қолади (ҚБН 194 а). – Ар. 20.

АНАЧ – кич. эрк. онагина, она қиз; зийраклиги билан ҳамманинг онасидек ҳисобланувчи ёш қиз, зийрак қиз (МК 1-86).

АНАҚЫ кич.= Эрк. Онагинам (МК 3-230).

АНД онт, қасам (МК 1-73): *апаң андға эрсӓ эминлик бӯтӯнлӯк / бу анд тутғучы ким аны эр атайы* – инонч ва ишонч онт билан бўладиган бўлса, онтни тутувчи ким? Мен уни мард деб айтайин (ҚБҚ 390). *Бычғас битиг қылурлар / анд кэй йэмӓ бэрӯрлӓр* – аҳдънома ёзадилар / уни пишиқлаштириб / қатъий онт ҳам ичадилар (МК 1-427). – Ар.20. Таф.51. “анд”. 52, “ант”. СЯ 1-53. “анд” 1-56. “ант”.

АНДА 1. ол олмошининг ўрин-пайт ва чикиш келишигидаги шакли, унда; ундан: *нэ тӯрлӯг иш эрсӓ билигсиз ӧңи / ӧкӯнч-ол, ана йоқ оң анда адын* – билимсизнинг олдида қандай иш бўлмасин, унинг учун афсусу надоматдан иборат, ундан ўзга қисмати йўк. (ҲҲ 1-16б). 2. Унда, у ерда (МК 1-14б): *сэниң анда тапғуң намāз-ол бири / тақы бири роза тутар-сӓ уры* – сенинг у ерда қиладиган тоатларингдан бири намоздир, яна бири -рўза тутасан, эй ўғил (ҚБН 119б). *Қылыч қайда эрсӓ кӯмӯш анда-ол / кӯмӯш қайда эрсӓ қылыч тутты йол* – қилич қаерда солинса, кумуш ўша ердадир, кумуш қаерда бўлса, қилич (шу ерга) йўл тутади (ҚБН 113а). *мэн анда эрдым* – мен у ерда эдим (МК 1-133). *ол тақы анда* – у ҳам у ерда (МК 3-24б). *қордай қуғу анда учуб йумғын утар* – у ерда қўрдай (пеликан), оққушлар учишиб жами хушовоз билан сайрашади (МК 3-259). *Анда баса* – ўша туфайли (дан): *қайу бэг бу тӧрт иш тӯгӓл қылмаса / эрӯклӯк кирӯр элкӓ анда баса* – қайси бег бу тўрт ишни тугал қилмаса, ўша туфайлидан эл орасига раҳна тушади (ҚБН 212а). *анда нару* – ўшандан буён, ўшандан бошлаб, шундан буён: *қорын бады ӧгдӯлмиш анда нару / қыйықсыз тапуғ қылды эртӓ бару* – ўшандан бошлаб Ўғдулмиш хизмат камарини боглади, барвакт бориб оғишмай хизмат қилди (ҚБН 63б) қ. ол. – Ар.20. Таф.51. СЯ 1-54.

АНДĀМ ф. андом, тана аъзолари, мучалар: *эт ӧз йэтти андāм кӧңӯлкӓ узар / кӧңӯл бирлӓ йалңук ағыр йӯк йӯзӓр* – тана ва етти муча кўнгилга эргашади (бўйинсунади), кўнгил туфайли одам оғир юк кўтаради, машаққат чекади (ҚБН 104б). *кӧңӯл бэг турур йэтти андāм ӯзӓ / бэги башласа қулны йӯгрӯр туз-а* – кўнгил бами-

соли етти муча устидан турган бегдир, қулларни бег бошласа, барчаси (унинг кетидан) югуради (ҚБН 104б). – Ар. 149. Таф.52. СЯ 1-55.

АВДАН 1. *ол* олмошининг чиқиш келишигидаги шакли; 2. сўнг, кейин (МК1-133) 2. андын айдым – кейин айтдим (МК1-133). қ ОЛ.

АНДАҒ ундай, ўшандай, шундай (МК 1-140): *нэгӳ сӧзлӓгӳ эрсӓ сӧзлӓ тилин / йарагы нэ эрсӓ сэн андаг қылын* - нима сўзлаш лозим бўлса, тилингда сўзла, маъқули нима бўлса, ўшандай қилгин (ҚБН 121б) *нэгӳ-тэг қылынса сэн андаг қылын / сӳчиг сӧзлӓсӓ сӧз сӳчиг бол тилин* – у қандай қилса, сен ўшандай қилгин, сўзни ширин сўзласа, сен ҳам ширин сўз бўл (ҚБН 155б). *ол андаг тэтӳрди* – у шундай дедирди (МК 3-203), *ол мэңӓ андаг тэди* - у менга шундай деди (МК 3-265). *андаг айдым* – шундай дедим (МК 1-140). *ол андаг тэг* – у ўшандоқ (МК 3-170) – Ар.20. Таф. 51. СЯ 1-54.

АНДЫН ол олмошининг чиқиш келишигидаги шакли: *иглӓди мэниң азақ / кӧрмӓзиб огры тузақ / иглӓдим андын узақ / эмлӓгил эмди тузақ* – яширин тузоқни кўрмасдан (босиб) менинг оёғим яраланди, ундан узоқ дард тортдим, эй гўзал, энди ўзинг даволагин (МК 1-361) – Ар.20. Таф. 52. қ. ол.

АНДЫҚ – онт ичмоқ, қасам ичмок: *эр андықты* – одам онт ичди (МК 1-245).

АНДЫҒ элак, ғалвир кабиларнинг гардиши (МК 1-140).

АНДЛЫҒ ондли, қасамли, қасамёд қилган: *уқуш-ол сэңӓ эзгӳ андлыг адаш / билиг-ол сэңӓ кэз багырсақ қазаш* – ақл-заковат сенга эзгу онтли дўстдир, билим сенга ўта меҳрибон қариндошдир (ҚБН 18б). –Ар.20.

АНДҒАР – қасам ичирмоқ, онт ичирмок: *мэн аны андгардым* – мен унга қасам ичирдим (МК 1-303). Қ. анғар.

АНЫ – ол олмошининг тушум келишигидаги шакли. қ. ОЛ. – Ар.20. Таф.52.

АНЫН 1. ол олмошининг восита келишигидаги шакли. 2. Шунинг учун, шу сабабли, шу туфайли: *анын эзгӳ эрмӓз бу дунйӓ тэви / кимиң болса эврӓр қылынчы йаны* – бу дунёнинг моли шунинг учун яхши эмаски, (у) кимда бўлса, (ўшанинг) хулқатворини бузади (ҚБН 131б). *Улуг тэңри агырлады / анын қут-қув тозы тугды* – улуғ тангри ярлақади, шу сабабли бахт-иқбол ғубори кўтарилди, бахт давлати ортди (МК 1-294). *Қузгун йаңан сайраб анын ӳни бӳтӓр* – қузғун, олақарғалар қағиллайвериши боис товушлари битади (МК 3-259). қ.ОЛ.

АНЫҢ ол олмошининг қаратқич келишигидаги шакли: *аныҥ охшағы йок ази мэҥзӓги* – унинг (тангрининг) ўхшаши ёки монанди йўқдир (ҚБН 8а). *Аныҥ алымы бўтти* – унинг (бировдан) оладиган нарсаси, қарзи исботланди, аниқланди (МК 2-3390. қ. ОЛ. – Таф.52.

АНЫНДА ол олмошининг қаратқич ва ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги шакли. *Анында баса* – ундан бошқаси, ундан кейингиси: *анында баса бу оғул-қыз турур / оғул-қыз йўкин йўзмӓк эмгӓк болур* – ундан кейингиси – бу ўғил-қиздир, ўғил-қиз ташвишини тортмоқ машаққат бўлади (ҚБН 132а). *Анында нару* – ундан бўлак, ундан бошқа: *анында нару барча йылқы саны / тилӓсӓ муҥы тут тилӓсӓ аны* – ундан бўлак барчаси ҳайвон қабилидадир, истасанг бунисини танла, истасанг унисини (ҚБН 16б). қ. ОЛ.

АНЫНДЫН ол олмошининг қаратқич ва чиқиш келишикларидаги шакли: *тилӓким анындын унунчым аҥар / сығынғу изим ол қўвӓнгўм аҥар* – тилакларим – ундан, орзу-умидларим у билан, сиғинадиган эгам-у, ундан шодлик топаман (ҚБН 172б). қ. ОЛ.

АНЫҢСИЗ *усиз: орун ол тӧрўтти орун йоқ аҥар / анынсыз орун йоқ муқирр бол муҥар* – ўринни у яратган, унинг ўрни йўқ, усиз ҳам ўрин йўқ, бунга иқрор бўлгин (ҚБН 8а).

АНЫҢЧА у каби, унга ўхшаш: *бу аныҥча* – бу унга ўхшашдир, бу у кабидир (МК 3-224).

АНИС а. улфат, ҳамсуҳбат; маслаҳатчи: *чинийлар адаб-ул-мулук тэб айар / мачинлар анис-ул-мамӑлик ма айар* – чинлилар маликлар одоби деб атайдилар, мочинлар мамлакатлар (ҳоким-ларнинг) маслаҳатчиси деб атайдилар (ҚБҚ 50. – Ар.150.

АНИШАРВӐН қ. Ануширвӑн, Нушинравӑн.

АНЛАЙУ ўшандай, ўшанга ўхшаш, унга мос, унга монанд: *бу туш кӧрсӓ йӧрмӓ билў-билмӓйў / нэ-тэг йӧрсӓ тўшни болур анлайу* – туш кўрсанг, (ўзингча) билиб-билмасдан йўйма, тушни қандай йўйсанг, ўшандай бўлиб чиқади (ҚБН 216б) – Ар.21.

АНЛАР ол олмошининг кўплик шакли: *расуллар ӧрўҥ йўз бу ол йўзкӓ кӧз / йа анлар қызыл эҥ бу эҥӓ мэҥ-а* – (ўзга) пайғамбарлар оқ юз бўлсалар, бу (Муҳаммад пайғамбар) ўша юздаги кўздир, ёки улар қизил юз бўлсалар, бу (Муҳаммад пайғамбар) ўша (қизил) юзга (ярашиб тушган) холдир (ҲҲ 2-103). қ. ОЛ. – Ар.21.Таф.53.

АНСЫЗ усиз; бусиз: *қатығлан аны кэлдўр эмди мэҥӓ / қуруғ кэлмӓ ансиз мэҥӓ ай тоҥа* – ҳаракат қил, уни менинг ҳузуримга олиб кел, олдимга усиз қуруқ келма, эй мард баҳодир (ҚБН 121б). –Ар.21.

АНУ – тайёрланмоқ, ҳозирланмоқ, тахт бўлмоқ: *ануды нэң* – нарса тайёрланди (МК 3-272).

АНУМЫ – маҳов касаллиги (МК 1-155).

АНУН – ҳозирланмоқ, отланмоқ, тайёрланмоқ, шайланмоқ; қасд қилмоқ, тайёр турмоқ, шай турмоқ: *ӧлӱгни кӧрӱгли ма қалмас тириг / ӧлӱмкä анун тутма қылқың ириг* – ўликни кўрувчи ҳам тирик қолмайди, ўлимга ҳозир тур, феълингни дағал тутма (ҚБН 186а). *Сӱчӱк таттың эрса ачыққа анун / бирин кэлсä рāҳат кэлӱр ранж онун* – сучик тотиган бўлсанг, (кетидан келадиган) аччиққа ҳозирлан, роҳат битталаб келса, ранж ўнталаб келади (ҲҲ 1-194). *эсизликиг анунма* – ёмонликка қасд қилма (МК 3-176). *ол йағықа анунды* – у душманга қарши ҳозирланди (МК 1-213). артут *алыб анунғыл / эзгӱ тавар оғурлуқ* – (улардан) совга олиб яхши нарсадан эваз ҳадя ҳозирла (МК 1-137). *сэниңдä басақы сэңä чық тэйӱр / анунды кӧзäр ош мэниң тэр мэниң* – сендан кейинги (авлод) сенга (бу дунёдан) чиқ дейди, улар шайланган, (чиқишингни) кутиб ётибдилар, бу (дунё навбати) меники, меники деб турибдилар (ҚБН 187б). ҲҲ. 1-250 "ҳисобла, йўй". – Ар.21.

АНУҢ ол олмошининг қаратқич келишиги шакли: *агар кибр идиси асил-мэн дэсä / айайын мэн ануң жавāбин кэсä* – агар кибрли киши асилман деса, мен унинг жавобини кесиб айтайин (ҲҲ 2-128). қ. ОЛ.

АНУТ – ҳозирламоқ, шайламоқ, тайёрламоқ; ҳозирланмоқ, шайланмоқ, тайёрланмоқ: *сэңä эзгӱ қылды элиг миң йанут / ол эзгӱ йануты сэн эзгӱ анут* – элиг сенга минг баробар яхшилик қилди, ўша яхшилик баробарида сен ҳам яхшилик ҳозирла (ҚБН 208а). *эй йэгли ичигли йавалық билä / сақышқа анутғыл чықыш йол тилä* – эй беҳудалик билан еб-ичувчи, ҳисоб (бериш)га ҳозирлан, чиқиш (қутулиш) йўлини иста (ҚБН 190б). *Э дунйā тэриб сэн йэйӱмäз киши / йэгӱчи ануқ ош анут сэн ашы* – эй, сен,мол-дунёни йиғиб ундан баҳраманд, бўлолмайдиган киши, еювчи (ўлим) тайёрдир, сен овқатини ҳозирла (ҚБН 66а). толум анутса қулун булур (мақол) аслаҳа-анжом ҳозирлаган киши той топади (МК 1-221). *ол йағықа толум анутты* – у душманга қарши қурол-аслаҳа ҳозирлади (МК 1-221). – Ар.21. Таф.53. СЯ.1-57.

АНУШИРВĀН ф. ш. н. Ануширвон, сосонийлар сулоласидан бўлмиш Эрон шоҳи Хусрав I нинг лақаби: *тэтигликдä кэндӱ айāзтын озуқ / дāд инсāф тутар чын ануширвāни* – зийракликда

ўзи Аёздан ҳам ўтади, додга етиш ва инсофда нақ Анушир-вончасига адолат қилади.

АНУҚ аниқ, тайин, муқаррар; нақд; шаксиз, шубҳасиз; ишончли, холис; бор, мавжуд: *фасāд тэгрä турма йурыма йағуқ / фасāд қайда болса учузлуқ ануқ* – фитна атрофида турма, яқин юрма, фитна қаерда бўлса, қадрсизлик муқаррардир (ҚБН 160а). *қайусы туғардын тутар миң таңуқ / қайусы батардын тапуғчы ануқ* – баъзилари Шарқдан минглаб ҳадялар тутмоқда, баъзилари Ғарбдан холис хизматкордирлар (ҚБН 19а). *ташыртын нэгӱ тӱшсä йаңлуқ йазуқ / муну мэн бу кӧрдäчи қул-мэн ануқ* – четдан нимаики хатолик, янглишлик содир бўлса, мана, мен уни кўриб, назорат этувчи ишончли қулдирман (ҚБН 115б). *ануқ отру тутса йоққа санмас* (мақол) – нақд бор нарса ўртага қўйилса, йўққа саналмайди (МК 1-98). *Йағы болса эшин ӧңäр жāныңға / йа тэрмиш йумытмыш ануқ малыңға* - ошнанг душманлик қилса, жонингта қасд қилади ёки йиғиб-терган нақд молингга (қасд қилади) (ҚБН 154а). *ануқ бол* – тайёрланмоқ, ҳозирланмоқ: *кэлдӱр ануқ болмыш ашығ* -тайёрланган овқатни келтир (МК 1-118). *ануқ тур* – ҳозир турмоқ, тайёр турмоқ, шай турмоқ: *ӧлӱмӱг унытма ануқ тур сақын / ӧзӱңни унытма тӱбӱңгä бақин* – ўлимни унутма, ҳозир бўлиб тур, ёдда тут, ўзинг кимлигингни унутма, аслингга назар ташла (ҚбН 54б). *ануқ тут* – тайёр тутмоқ, шай тутмоқ, ҳозирламоқ, тайёрламоқ: *бу сӧзкä тануқы бу байтығ оқы / бу сӧзкä ануқ тут кӧңӱл ӧг тақы* – бу сўзнинг исботи учун ушбу байтни ўқи, дил ва ақлингни бу сўзларга монанд ҳозир тут (ҚБН 79а) – Ар.21.СЯ 1-57.

АНУҚЛА – тайёрламоқ, ҳозирламоқ, шайламоқ: *кэзигчä кэлӱр бу ӧлӱмнӱң қуры / ӧлӱмкä ӧзӱң чын ануқлаб йуры* – бу ўлимнинг навбати кези билан келади, ўзингни ўлимга чиндан шайлаб юргин (ҚБН 59а). *ол ануқлады нэңни* – у нарсани ҳозирлади (МК 1-298) – МК 1-298 "у нарсани тайёрланган ҳолда топди ва олди (тайёр нарсани олди)". Инд. 20 "тайёрланган ҳолда топди – нашел, обнаружил готовим". – Ар. 21.

АНУҚЛУҚ ҳозирлик, тайёрлик, шайлик (МК 1-166). – СЯ 1-58.

АНЧА 1.= Шундай, шу тарзда, шу тариқа; шунчалар, шунчалик: *кӧкӱз кэрдым анча йағы санчмыш эр-тэг / кӱвäз-тэг кӧзäриб қайа-тэг қадыттым* – ёвни зарбага учратган мард каби шунчалар керилдим, ўзимни мағрурона тутиб қоя каби ғўдайдим (ҚБҚ 387). *Кэлсä қалы қатығлық / эртäр тэйӱ сэрынгыл / ӧзлäк ышын былыб*

тур / анча аҳар тирӓнгил – агар машаққат дуч келса, ўтиб кетар деб сабр қилгин, дунёнинг ишларини тушуниб, англаб тур, унга шу тариқа қарши тур (МК 1-115); 2.= Анча, анча-мунча, шунча; ўшанча: *сақыг-ол кӧрӱ турса кӧздӓ учар / нэчӓ ӧз эзӓрсӓ ол анча қачар* – у (бу дунё) назар солсанг, мисоли бир саробдир, у кўздан учади, одам қанча кетидан борса, у шунча кочади (ҚБН 133б). *Овчы нэчӓ ал билсӓ / азыг анча йол билир* – овчи қанча ҳийла билса, айиқ шунча йўл билади (МК 1-94). Бир анча – бир қанча, бир неча, бир қанча муддат: *тэгиб тӱшти олдурды эвкӓ кириб / йэди ичти йатты бир анча сэриб* – етиб тушди, уйга кириб ўлтирди, еди, ичди, бир қанча муддат ўйга толиб ётди (ҚБН 143б). *Бу кӧкдӓки йулдуз бир анча бэзӓк / бир анча қулавуз бир анча йэзӓк* – бу кўкдаги юлдузларнинг бир қанчаси безакдир, бир қанчаси йўл кўрсатувчи, бир қанчаси хабарчидир (ҚБН 12а). – Ар.20. Таф.53. СЯ. 1-58.

АНЧАН анча маҳал, узоқ муддат: *қайу иш қылыб бӱлмаса ол татыг / қозу бэргӱ анчан эй билги батыг* – ким бирор ишни қилиб ундан завқ топмаса, узоқ муддатга уни ташлаши керак, эй билими мўл (ҚБН 176а).

АНҒА қадрсиз, ташландиқ; жўн, сифатсиз: *анга эр* – қадрсиз, потўкис одам (Мк 1-48).

АНҒАР – онт ичирмоқ, қасам ичирмоқ: *ол аны ангарды* – у унга қасам ичирди (МК 1-230). қ. АНДҒАР.

АН 1. ё.с.= Йўқ эмас маъносидаги инкор ва итобни ифодалайди. Иш буюрилган одам "*аң-аң*" дейди бу "йўқ-йўқ" демакдир (МК 1-76).

АҢ II ёғидан дориликка фойдаланиладиган бир турли қуш номи, ёғи кафт юзига сурилса орқасига ҳам ўтиб кетади (МК 1-76).

АН 3. қ. АН.1.

АҢ 1. англамоқ, тушунмок, уқмоқ: *қапугда кирӱрда оңуң ашнумаң / тилин йарлықарда ӧгӱң бирла аң* – (сарой) қопқасидан киришда ўнг (оёғинг) билан қадам бос, тили билан фармон бераётганида ақл кўзи билан уқ (ҚБН 147а) қ. АҢА, АҢЛА. – Ар. 20. Таф. 55. СЯ 1-59.

АҢ 2. қ. ЭҢ 1.

АҢА ол олмошининг жўналиш келишиги шакли: *бу қудрат идиси улуг бир байат / ӧлӱглӓрни тиргӱзмӓк ӓсӓн аңа* – улуғ ва ягона тангри қудрат соҳибидир, ўликларни тирилтириш унга осондир (ҲҲ 2-103). қ. ол. – Ар.20. Таф.55.

АҢА – англамоқ, тушунмоқ: *эшит эмди қач байт ҳабиб фазлитин / уқуш ҳош йэтитиб сӧзӱмни аңа* – пайғамбарнинг фазилатлари ҳақида бир неча оғиз сўз эшит ақл ва идрокни етказиб сўзларимни англа (ХХ І-178). *ӧлӱгтин тириг ҳам тиригтин ӧлӱг / чықарур кӧрӓр-сэн муны кэт аңа* – ўликдан тирик ҳамда тирикдан ўлик чиқаради, кўрасан, буни яхши тушуниб ол (ҲҲ 1-102) қ. АҢ. АҢЛА.

АҢАР. 1. ол олмошининг қадимий жўналиш келишиги шакли: *фидā қылды бариын нэңи ҳам ӧзин / йалавач аңар бэрди экки қызын* – бор-йўғини, мол-дунёсини ва жонини фидо қилди, пайғамбар унга икки қизини берди (ҚБН 9б). *аңар айдым* – унга айтдим *(МК 1-1119). айдум аңар сэвӱг / бизни тапа нэлӱг / кэчтиң йазы кэриг / қырлар эзиз бэзӱг* – унга айтдим: эй севикли, узун чўллар, улкан қир-адирларни ошиб биз томонга қандай қилиб ўтдинг? (МК 1-119). 2. У билан: *аңар нэлӱг билиштим* – у билан нега танишдим? (МК 3-205). Қ. ол. – АР.20. Таф.55.

АҢДЫ – чалғитмоқ, фириб бермоқ, алдамоқ; пойламоқ: *авчы кэйикни аңдыды* – овчи кийикни пойлади (Мк 1-302). *Ол аңдыды* – у уни тутиш учун ҳийла ишлатди (Мк 1-302).

АҢДУЗ бот.= Андиз, росан, ердан қазиб олинадиган ўсимлик илдизи, отларнинг қорин оғриғи касалига даво қилинади: *аңдуз болса ат ӧлмӓс* (мақол) – росан ўти ёнингда бўлса от ўлмайди. Бу мақол сафарга чиқувчиларни пухта ҳозирланишга ундаб айтилади (МК 1-138).

АҢЫЗ анғиз, дон экинлари ўриб олинган ер; шу ерда тўкилиб қолган қобиғдаги дон ва унинг чўплари (МК 1-120).

АҢЫЛ ланг очиқ: *аныл ачық қапуг* – ланг очиқ эшик (МК 1-1200.

АҢЫЛА – ҳанграмоқ: *эшйӓк анылады* – эшак ҳангради (МК 1-302).

АҢЫТ зоол.= Ғозга ўхшаш пушти рангли сув қуши (МК 1-119). – Инд.21. “фламинго”. ДТС 47. “огарь”.

АҢЛА – англамоқ, тушунмоқ, уқмоқ: *кӧңӱлкӓ кирӓр-му сӧзӱң тыңлайын / ӧзӱм ӧгрӓнӓр-му аны аңлайын* – сўзларингни тинглайинчи, кўнгилга кирармикиан, ўзим ўрганармиканман, уни англайин (ҚБН 146а) *Ол сӧзӱг анлады* – у сўзни тушунди (МК 1-235). қ. АҢ. АҢА. – Ар.20. СЯ 1-59.

АҢРАШ қ. ЭҢРӒШ.

АҢУТ май ва суюқликларни қуйишда қўлланадиган асбоб-идиш, воронка; лейка: *йурт кичӱг болса аңут бэзӱг ур* (мақол) – идиш оғзи кичик бўлса, катта воронка қўй (МК 1-119).

АП 1. ё.с. на... на, наинки; йўқ, эмас маъносидаги инкор юкламаси: *ап бу ап ол* – на бу, на у (МК 1-170). *Билигсиз киши кӧңли қум-тэг турур / ӧгӱз кирсä толмас ап от йэм ӱнӱр* – нодоннинг кўнгли қум (чўли) каби бўлади, (унга) дарё оқиб кирса ҳам тўлмайди, наинки гиёҳ ва емиш ўсади (ҚБН 41б). – Ар.21. Таф.35.

АП 2. ё.с. "хўп" маъносидаги кучайтирув юкламаси: *ап эзгӱ нэң* – жуда яхши нарса (МК 1-70). *Ап оқ* – хўпам оппоқ (МК 1-70).

АПА 1.= Она (Мк 1-113); 2.= Ота, отахон (МК 1-113): *йана йандру йанмақ йавалық тапа / йара-му мэңä эй бағырсақ апа* – яна беҳудалик томон қайтмоқ менга ярашармикан, эй меҳрибон отахон (ҚБН 170а); 3.= Одам; биринчи одам: *апа йазды эрсä байат қынады / бу дунйāғ тӱнäк қылды эрклиг изи* – одам гуноҳ қилса тангри жазолайди, қодир эгам бу дунёни зиндон қилиб яратгандир (ҚБН 140а). *Апа учмақ ичрä йэди кӧр эвин / арынғу қылынды бу дунйā эвин* – (биринчи) одам жаннатда буғдой донини тотди, қара, бу дунё биносини (тангри унга тавба билан) покланиш ери қилди (ҚБҚ 20б). *Апалы-ҳавалы* ш.о. Одамато ва Момоҳавво: *апалы-ҳавалы ажунқа иниб / уруғ йазты дунйā ичиндä кэлиб* – Одамато ва Момоҳавво бу оламга иниб, дунё ичига келиб (яратилиб) зурриёд тарқатганлар (ҚБВ 181) *Апа оғланы* – Одамато болалари; одамзод: *нэ мунлуғ турур бу апа оғлани* – Одам(ато) болалари нечоғли мунгли-я (ҚБВ 48). *Апа оғланы барча асли бэзӱг* – одамзод барчаси аслан азиздир (ҚБН 76а) *Торутти апа оғланин бир байат* – одамзодни ягона тангри яратгандир (ҚБН 75а). – ДТС 1 "аба", 47 "апа". – Ар.21.

АПАҢ агар, агарчи, мабодо: *апаң болса бэглäр қылынчы эсиз / эсизлäр кӱчäйӱр йузар эзгӱ из* – агар бегларнинг феъли ёмон бўлса, ёмонлар кучаяди, яхши йўл-йўриқларни йўқотади (ҚБН 189а). Э *тэкмä кишикä китāб бэрмäгӱ / апаң достуң эрсä эмин болмағу* – зинҳор ҳар кимсага китоб бермаслик керак, агарчи дўстинг бўлса ҳам хотиржам бўлмаслик керак (ҚБҚ 4) *Апаң сэн барса-сэн* – мабодо сен борсанг (МК 1-53). – Ар.21.

АР ф.= Ҳар: *агар билса кашғар тилин ар киши / билӱр ол адибниң нэким аймышы* – агар ҳар киши кошғар тилини билса, ўша адибнинг нима (ики) айтганларини тушунади (ҲҲ 1-216).

А:Р – қўнғир, қўнғир ранг: *а:р бöри* – ёлдор бўри, қўнғир бўри (Мк 1-108) Йэсўн сэни *а:р бöри – сени қўнғир бўри есин (МК 1-108). А:р нэн* – қўнғир рангли нарса (МК 1-108).

АР – 1.= Алдамоқ, фириб бермоқ, алдамоқ; сипоришмоқ, эркаламоқ: *мэни арды дунйā оқыды сэвā / кöңўл бэрдим эрсā ирикти эвā* – дунё мени алдади, севиб ўзига чорлади, мен кўнгил қўйгач, шошилиб (мендан) юз ўгирди (ҚБН 14а). *Кэйик тағы кöрдўм бу тўркчā сöзўг / ани ақру туттум йақурдум ара* – бу туркча сўзларни ёввойи кийик каби билдим, уни оҳиста қўлга киритдим, эркалаб яқинлаштирдим (ҚБҚ 392). қ. А:Р – Ар. 22.

АР – 2.= Ҳоримоқ, чарчамоқ, толиқмоқ: *тилāккā барур кāр бу йаңлуқ йуруб / булур öз тилāкин бу қалмаз арыб* – бу халқ юриб тилагига интилади, кўргин, тилагини топади, у ҳориб тек қолмайди (ҚБН 136а). *Ҳарис йығыб армаз усанмаз болур / ҳарислық игиниң эмин ким билўр* – очкўз (мол-дунё) йиғиб чарчамайди, қаноат ҳосил қилмайди, очкўзликнинг давосини ким билади? (ҲҲ 1-130). *Алым-лыг кöрў армады / адашлық ўзā турмады* – қарз берувчини кўриб (яна қарз олишдан) чарчамади, дўстликка риоя қилмади (МК 1-165); 2.= Чуқур тин олмоқ, ҳордиқ чиқармоқ, ором олмоқ: *йўзи қызды öңди йана кўлчириб / сақынды бир анча узун кэч арыб* – юзи қиза-риб ранги ўзгарди, яна кулимсираб, чуқур тин олиб, бир оз ўйга толди (ҚБН 140а). *Намāз қылды йатты тöшāккā кириб / бир анча узыды ол анча арыб* – намоз қилди, тўшакка кириб ётди, бир мунча ухлаб анча ором олди (ҚБН 204а). қ. А:Р 2. – Ар.22. Таф.55. СЯ 1-60.

АР – 3.= Қунимли бўлмок, сабрли бўлмок, чидамли бўлмок: *сэн ар эвмā ишлāр öзингā тапуғ / öзи кэлсā очлур бу бэклиг капуғ* – сен қўнимли бўл, хизмат ишлари пайтида шошилма, фурсати етгач, берк эшик ўзи очилади (ҚБН 26а).

А:Р – 1. алдамоқ, алдамоқ: *ол аны а:рды* – у уни алдади (МК1-183). қ. АР 1. *МК* 1-183 "ҳориди, чарчади".

А:Р – 2. ҳоримоқ, чарчамоқ: эр а:рды – одам чарчади (МК 1-172 ДТС). қ. – АР 2.

АРА I. ўрта, ўрталиқ, ора: *киши ара кирдим* – одамлар орасига кирдим (МК 1-114). 2. ё. с. "орасида, ўртасида, орасига, ўртасига" маъносидаги кўмакчи: *айынламасунлар сэни халқ ара / атың арта-масун муны кэз кöр-а* – халқ орасида сени ёмонлаб ёзғирмасинлар, ёмонотлиқ бўлиб қолмагин, бунга жуда эҳтиёт бўл (ҚБН 161 б)

сӧзӱг ким тӱгӓтӓр нэчӓ сӧзлӓсӓ / аҡа тынмаз артар булаҡлар ара – қанча сўзлаган билан сўзни ким тугата олади, (чунки сўз сув каби) булоқлар ора окиб тинмайди, ортаверади (ҚБҚ 392). *'айбқа қойубтур халайыҡ ара / ғалат ма'нисыны айытмыш йана* – (адибнинг сўзларини тушунмай) халқ орасида уни айбга қўйибдилар (устига устак уларнинг маъносини ғалат талқин қилдилар (ҲҲ 2-149). *тэвӓй мӱнӱб қой ара йашмас* (мақол) – туя миниб қўйлар орасига яширинилмайди (МК 3-68). 3. ё.с. ара... ара, ара...ла, арала... ара тарзида келиб "гоҳ...гоҳ, гоҳо...гоҳо" маъносини ифодаловчи боғловчи; *тил асғы тэлим бар басынма ӱкӱш / ара ӧгдӱлӱр тил ара миң сӧкӱш* – тилнинг нафи талай бор, ортиқча ҳовлиқма, гоҳо тил мақталади, гоҳо минг бор сўкилади (ҚБН 136). *кӧңӱл бэг турур бу эт ӧз қул асир / ара сӧзкӓ тумлыр арала исир* – кўнгил – бег, тану жон унга қул, асирдир у сўзга гоҳо совийди, гоҳо исийди (ҚБН 210б). *арала авытур ара йығлатур* – гоҳо овутади, гоҳо йиғлатади (ҚБВ 177). Арала. – Ар.22. Таф. 56. СЯ 1-60.

'АРАБ а. араб, араблар: *билиглиг сӧзи панд насиҳат адаб / билиглигни ӧгди 'ажам ҳам 'араб* – билимлининг сўзи панд, насиҳат ва адабдан иборатдир, билимлини (ҳатто) ажам (форслар) ва араблар мақтаганлар (ҲҲ 1-187) .-Таф. 56. СЯ 2-544.

'АРАБЧА а.т. арабча, араб тилига оид: *'арабча тэжикчӓ китāблар ӱкӱш / бизиң тилимизчӓ бу йумғы уқуш* – арабча, тожикча китоблар кўпдир, бизнинг тилимизда эса бу (китоб) заковатлар мажмуасидир (ҚБҚ 7). – Ар. 22.

АРАЛА ё.с. 1. "орасида, ўртасида" маъносидаги кўмакчи: *киши эзгӱсингӓ қатылғыл қарыл / киши бол кишилӓр арала тирил* – одамларнинг яхшиларига аралаш, қўшил, одам бўл ва одамлар орасида яша (ҚБН 164б). *кими сӧзлӓгӓй-сӓн киши болмаса / кишилӓр арала ӧзӱң турмаса* – одам бўлмаса ким ҳақида сўзлайсан, ўзинг одамлар орасида турмасанг (ҚБН 126б); 2. "гоҳ, гоҳо" маъносидаги боғловчи: *арала авытур ара йығлатур* - гоҳо овутади, гоҳо йиғлатади (ҚБВ 177). *кӧңӱл бэг турур бу эт ӧз қул, асир / ара сӧзкӓ тумлыр арала исир* – кўнгил – бег, тану жон унга қул, асирдир, у сўзга гоҳо совийди, гоҳо исийди (ҚБН 210б). қ. АРА. – Ар. 22.

АРАЛА – 1. орага тушмоқ, восита бўлмоқ; яраштирмоқ: *ол экки киши отра аралады* – у икки киши ўртасига тушиб келиштирди (МК1-300); 2. икки нарса орасидан ўтмоқ, ораламоқ (МК1-300). қ. АРЫЛА.

АРĀМ а. ҳаром, макруҳ: *алāл кэндӯ қайда бу кӯн қаны ким / арāмны йэйӯрдӯ ҳалāл тэб йэди* – бу кун ҳалол ӯзи қаерда, қани, ким, (ҳамма) ҳаромни ҳалол деб ейдиган бӯлди (ҲҲ1-210). қ. ҲАРĀМ.

АРАМУТ 1. этн. Арамут, уйғурлар яқинида яшовчи бир турк қабиласининг номи (МК 1-157).

АРАМУТ 2. геогр. Арамут, бир жой номи (МК 1-157)

АРАН молхона, оғил (МК 1-106)

АРАНЛЫҒ молхонали, отхонали, оғилли: *аранлығ эв* – молхонали уй, отхонали уй, оғилли уй (МК 1-164).

ĀРĀСТА ф.= Ораста, оро берилган: *мачин ҳакимлариниң аш'āрлари бирла āрāста қылмыш бу китāбни оқығлы* – мочин ҳакимларининг ашъорлари билан оро берилган бу китобни ӯқиган... (ҚБН 1б). *Бу тӯрлӯг фазāйил уқушлар билä / āрāста ол эрмиш йурымыш кӯлä* – у турли фазилатлар, заковатлар билан орастадир, кулиб (хуррам) юрибди (ҚБҚ 6). – Ар.22. СЯ. 1-125.

АРАҚЫ орадаги, ӯртадаги, орасидаги, ӯртасидаги: *кишилäр арақы муйан эзгӯлӯк /бу йэрдä булунмаз муны билгӯлӯк* – одамлар орасидаги манфаат, эзгуликлар бу ерда топилмайди, буни билиш зарур (ҚБН 129б). – Ар.22. Таф.56.

АРБУЗ – нодон, бефаҳм, беидрок (?): *муңар мэңзäтӯ айды шā'ир сöзи / уқыб тыңлайу ал киши арбузы* – шоир сӯзини бунга ӯхшатиб айтган, тинглаб уқиб олгин, (эй) одамларнинг беидроки (ҚБН 73б). – Ар.22. “арбуз” карпуз (мэжäзи ӯлäрäк “аҳмак” маънāсинда)”.

АРВ̇А – аврамоқ, сеҳрламок; қам арв˙аш арв˙ады – афсунгар аврашга тутинди (МК1-280).

АРВ̇АЛ – авралмоқ, сеҳрланмоқ; сеҳр айтилмоқ: арқыш (арв˙ыш) арвалды – сеҳр айтилди (МК1-251).

АРВ̇АШ афсун, авроқ, авраш: қам арв˙аш арв˙ады - афсунгар аврашга тутинди (МК 1-280). қ. арв˙иш.

АРВ̇АШ 1. аврашмоқ, сеҳр айтишмоқ, аллақандай сӯзлар айтишмоқ: *қамлар қамуғ арв˙ашды* – сеҳргарлар барчаси аврашдилар (МК 1-239). 2. жин чалишга қарши дуолар ӯқимоқ, қайтариқ қилмоқ (МК 1-239).

АРВЫШ афсун, авроқ, авраш: *арв˙ыш арв˙алды* – афсун сӯзлари ӯқилди (МК1-251). қ. АРВАШ.

АРЖУ зоол. чиябўри, шоғол (МК 1-147).қ. АЖРУ – ДТС 74. "ажру"

АРЖУЛАЙУ – чиябўриға ўхшаб, чиябўри каби – *киши аржулайу қоры* -одамлар чия бўри (одамни емоқ учун уймалашгани) каби тўп бўлдилар (МК 1-148). қ. АРЗУЛАЙУ, АЖРУЛАЙУ. ДТС 74 "АЖРУЛАЙУ".

АРЗУ орзу, геоцентрик таълимот бўйича етти планетанинг олтинчиси, Уторид (Меркурий): *баса кэлди арзу тилäк-āрзулар \ қайуқа йағушса аңар öз улар* – сўнг Уторид келади, у кимга яқинлашса, тилак-орзулар ўзини унга пайванд килади (ҚБҚ 12а). – Ар.27 "арзу, тилäк".

ĀРЗУ ф. орзу, тилак, истак, ният: *ўкўш āрзу нэ'мат йэйў сэмриди / бу кўн арғурайын йэтилди öзи* – (тану жон) беҳисоб орзулар ва неъматлардан баҳраманд бўлиб семирди, бу кун (энди ҳоритиб оздирайин, вақти-фурсати етди (ҚБН 205а). *тириг болса йалңуқ тилäки ануқ / эт öз баш эсäн болса āрзу йағуқ* – одам тирик бўлса, тилак (топиши) аниқдир, тану жон, бош омон бўлса, орзу (га етиш) яқиндир (ҚБН 49б). <u>āрзу бэр</u> – орзуга етказмоқ, орзусини бермоқ: *эзи эзгў туттуң бу öзкä тэги / қамуғ āрзу бэрдиң бу дунйā нэңи* – шу вақтга қадар жуда ардоқладинг, бу дунё бисотларидан барча орзуларимни бердинг (ҚБН 52а). <u>āрзу булл</u> – орзуга етмоқ, орзу топмоқ: мэңä ўзнäсä ким ўзäлиб öлўр / *мэңä ким бойун эгсä āрзу булур* – менга ким каршилик кўрсатса қийналиб ўлади, менга ким бўйин эгса орзуига етади (ҚБН 30б). <u>арзу йэ</u> – орзу топмоқ, орзу ушалмоқ: *қылыч бирлä тутлур талў эзгу эл / қалам бирлä этлўр тилäк āрзу йэр* – эллар қилич билан тугал ва яхши сақланади, (эллар) қалам туфайли гуллаб-яшнайди, тилак-орзулари ушалади (ҚБН 102а). āрзу кул – орзу қилмоқ, истамоқ: *кöзўн кöрмäсä āрзу кулмас кöңўл / кöзўн кöрсä кöңлуң қулур эй оғул* - кўз билан кўрмаса, кўнгил орзу қилмайди, кўзинг кўрса, кўнглинг истайди, эй ўғил (ҚБН 163б). *āрзу-тилäк* – орзу-тилак: *тақы ма нэгў эрсä āрзу-тилäк / байат-оқ болу бэрсў арқа йолақ* – яна нимаики орзу-тилаги бўлса, тангри унга мадад бўлаверсин (ҚБН 11б). <u>āрзу-тилäк бул</u> – орзу-тилакка етмоқ, орзу-тилак топмоқ: *бу бэглäр булур барча āрзу-тилäк / öзи кöңлингä сығқу булмас йöлäк* - беглар барча орзу-тилакларини топадилар (лекин) кўнгилга манзур бўларли таянч тополмайдилар (ҚБН 184б). <u>арзуқа тэг</u> – орзуга етмоқ, орзу ушалмоқ: *қамуғ ишдä эвмä сэрин öз бака / сэримлўг кишилäр тэгир āрзуқа* – барча ишда ҳам шошилма, сабрли бўл, ўзинг (яхшилаб)

кузат, сабрли кишилар орзуларига етадилар (ҚБН 54а). – Ар.26. Таф. 57. СЯ 1-125.

ĀРЗУЛА – ф.т. орзуламоқ, орзу қилмоқ: *йанут бэрди öгдÿлмиш айди öзÿм / сэни āрзулади эй кöрклÿг йÿзÿм* – Ўгдулмиш жавоб берди, айтди: ўзим сени кўришни орзу қилдим, эй чиройли юзлигим (ҚБН 122б). арығлықны барча кишилар тилäр / *арығ болса ашсув киши āрзулар* – покизаликни барча одамлар истайди, ош-сув покиза бўлса, одам (уни) орзу қилади (ҚБН 106б). – Ар.27. Таф.57. СЯ 1-126.

АРЗУЛАЙУ чиябўрига ўхшаб, чиябўри каби... *сачын қыра мэңдäди / арлуйу эр авар* – ... (одамлар унинг) сочларини таг-тугигача қиртишлаб (унинг атрофига) чиябўрилар каби одамлар тўпланадилар (МК3-409) қ. АЖРАЛАЙУ, АРЖУЛАЙУ.

ĀРЗУЛУҒ ф.т.= Орзуманд: *қылынчы қары кöрсä йашы йигит / аңар āрзулуғ муңлуғ öзлäр тэгит* – назар солсанг, (заковат бамисоли) қилмишлари қари (ларникидек), ёши – навқирон, (не-не) мардонавор одамлар унга орзуманд ва армонлидирлар (ҚБН 72б).

АРЗУТАЛ мўйни тўкиш учун ишлатиладиган кукун, оҳак (МК 1-162).

АРЫ ари; асалари: *ары кишикä қавчыды* – ари одамга ниш урди (МК 3-292). ары заҳры – заҳар, ари заҳари: *'асал қайда болса билä арысы / ары заҳры татар 'асалтын оза* – асал қаерда бўлса, ариси бирга бўлади, (одам) асалдан олдин ари заҳарини тотади (ҲҲ1-211). ары йағы – асал (МК 1-115). – СЯ 1-62.

АРЫ – 1. тозаланмоқ, покланмоқ, аримоқ; кўтарилмоқ, ёзилмоқ, тарқамоқ: *кöңÿл тил арыттың арыды öзÿң / мэни öтлäгил бир тÿзÿлсÿ сöзÿң* – кўнгил ва тилни поклединг, ўзинг поклединг, (энди) менга бир ўгит бергин, сўзларинг андазалансин (ҚБН 185б). *тÿмäн тоз арыды ачылды тоңуқ / тÿзÿлди сÿзÿлди қамуғ булғануқ* – туман, тўзон ёзилда, аёз кўтарилди, барча булғониқлар тузалди, тозаланди (ҚБН 213 б) *Нэ тÿрлÿг арықсиз арыр йувдыса / жäҳил йуб арымас арығсиз эрур* – ҳар қандай нопок ювинса, покланади, жоҳил эса ювинган билан покланмайди, нопоклигича қолаверади (ҲҲ1-186). *арыды нэң* – нарса тозаланди (МК 3-269). – Ар.22. Таф.57.

АРЫЛ I. АРЫЛ-САРЫЛ – ғазабланмоқ, қаҳр қилмоқ: *бэг аңар арылды–сарылды* - бег унга ғазабланди (МК 2-140). қ. ЭРЫЛ- 2.

АРЫЛ – 2.= Алданмоқ; маҳлиё бўлмоқ: *фāний дунйāкä арылыб тириглик йава болмышы* – фоний дунёга маҳлиё бўлиб, тириклик беҳуда бўлгани (ҚБН 7а).

АРЫЛ 3. қ. ЭРЫЛ. 2.

АРЫЛА – орага тушмоқ, яраштирмоқ, келиштирмоқ (МК 1-300) қ. АРАЛА.

АРЫН – тозаланмоқ, ювинмоқ, пок қилмоқ, покланмоқ; аринмоқ: *апа учмақ ичрä йэди кöр эвин / арынғу қылынди бу дунйā эвин* – (биринчи) одам жаннатда буғдой донини тотди, қара, бу дунё биносини (тангри унга тавба билан) покланиш ери қилди (ҚБҚ 20б). Эр арынды – одам тозаланди, ювинди (МК 1-209). *Эр арынды* – одам (махсус кукун билан) қовуғидаги жунни туширди, поки қилди (МК 1-209). – Ар.23. Таф.58.

АРЫНЧУ гуноҳ, ёзиқ, хато (МК 1-153)

АРЫТ – 1.= Тозаламоқ, покламоқ: *кöңӱл тил арыттың арыды öзӱң / мэни öтлäгил бир тӱзӱлсӱ сöзӱң* – кўнгил ва тилни поклединг, ўзинг поклендинг, (энди) менга бир ўгит бергин, сўзларинг андазалансин (ҚБН 185б). *ол тарығ арытты* – у дон тозалади (МК 1-215); 2. аритмоқ, йўқотмоқ бартараф қилмоқ: *улуш кэнд ичиндä сэн оғрығ арыт / öмäк арқышығ йолда эмин йурыт* – шаҳар қишлоқларда сен ўғриларни арит, йўловчи, карвонларнинг йўлларда бехавотир юришини таъминла (ҚБН 199б) *Тарығ арытасы оғур* – дон тозалайдиган вақт (МК 2-374). *тарығ арытаси йэр* – дон тозалайдиган ер (МК 2-374) – Ар.23. Таф.58. СЯ 1-62.

АРЫТЫШ – тозалашмоқ: *ол мэңä тарығ арытышды* – у менга дон тозалашди (МК 2-374).

АРЫТМАҚ тозалаш, поклаш, холи қилиш, бўшатиш: *ачылды йаруб кöңли кöкси кöзи / арытмақ тилäди бу кöңли тозы* – кўнгли, дили ёришиб, кўзи очилди, юрагини ғуборлардан бўшатмоқни истади (ҚБН 202б). – Ар.23.

АРЫШ к.ҳ. ўриш, тўқима матонинг асоси: *арыш-арқағ* – ўриш-арқоғ (МК 1-93).

А:РЫШ – алдашмок, ўзаро бир-бирини алдамоқ: *олар экки а:рышды* – улар (иккиси) бир-бирларини алдашди (МК 1-191).

АРЫҚ 1. ариқ, жўяк: *ағылда оғлақ туғса арықда оты ӱнäр* (мақол) – оғилда улоқ туғилса, ариқ (лаби)да ўти унади (МК 1-96). *арық қашлади* – ариққа марза қилди, жўякка қош тортди (МК 3-314). қ. АРЫҒ. – Таф.58 "река, канал". СЯ 1-63.

АРЫҚ 2. Йон арық – геогр. Йўнариқ, Боласоғун яқинидаги бир яйлов номи (МК 3-158).

АРЫҚ 3. ориқ; заиф, нотавон (МК 1-97). қ. АРУҚ 1. – СЯ 1-63.

АРЫҚЛАН – 1. ариқ очмоқ, ариқ солмоқ: *сув арықланды* - сув (ўзига) ариқ очди (МК 1-288); 2. (ёмғир ва селлар ювиши натижасида) арикчалар ҳосил бўлмоқ ариқ билан қопланмоқ (МК 1-288).

АРЫҚЛЫҒ ариқли, ариғи бор: *арықлығ йэр* – ариқли ер (МК 1-164).

АРЫҚСЫЗ нопок, ифлос: *нэ тӱрлӱг арықсыз арыр йувдыса / жа̄ҳил йуб арымас арығсыз турур* – ювса ҳар қандай нопок покланади, жоҳил ювган билан тозаланмайди, нопок (лигича) қолаверади (ҲҲ 1-186).

АРЫҒ I. тоза, пок, соф, мусаффо: *арығлықны барча кишилӓр тилӓр / арығ болса аш-сув киши а̄рзулар* – покизаликни барча одамлар истайди, ош-сув покиза бўлса, одам (уни) орзу қилади (ҚБН 106б). *арығ нэң* – тоза нарса (МК 1-95). 2. покдоман, олижаноб, улуғвор, олиҳиммат, асил: *аты эрди ӧгдӱлмиш асли арығ / йӱзи кӧрклӱг эрди нэ фэ'ли арығ* – оти Ўгдулмиш эди, зоти асил эди, юзи кўркли, қилмишлари улуғсифат эди (ҚБН 48б). *йэмӓ йарлықағыл қамуғ мо'мынығ / туғардын батарқа тэги эй арығ* - шунингдек, Шарқдан Ғарбгача жумла мўминларни ярлақагин, эй олижаноб (ҚБН 385). 3. ҳалол: *буларның билӓ-ма қатыл эй қазаш / арығ болға боғзуң ҳала̄л болға аш* – булар билан ҳам қўшилишгин, эй қариндош, халқуминғ ҳалол ва овқатинг ҳалол бўлади (ҚБН 159б). *сартниң азуқы арығ болса йол ӱзӓ йэр* (мақол) – савдогарнинг овқати ҳалол бўлса, йўл устида ейди (МК 1-96). 4. бутунлай, мутлақ, пок-покиза: *нэчӓ кӱч билӓклиг йумытмышларығ / ӧлӱм тутты сачты йиратты арығ* – қанчадан-қанча жам бўлиб йиғилган забардастларни ўлим тутди, сочиб юборди, бутунлай (бир-биридан) узоқлаштирди (ҚБН 218б).ӧзлӓк арығ кэврады – замон бутунлай айниди (МК 3-48). *ӱчӱнчи эмин тут қамуғ йолларығ / қарақчығ сэкӓрчиг арытғыл арығ* - учинчидан, барча йўлларни хатарсиз,тинч тут, қароқчи, йўлтўсарлардан бутунлай тозалагин (ҚБН 201а). *арығ тут* – соф тутмоқ, тоза тутмоқ, софлигини таъминламоқ: *бириси элиңдӓ арығ тут кӱмӱш 'ийарын кӧзӓзгил эй билги ӱкӱш* – бири – элингда кумуш (пул)нинг софлигини таъминла, йёр ишлари (металл софлигини синаш)ни назорат қилгин, эй билими мўл (ҚБН 200б). – Ар. 22. Таф. 57. СЯ 1-63.

АРЫҒ II. чодирга кираверишда эшик ўрнига тутилган парда (МК 1-94; – СЯ 1-63 “арық / арығ”.

АРЫҒЛА I.= Бичмоқ, ахта қилмоқ, моягини олиб ташламоқ: *ол кӧзи арыглады* – у қўзини бичди (МК 1-296).

АРЫҒЛА – 2. сараламоқ, танламоқ, ажратиб олмоқ: *ол йармақыг арыглады* – у танга (пул)нинг яхшисини, ўтадиганини танлаб, ажратиб олди (МК 1-296).

АРЫҒЛЫҚ покизалик, тозалик, софлик, поклик; муқаддаслик; ҳалоллик (МК 1-166). *ӧзӳңни арыг тут қамуғдын сыңар / арыг-ол бу бэглик арыглык сэвӓр* – ҳар жиҳатдан ўзингни пок тут, беглик муқаддасдир, у покликни севади (ҚБН 149а). *арыглықни сэвмиш турур бир байат / арыглық билӓ эр булур эзгӳ ат* – ҳалолликни ягона тангри хуш кўради, одам ҳалоллик билан эзгу ном топади (ҚБН 106б) – Ар.23. Таф.57. СЯ 1-64

АРЫҒЛЫҒ пок, покиза, покдоман: *бӳтӳнлӳк ма ҳурмат бу зуҳдлыг ӳзӓ /сақынуқ билиглиг арыглыг ӳзӓ* – (у) ростлик, ҳурмат ва зуҳдлик биландир, андиша мулоҳазали, билимлидир, покдомандир (ҚБҚ 6). – Ар.23.

АРЫҒСЫЗ нопок, ифлос; сассиқ, қўланса, бадбўй: *нэ турлӳг арықсыз арыр йувдыса / жа̄ҳил йуб арымас арыгсыг турур* – ювса ҳар кандай нопок покланади, жоҳил ювган билан тозаланмайди, нопоклигича қолаверади (ҲҲ 1-186). *Ыпардын ыпар-оқ йыдыр-ол йыды / палиддин кэлир-ол арыгсыз йыды* – ипордан ипор ҳиди таралади, палиддан эса сассиқ ҳид келади. (ҚБҚ 385). –Ар. 23. Таф. 58.

А̄РИФ а. билимли, ўқимишли, доно, донишманд; ориф, диний таълимот билағони, учинчи даражага етишган сўфий: *'амал қойды 'а̄лим. за̄ҳид зуҳд вара' / 'а̄риф рақс чиқарур урур хош сама̄'* – олимлар илмга амал қилмай кўйдилар, зоҳидлар зуҳдни, тақвони ташладилар, орифлар рақсга тушадилар, хушчақчақ кўшиқлар айтадилар (ҲҲ 2-139). СЯ 2-562.

АРМАҒАН ф. сафардан келтириладиган совға, армуғон (МК 1-157). қ. АМУЧ, ЙАРМАҚАН. – СЯ 1-65.

АРМУТ олмурут, нашвати (МК 1-120). АРМУТ ҚАТУТЫ 1. Олмурут уруғи. 2. Олмирут уруғидан тайёрланиб, косибликда ишлатиладиган елим (МК 2-228). қ. Қатут 3. СЯ1-65. “армуд”.

АРМУТЛАН – нашвати солмоқ, олмурут ҳосилга кирмоқ: *йыгач армут-ланды* – олмурут дарахти ҳосил берди (МК 1-303).

АРПА арпа: *қаз˙ ашың қоз˙уб қачты дунйа̄ нэңин / ӧрӳм кэз˙ти арпа йэди ӧз тэңин* – қариндошинг бу дунё бисотини тарк этиб,

ундан қочди, ўзига насиб қилган чипта кийди, арпа истеъмол қилди (ҚБҚ 376). *тонум қой йўңи таб йэгўм арпа аш / тўгäл болды дунйä мэңä эй қаз'аш* – кийимим – қўй юнги, овқатим – арпа ош, бас, менга (мана шулар билан) дунё кифоя қилди, эй қариндош (ҚБН 172б). *арпасыз ат ашумас / арқасыз алп чэриг сыйумас* (мақол) – арпасиз от довон ошолмайди, мададсиз ботир (душман) лашкарини синдиролмайди (МК 1-144). арпа ўгўр бирлä қатылды – *арпа тариқ билан аралашиб кетди* (МК 2-137) – Ар.24. Таф.59. СЯ 1-65.

АРПАЛА – арпа бермоқ, арпа билан боқмоқ: ол атын арпалады – у отига арпа берди (МК 1-307).

АРПАЛАН – арпаланмоқ, арпали бўлмоқ: *ат арпаланды* – от арпали бўлди, отга арпа берилди (МК 1-291).

АРПАҒАН арпага ўхшаш бир ўсимлик, бошоғи бўлса ҳам дони бўлмайди (МК 1-175).

АРРА сийдик; бу сўз эшакларни жуфтлаштиш пайтида икки-уч марта такрор айтилади, сўнг улар жуфтлашадилар. Бу сўзда арабчага ўхшашлик бор, чунки арра арабча жимоъ маъносидадир (МК 1-74)

АРРЫҒ тоза, пок: *аррыг нэң* – жуда тоза нарса (МК 1-160). қ. АРИҒ 1.

АРСАЛ қўнғир, қизилга мойил ранг: *арсал сач* – қўнғир соч (МК 1-130).

АРСАЛЫҚ ҳайвонлардаги хунасалик, ҳайвонлар хунасалиги (МК 1-174).

АРСЫҚ юзаки; доғули, айёр, маккор: *тилин арсық эл бол көзазгил өзўң / тоқушқа эвинмäгў кэсгил сөзўң* – тилда юзаки эл бўл, ўзингни эҳтиёт қил, урушга шошилмагин, (бу ҳақда) қароринг қатъий бўлсин (ҚБН 90а). *Тил арслан турур көр эшикдä йатур / айа эвлўг арсық башыңны йэйур* – тил мисоли қафасда ётган арслон кабидир, эй уй (қафас) эгаси, у маккор бошингни ейди (ҚБН 13а).

АРСЫҚ – 1.= Алданмоқ: *билир эрсä қиймат ол арсықмаса / сатыгда-тавыгда нэң алсықмаса* – (нарса) қимматини билса, токи алданмаса, сотиғ-савдода нарса орттириб олишга интилмаса (ҚБН 104б). *Сынамаса арсықар* – синамасанг алданасан (МК 1-224); 2. кўч. учмоқ, махсиз-маҳлиё бўлмоқ: *нэлўг арсықар-сэн айа өлдäчи / өзўң экки кўнлўг қонуқ болдачы* – эй ўлувчи, нега махсиз-маҳлиё бўласан? Ўзинг (бу дунёга) икки кунлик меҳмон бўлувчисан-ку (ҚБН 130б); 3. керилмоқ, мағрурланмоқ, гердаймоқ, кеккаймоқ,

кибрланмок: *муңар арсықар эрсä эмди öзӱн / бу тā'ат йава болды кэсгил сöзӱң* – энди ўзинг бу билан мағрурланадиган бўлсанг, бу тоат-ибодатларинг беҳуда бўлади, сўзингни кесгин (ҚБН 120а). *Эр арсықты* – одам керилди (МК 1-2450. – Ар.24. Таф.59. СЯ 1-65.

АРСЛАН 1.= Шер, арслон: *миң эрдäм кэрäк бу жаҳāн тутғуқа / кӱр арслан кэрäк бу қулан басғуқа* – жаҳонни қўлга олиб тутиб туриш учун минглаб фазилат – санъат керак, қулон босиш учун юракли арслон керак (ҚБН 17а). *Бöри тилкӱ арслан азығ йа таңуз / сэңиндин қутилмас öлӱр авда тӱз* – бўри, тулки, арслон, айиқ ёки тўнғиз сендан қутула олмайди, барчаси овда ўлади (ҚБН 194а). *Арслан қарыса сычған öтин кöзäзӱр* (мақол) – арслон қариса сичқон инини пойлайди (МК 3-279). Алын арслан тутар / кӱчин сычған тутмас (мақол) – ҳийла билан арслон тутилади, куч билан сичқон ҳам тутилмайди (МК 3-419). *Арслан энӱклäди* – урғочи шер болалади (МК 1-300); 2. шоҳларга бериладиган лақаб; кишиларга бериладиган ном (МК 3-419). АРСЛАН БУРСЛАН ш.ў. Арслон Бурслон (арслон-қоплон) (МК 3-424). Қ. Арслан 3. – Ар.24. Таф.59. СЯ 1-66. “арслан / арсалан”.

АРСЛАН 2.= Арслон (ўн икки буржадан бирининг, бешинчисининг туркий номи, Асад буржи): *кöр арслан билä қошны буғдай башы / баса ӱлгӱ болды чазан йа эши* – кўргин, Асад билан Сунбула қўшнидир, сўнг Мезон Ақраб ва Қавсга эш бўлиб келади (ҚБН 12а0. – Ар.25.

АРСЛАН 3.ш.о. Арсалан: *арслан тапа эмитти* – Арслон томон қўзғалдилар (МК 2-3610. АРСЛАНХАН – Арслонхон (ҚБН 96). АРСЛАН ХАЖА ТАРХАН – Арслон Хўжа Тархон (ҲҲ 1-216). *Арслан Тэгин* – Арслон тегин (МК 1-422).

АРСЛАНЛАЙУ арслонга ўхшаб, арслон каби: *улуғ тутса ҳамийат кöр арсланлайу / ӱги-тэг усыз болса тӱнлä сайу* – арслон каби ҳамиятни улуғ тутса, укки каби туни билан уйқусиз бўлса (ҚБН 88а). *Йуқар қопуб сэкрäлим / арсланлайу кöкрäлим* – юқори туриб сакрайлик, арслон каби наъра тортайлик (МК 1-160). – Ар.25.

АРСУ жўн, қимматсиз, яроқсиз (МК 1-148).

АРТ 1.= Қир, тепа, баландлик; чўққи; довон; чиқиш, кўтарилиш: қайу арт ашар кöр öгӱзлäр кэчäр / *қайу йэр қазар сув қудуғлар ичäр* – баъзилари довонлар ошадилар, кўр, дарёларни кечадилар, баъзилари ер казийдилар, қудуқлар сувларини чиқарадилар (ҚБН 68а). *Эр арт ашды* – одам довон ошди (МК 3-

277). Ол арт ашсады – у қирдан ошишни истади (МК 1-274). *эрмӓгӯкӯ эшик арт болур* (мақол) – дангасага эшик остонаси ҳам чўққи туюлади (МК 1-78). *йӯк арттын ашрулды* – юк довондан оширилди (МК 1-248). *Арт-йыш* – чикиш ва тушиш, баландлик ва пастлик (МК 3-157). – Ар. 25.

АРТ 2. орқа, гардан: арт сач - орқа соч (МК 1-77). – Таф. "ард". СЯ 1-66.

АРТ – 1. ортмоқ, ортиб колмок: *қарын тозса арпа йа ҳалвӓ бир-ол / қалур барча артыб толур киргӯ йол* – қорин тўйгач арпа ёки ҳалво-барибир, униси ҳам, буниси ҳам ортиб қолади, (улар) кирадиган йўл бекилади (ҚБН 132б). *артты нэӊ* – нарса ортиб қолди (МК 3-430). 2. кўпаймоқ, ошмоқ; қўшилмоқ: *тӯзӯ этлӯ барғай қамуғ ишлариӊ / элиӊ арта барғай кэӊӯгӓй йэриӊ* – барча ишларинг бир варакайига равнақ ола боради, элинг орта боради, еринг кенгаяди (ҚБН 212б). *ата панди тутты йурыды кӧни / қуты артты кунда йаруды кӯни* – ота пандини тутди, тўғри юрди, кунда қутиға кут қўшилди, кунлари (бир-биридан) ёруғ бўлди (ҚБН 62б). 3. кўтарилмоқ, ошмоқ; кучаймоқ, зўриқмоқ: *асығ қылмады кӯндӯ артты иги / қурады кӯчи кӯндӓ йитти ӧги* – (дори-дармон) наф қилмади, дарди кундан-кунга кучайди, кундан-кун қувватдан кетди, эс-ҳуши йўқола борди (ҚБН 45а). *исиг артса тэркин соғық ич ӯзӓ /соғық артар эрсӓ исиги тӯз-ӓ* – иссиқлик ошса, дарҳол ўзингни совуқликка солиб енгиллаш, совуқлик ошгудек бўлса, иссиқликка солиб тузат (ҚБН 167б). 4. кўтарилмоқ; керилмоқ, гердаймоқ, ҳаво қилмоқ: *ӧзини кӧз`ӓзсӓ айы артмаса / йав`уз йунчығ ишкӓ йақын турмаса* – ўзини (тийиб) тергаса, жуда ҳаво қилиб гердаймаса, ёмон ва ярамас ишларга яқин турмаса (ҚБН 31б). – Ар. 25. Таф.59. СЯ 1-66.

АРТА – 1. бузилмоқ; ҳалал топмоқ: *ажун болды ӓхир тӧру артды / эсизлӓриг эдгӯ кӧру артады* – олам охир бўлди, қонун-қоидалар бузилди, ёмонларни кўриб яхшилар бузилди (ҚБҚ 384). *бу йалған киши бирлӓ артар ажун / кӧни чын киши тут эй элги узун* – ёлғон (сўзли) одам туфайли олам бузилади, тўғри, рост(гўй) кишиларни тут, эй қўли узун (ҚБ 211а). *сэн артақ-сэн анын ажун артады / нэлӯг бу ажунға қылур-сэн кэлӓ* – сен бузуқсан, шунинг учун жаҳон бузилди, бу дунёга келиб нима қилардинг (ҲҲ 1-208). *кэӊӓшлиг билиг артамас* – кенгашли билим (иш) бузилмайди (МК 3-370). 2. кўч. Айнимоқ, булғанмоқ, ифлосланмоқ: *йа савдӓ кӯчӓдиб*

мэңим артады-ол / көзӱмкӓ-му көрнӱр өзӱм ҳап ичӓйи – ё савдо кучайиб миям айнидими экан, кўзимга (шундай) кўринаётирми экан, (ундай бўлса) ҳапдори ичайин (ҚБҚ 390). *арығсызни йалңуқ сувун йуб арыр / қалы артаса сув нэгӱн йуб арыр* – ифлос нарсани одам сув билан ювиб тозалайди, агар сув ифлосланса, у қандай қилиб ювиб тозаланади? (ҚБН 81а). *ат арта* - бадном бўлмоқ, ёмонотлиқ бўлиб қолмоқ: *олар өгсӓлӓр өгди элкӓ барыр / қалы сөксӓлӓр аты артаб қалыр* – улар (шоирлар) мақтасалар, мақтовлари эл орасига бориб етади, агар ёмонласалар, (одамнинг) номи ёмон бўлиб қолади (ҚБН 159а). *бу қач нэңдӓ бэглӓр йырақ тутғу өз / аты артамаса йорық болса сөз* – бу бир катор нарсалардан беглар ўзларини йироқ тутишлари керак, токи ёмонотлиқ бўлиб қолмасалар, амрлари вожиб бўлса (ҚБН 79б). қ. ЭРТӒ I. – МК 1-269 "эртӓди". Инд. 48 "эртӓди". – Ар. 25.

АРТАТ – I. бузмоқ, айнитмоқ; бузғунчилик солмоқ: *йӱрӓксиз кишилӓр чэриг артатур / чэриг артаса эр эриг артатур* – юраксиз кишилар лашкарни бузадилар, лашкар бузилса, жасур мардларни бузади (ҚБН 87а). *ышыг артат* – ишни буз (МК 3-415). *Ол артатты* – у нарсани бузди (МК 1-259). 2. булғамоқ, ифлослантирмоқ; ҳаром қилмоқ: *көзи сук киши ашқа суқлуқ қылур / элиг тэгрӱр ашқа ашыг артатур* – кўзи суқ одам овқатга суқлик қилади, овқатга кўл уради, овқатни ҳаром қилади (ҚБН 106). 3. ҳалокат ёқасига олиб бормоқ: *бири кӱч бириси осаллық қылур / бу экки билӓ бэг элин артатур* – бири – зўравонлик, зулм, иккинчиси – ғофиллик қилиш, мана шу иккиси билан бег элини ҳалокатга олиб боради (ҚБН 78б). *ат артат* – ёмонотлиқ бўлмоқ, бадном бўлмоқ: *ақы бол бузунка ӱлӓ нэң йэтӱр / саран болса бэглӓр атын артатур* – сахий бўл, халққа нарса улаш, едир, беглар хасис бўлсалар, ўзларини бадном қиладилар (ҚБН 189а). – Ар.26.

АРТАШ – 1. бузилишмоқ, ўз ичидан бузилмоқ: *йалңуқ ичин арташды* – одамлар ичидан бузилишди (МК 1-234). 2. бузилмоқ, инқирозга учрамоқ: иши аның арташыб / оғрақ билӓ өртӓшыб – унинг иши инқирозга учради, ўғроқлар билан ёвлашди (МК 2-254).

АРТАҚ 1. ёмон, ярамас; бузуқ, айниган: *увут-ол тызыглы йарағсыз ишиг / увут этӓр ол қылқы артақ кишиг* – ярамас ишни тийдиган уят-андишадир, феъли ярамас одамни уят-андиша тузатади (ҚБН 103б). *Сэн артақ-сэн анин ажун артады / нэлӱг бу ажунға қылур-сэн кэлӓ* – сен бузуқсан, шунинг учун жаҳон бузилди, бу

дунёга келиб нима қилардинг (ҲҲ 1-208). *артақ нэң* – бузилган, ярамас нарса (МК 1-141). *сöкäл тыныгы артақ* – касалнинг нафас олиши ёмон (МК 2-47). 2. бузилиш, айниш; талаф, ҳалал: *этиглиг аз эзгÿ укÿшта кöрÿ / тэлим тушты артақ укÿш сÿ билä* – (бетартиб) кўпдан кўра тартиб берилган оз афзал, кўп лашкар билан (ҳам) кўп ҳалаллар кўрилган (ҚБН 89а). 3. офат, бало; мусибат: *иг ашну кöр эркä öлÿм тутгақы / öлÿмдä татыг йоқ апа артақы* – хасталик аввало одам учун ўлимдан даракчидир, кўр, ўлимдан ҳаловат йўқ, у одам учун бир балодир (ҚБН 132а). қ. АРТАҒ. – Ар.25.

АРТАҒ.= Бузуқ, ярамас: *айа артаг ишлиг сэвÿнчин салын / сэниң розгарың бу кöңÿлча қылын* – эй ярамас ишлар билан банд, айш-тарабга ғарқ бўлавер, рўзғор сенинг измингдадир, кўнгилга келган(иш)ни қилавер (ҲҲ 2-140). қ. АРТАҚ.

АРТЫЛ 1. ортилмоқ, юкланмоқ, юкни уловнинг икки томонига осилтириб ташламоқ: *тагар эшйäк ÿзä артылды* – коп (хуршун) эшакнинг устига юкланди (МК 1-246). 2. минмоқ, сапчиб улов устига ортилмоқ: *Эр ат ÿзä артылды* – одам от устига сапчиб миниб олди (МК I-246). – Таф. 59 "возвеличиваться".

АРТЫН – юкни улов устига ортиб боғламоқ: *эр арчысын артынды* – одам тўрва (хурқунини) улов устига ортиб боғлади (МК 1-251).

АРТЫШ – ортишмоқ, ортишда кўмаклашмоқ: *ол мэңä арчы артышды* – у менга уловга юкли хуржунни ортиб боғлашди (МК 1-234). 2. Уловга юк ортишда баҳслашмоқ. (МК 1-234).

АРТИҒ 1. нимча, аёллар киядиган калта енгсиз кийим (МК 1-123).

АРТИҒ 2. улов устига ортилган юкнинг бир томони; хуржуннинг бир кўзидаги юк (МК 1-123).

АРТЛА – шапалоқламоқ; урмоқ: *саран бэг тэрäр нэң хазина урур / ақы бэг қылыч бирлä артлаб алур* – хасис бег мол-дунё теради, хазина тўлдиради, сахий бег (унинг мол-дунёсини) қилич билан уриб олади (ҚБН 113а). *ол аны артлады* – у уни шапалоқлади (МК 3-446). – Ар.26.

АРТТУР – орттирмоқ, оширмоқ, кўпайтирмоқ, қўшмоқ: *эт öз жäн йулуглар мэниң ишимä /ду'ä арттурур бу кэчäр йашыма* – менинг ишимга тану жонини фидо қилади, кечаётган умримга дуо орттиради (ҚБН 113б). *кэчä йатса кэч йат йана эртä тур / йатыб эртä қопган қутын арттурур* – кечаси ётадиган бўлсанг кеч ёт,

яна эрта барвакт тур, (кеч) ётиб эрта барвақт турган бахтини орттиради (ҚБН 60а). *бу будун толусы ахи эр турур / ахылық шараф, жāҳ жамāл арттурур* – одамларнинг тўкиси сахий кишидир, сахийлик шон-шарафни, мартабани ва ҳуснни орттиради (ҲҲ 1-198). қ. АРТУР I.

АРТУР 1. орттирмоқ, оширмоқ, қўшмоқ: *он йармақ ӯзӓ бир артурды* – ўн танга (пул)га яна бир танга (пул) қўшди (МК 1-225). 2. ҳаддан ошмоқ, чегарадан чиқмоқ: *эр артурды* – одам ҳаддидан ошди (МК 1-225). *кэлди бэрӯ артуру* – (асирга тушган бег) ҳаддидан ошиб бу (биз) томонга келди (МК 1-225). қ. АРТТУР. – Ар.26. – Таф.60. СЯ 1-67.

АРТУР 2. ҳадя қилмоқ, инъом қилмоқ (?): *кэлди бэрӯ артуру / бэрди элин артуру / мунда қалыб олтуру / бӯкри болиб ӯн бӯтӓр* – (асир тушган бег) ҳаддидан ошиб бу (биз) томонга келди, элини бизга инъом қилди, бу ерда ўлтириб қолди, мункайиб ҳолдан тоймоқда (МК 1-225).

АРТУТ тортиқ, ҳадя, инъом, совға (МК 1-133). *артут алыб ашунғыл / эзгу тавар оғурлуқ* – (улардан) совға олиб, яхшироқ нарсадан эваз ҳадя ҳозирла (МК 1-1370. АРТУТ ҚЫЛ – ҳадя этмоқ, (нарса) тортиқ қилмоқ: *қамуғ ишчи барча кӧрӯнди кэлиб / тапуғ тозғу бирлӓ нэҥ артут қылыб* – жами хизматдагилар барчаси келиб кўриниш бердилар, таъзимлар бажо келтириб, моллар ва неъматлар тортиқ қилдилар (ҚБН 69а). *айа тил тӧрӓт мадҳ ӧтӯнгил қаны / мэн артут қылайын шаҳымға аны* – эй тил, мадҳ, ижод қил, баён айла, қани, мен уни шоҳимга тортиқ қилайин (ҲҲ 2-105). – Ар.26.

АРТУЧ I. бот.= Ар-ар, сарв дарахти; қора арча (МК 1-120): *ким айыб эштӯр қулақ / ай эв и артуч бутақ* – ойнинг турар ери сарв дарахтининг шохидир деб ким айтган, (қайси) қулоқ эшитган (МК I-358).

АРТУЧ II. геогр. Артуч; Кошғардаги икки қишлоқ номи (МК 1-120).

АРТУЧЛАН – арчаланмоқ, арчага мўл бўлмоқ, арчазорга айланмоқ: *тағ артучланды* – тоғ арчазорга айланди (МК 1-303).

АРТУҚ I.= Ортиқ, зиёд; кўп, мўл (МК 1-124): *йоқ эрмӓс қазашлар ара бар мэниҥ /бу йаҥлығ киши билги артук аныҥ* – йўқ эмас, менинг қариндошларим орасида бу янглиғ одам бор, унинг билиш мўл (ҚБН 116б). *бу дунйā нэҥидан йэгӯ-кэтгӯлӯк / ол артуқ тилӓмӓ ва бал йӯтгӯлӯк* – бу дунё бисотидан егулик, кийгуликни

(керагидан) ортиқ истама, уволига қоласан (ҲҲ 2-119). 2. ўта, ортикча, ниҳоятда, жуда: *кўв азланма артуқ туры болға-сэн / саран болма артуқ сӧкўш булға-сэн* – ортикча гердайма, тубан бўласан, ўта хасис бўлма, сўкишга қоласан (ҚБН 165а); *айур эй қаз ашым барыр-мэн муңун / эки нэңкä артуқ ачыр-мэн бу кўн* – айтди: эй кариндошим, мунг билан ўлаётирман, букун икки нарсага жуда ачинаман (ҚБН 221.).

АРТУҚ ТЭЛИМ кўп, беҳисоб: *атаң тапғы бар эрди артуқ-тэлим / ӧтäйўмäдим барды қалды бэрим* – отангнинг кўп хизматлари бор эди, мен уларни қайтара олмадим, ўлиб кетди, (бўйнимда) карз қолди (ҚБН 63а). АРТУҚ-ЎКЎШ – кўп, мўл; ўта, жуда, ниҳоятда: *аз эзгўкä артуқ-ўкуўш шукри қыл / ўкўш болса нэ'мат аның қадры бил* – оз насибага ҳам кўп шукр қилгин, неъмат мўл бўлса, унинг кадрини билгин (ҚБН 33а). *уқушсуз ӧкўнди айур эй уқуш / сэниңсиз муңазур-мэн артуқ-ўкўш* – заковатсиз афсусланиб айтади: эй заковат, сенсиз жуда мунг чекмоқдаман (ҚБН 72а). қ. АРТЫҒ I. – Ар. 26. Таф. 60. СЯ 1-67.

АРТУҚЛАН – ҳаддан ошмоқ, ҳовликмоқ: *эр артуқланды* – одам ҳаддидан ошди, ҳовликди (МК 1-304).

АРТУҚЛУҚ ортиқлик, афзаллик: *муны бэргўкä бир кўчўң йэтмäсä / нэ артуқлуқуң бар мэңä ай кэсä* – бу (талабларим)ни беришга қурбинг етмаса, нима ортиқлигинг бор, менга кескин жавоб бер (ҚБН 137б). – Ар. 26. Таф. 60. "добавление, излишек".

АРТУҚЛУҚУН ортиқчасига, ҳаддан зиёд, чегарадан чиққан ҳолда: *йараг булуб йағушды / артуқлуқун сӧкўшди / қулун қапуб кэтишди / сўрди мэниң қойымы* – фурсат топиб ёвлашди, ҳаддан зиёд ҳақорат қилди, кулунларимни ўғирлаб кетди, менинг қўйларимни ҳайдаб кетди (МК 2-95).

АРТҒУ ортиқча, керагидан ортиқ: *нэлўг тэрдиң эрди бу қалғу нэниң / нэгўкä ўлäмäдиң артғу нэңиң* – бу қолиб кетадиган нарсаларингни нимага терган эдинг, нимага ортиқча нарсаларингни улашиб бермадинг? (ҚБН 150а). – Ар.25.

АРУБАТ тамарҳиндий, тамаринд (МК 1-156).

АРУМЗ УН ранг; бўёқ (МК 1-56). – МК 1-156 “урумзун”. Инд. 305

АРУТ: АРУТ ОТ – бир йил турган қуруқ ўт, хашак (МК 1-84). қ. ОРУТ.

АРУТ – алданмок, ўзни алдатмоқ, бой бермок(?): *усал болма сақлан қамуғ ишдӓ сэн / усайук арутты экӓгӱдӓ сан* – барча ишда ҳам сен ғофил бўлма, ҳушёр бўл, ғофил (одам) икки оламда (ҳам) алданади, деб ҳисобла (ҚБН 226).

АРУҚ 1. ҳориган, чарчаган, ҳорғин: *аруқ эр ӧглӓнды* – чарчаган одам ўзига келди (МК 1-258). азуқлуғ аруқ эрмӓз (мақол) – озиғи бор (одам сафарда) чарчамайди (МК 1-164). 2. ориқ, озғин: *аруқ эр* – ориқ одам (МК 1-96). қ. АРИҚ 2. СЯ 1-69.

АРУҚ: АРУҚ-ТУРУҚ геогр. Аруқ-туруқ, Фарғона билан Кошғар ўртасидаги баландлик бир довон (МК 1-96, 361).

АРУҚЛА – дам олмок, ҳордиқ чиқармоқ: *бэг аруклады* – бэг чарчашдан сўнг дам олди (МК 1-297).

АРУҚЛУҚ – чарчаганлик, ҳорғинлик (МК 1-166).

АРЧЫ 1.тўрва, халта; хуржун (МК 1-145): *эр арчысын артынды* – одам хуржунуни уловга ортди (МК 1-251). 2. юк тўлдирилган хуржун, юкли халта; юк: ол мэңӓ арчы артышды - у менга хуржундаги юкни (уловга) ортишди (МК 1-234).

АРШ арш, арши аъло; фалак: *эзиз 'аршта мундын сарāқа тэги / тӳзӳ-барча муңлуғ турур бир тэңи* – арши аълодан тортиб рутубатли ерга қадар барча бирдек мунглидир (ҚБН 173а). – Ар.25. СЯ2 -554.

АРҚ 1. чака; 2.= Жиловнинг, юганнинг юз устки кайишлар! (МК 1-42, ДТС 53) 3. чиқинди, чиқит: *тэмӳр арқы* – темир чиқиндиси, темир қиздирилиб ишланганда сочиладиган зак, зарралар (МК 1-78).

АРҚА 1.= Орқа, орт, кет (МК 1-148). *Нечӓ миң йашаса āхир ӧлгӳлӳк / нэчӓ тэрсӓ дунйā қалыр арқара* – неча минг (йил) яшасанг ҳам охири оқибат ўлиш муқаррар, қанча мол-дунё йиғсанг ҳам орқада қолиб кетади (ҚБВ 185). *алп эриг йаврытма / ықылач арқасын йағрытма* – баҳодир мардларни ҳолдан тойдирма, учқур от орқасини яғир қилма (МК 1-157); 2. кўч. бел, пушт, пушти камар: ата арқасында туғул са оғул / ана қарны манзил қач айлық амул – фарзанд ота белидан (пушти камаридан) бино бўлгач, она қорни (унга) бир неча ойлик сокин манзил бўлади (ҚБН 56б); 3. кўч. орка, таянч; мадад; мададкор, суянчиқ: *кимӳң арқасы болса кӳчлӳг болур / бу кӳчлӳг киши қутқа тӳплӳг болур* – кимнинг таянчи бўлса, (ўша) кучли бўлади, бундай кучли киши қути замини мустаҳкам бўлади (ҚБН 66б). *арқасыз эр чэрик сыйумас* (мақол) –

мададсиз ботир ёв аскарини синдиролмайди (МК 1-148). *арқа бэр* – орка бермоқ, бўш келмоқ: *йағы ат кэмишсä сэңä оғраса / сэрин арка бэрмä сачылса бас-а* – ёв от солдирса, сенинг устингга бостириб келса, чидамли бўл, бўш келма, лашкари (ҳар томонға тарқалганда (ҳамла қилиб) босгин (ҚБН 90б). *арқа йöлäк* – мададкор, таянч, суянчиқ; мадад, кўмак; *тақы ма нэгў эрсä äрзу-тилäк / байат-оқ болу бэрсў арка йолäк* – тағин қанақа орзу-тилакларинг бўлса, тангри сенга мадад-кор бўлаверсин (ҚБН 2б). - Ар.24. Таф.58. СЯ 1-70 “Спина, зад”

АРҚА – 1.= Қидирмоқ, изламоқ, истамоқ: *билиг бил усанма бил ол ҳақ расул / билиг кимдä эрсä сиз арқаң деди* – билим ўрган, ғофил бўлма, билгин Ҳақ Расул (пайғамбар) кимда билим бўлса, сизлар истанглар, деган (ҲҲ 2-110). *сэниң барлығыңға далил арқаған / булур бир нэң ичрä далиллар миң-а* – сенинг мавжудлигингга далил қидирган бир нарсанинг ўзидан минглаб далиллар топади (ҲҲ 1-177); 2. текширмоқ, суриштирмоқ; тинтмоқ: ол аның овин арқады – у унинг уйини тинтди, гумон қилган нарсасини истаб текширди (МК 1-280).

АРҚА – 2. қарга-арқа – қарғамоқ, орқасидан гапирмоқ, қарғаб ёзғирмоқ: *ол ани карғади-арқади* – у уни қарғади, ёмон қиликларини гапириб ёзғирди (МК 1-280). қ. “Қарға”

АРҚАЛАН – 1. суянмоқ, орқа билан таянмоқ: *ол тағни арқаланди* – у тоққа суянди (МК 1-291). 2. кўч. орқа қилмоқ, суянмоқ, ишониб-таянмоқ: *ол мэни арқаланды* – у менга орқа қилди (МК 1-291).

АРҚАР архар, ёввойи тоғ қўйи, унинг шохидан пичоққа соп қилинади (МК 1-139). – МК 1-139. "урғочи тоғ эчкиси". Инд. 24 "урғочи тоғ эчкиси - архар, горный баран".

АРҚАСЫЗ мададсиз, нажотсиз; нотавон, бечора*: муңазмыш öзўмкä бэрўр-сэн тилäк / йавуз аркасызға сэн-öқ-сэн öлäк* – мен мунгли ҳожатмандга тилакларимни берасан, бадбахт нажотсизларга сенгина мададкордирсан (ҚБН 139а). *арқасыз эр чэриг сыйумас* (мақол) – мададсиз ботир ёв аскарини синдиролмайди (МК 1-148). – Ар.24.

АРҚАЧАҚ оғиз бўшлиғига дори қуйиш учун қўлланадиган асбоб (МК 1-162). – МК 1-162 “арқачуқ”. Инд. 24. “арқачуқ”.

АРҚАШ 1. орқалашмоқ, орқада кўтаришмоқ: *ол аның бирлä йўк арқашты* - у унинг билан юк орқалашди, орқада юк кўтаришда

кўмаклашди (МК 1-240). 2. ўзаро мадад бермоқ, далда бермоқ, қарашмоқ, қўлламоқ; орқа қилишмоқ, таянишмоқ, суянишмоқ: *алплар арыг алқышур / кўч бир қылыб аркашур* – ботирлар роса уришадилар, кучларини йиғиб (бир-бирларига) ёрдамлашадилар (МК 1-240). *қызыл сарық арқашыб* – кизил, сариқ (рангли гуллар бир -бирига) суянишиб (МК 1-375).

АРҚАҒ к.ҳ – арқоғ, тўқима матонинг ёнламасига, кўндалангига қўйиладиган ипи (МК 1-140).

АРҚЫН. арқин изи – келаси йил (МК 1-116). қ. АРҚУН 2.

АРҚЫШ 1.карвон; савдогар; сайёҳ: *ажун тэзгинўр элдä арқыш йурыб / ағы жуз тэйин киш алыр-сэн тэрыб* – карвонлар элларда юриб жаҳон кезадилар, сен шоҳи, ипак (матолар)ни, олмахон, сувсар (мўйналари)ни йиғиб оласан (ҚБН 193б). *öң арқыш узады қопуб йол тутуб / öни қопмыш арқыш нэча кöчгўлўк* – олдинги карвон кўтарилиб йўлга тушиб узоқлашиб кетди, олдин отланган карвон қанча ерга кўчиб борди экан? (ҲҲ 1-191). *йырақ йэр савын арқыш кэлдўрўр* (мақол) – йироқ ерларнинг хабарини карвон кел-тиради (МК 1-122); 2. элчи, хабарчи, юртидан узоққа кетган кишига юборилган одам: *аның арқышы кэлди* – унинг хабарчиси келди (МК 1-123); 3. хабар, хабарнома, мактуб. (МК 1-123). – Ар. 24.

АРҚУН I ёввойи отдан қочган хонаки байтал боласи, у пойгаларда энг чопқир от бўлади; арғумоқ, учкур от (МК 1-132): ажун мāли тэрдиң öзўң болды бай / кэвäл мўндўң аркун йэмä тāзи тай – дунёнинг молини йиғиб ўзинг бойидинг, арғумоқ, учқур отларни, арабий тулнорларни миндинг (ҚБН 208б). – Ар. 24.

АРҚУН II келажак йил номи (МК 1-132). *арқун изи* – келгуси йил (МК1-132). қ. АРҚЫН.

АРҚУЧЫ воситачи, икки киши орасида турган одам; совчи (МК1-159).

АРҚУҚ 1. қайсар, ўжар: *буларда эң ынға бу арқуқ қылинч / бу арқуқ қылынчлыг нэ муңлуг эринч* – булардан энг ярамаси қайсар феълдир, ўжар феълли (одам) қандай аянчли-я! (ҚБН 796). *арқуқ киши* - ўжар феълли одам (МК 1-134) .-Ар. 24.

АРҚУҚ II қурилишда эшик ва деразага қолдирилган ерда икки деворни бирлаштириб қўйиладиган ёғоч, тепалик, тепадон, тепасинч, перемичка (МК 1-134).

АРҚУҚЛАН - бўйин товламоқ, бош тортмоқ, қйсарлик қилмоқ: *эр арқуқланды* – одам (ишни қилишдан) бош тортди (МК 1-306).

АРҒАР қ. АРҒУР-.

АРҒАҒ балиқ тутиладиган қармоқ (МК 1-159).

АРҒУ I икки тоғ оралиғи; икки тоғ орасидаги водий (МК 1-148}

АРҒУ II геогр. Арғу, Тироз ва Боласоғун орасидаги шаҳар номи. У ҳам икки тоғ оралиғида бўлгани учун шундай аталган (МК 1-148) қ. АРҒУ I.

АРҒУ III этн.= Арғу, турк қабилаларидан бирининг номи (МК 1-65) АРҒУВА̄Н ф. бот. Арғувон, қизил баргли ва қизил гулли дарахт; *тама̄м арғува̄н-тэг қызыл мэңзим эрди / бу кӱн за'фара̄н урғын эңда̄ тарыттым* – юзим арғувон каби батамом қизил эди, энди чеҳрамга заъфарон уруғини экдим (ҚБҚ 386).

АРҒУЛА – аралашмоқ; ўртага низо солмоқ – *ол экки киши ара арғулады* – у икки киши ўртасига низо солди (МК 1-308). – МК I – 308 "ораламоқ, орадан ўтмоқ". Инд. 25. "оралади, орасидан ўтди – прошел между (ними). ДТС 51 "вмешиваться, сеять раздор".

АРҒУН узунлиги ярим газ келадиган сичқон жинсидаги бир жонивор, девор ёриқларидан чумчуқларни овлайди, қўйга отилса, гўштини сарғайтириб юборади, уйқудаги одамга отилса, у кишининг сийдиги тутилади; эчкемар (МК 1-142). – Инд. 25. зоол. "узунлиги ярим газ келадиган сичқон жинсига кирувчи бир жонивор – мангуста" ДТС 51. "небольшое хишное животное, мангуста?".

АРҒУР – чарчатмоқ, ҳоритмоқ; койитмоқ: *ӱкӱш а̄рзу-нэ'мат йэйӱ сэмриди / бу кӱн арғурайын йэтилди өзи* – мўл-кўл неъматлардан баҳраманд бўлиб ўзлигим семирди, энди уни койитиб-чарчатайин, фурсати етди (ҚБН 205а). *ол атын арғурды* – у отини чарчатди (МК 1-230). *кэлди мэна бойнайу / ойнаб мэни арғурур* – истиғноланиб менинг олдимга келди, (мен билан) ўйнашиб ҳолдан тойдирди (МК 1-230) – МК I-230 "АРҒАРДЫ – чарчатди. Инд. 25. "АРҒАРДЫ / АРҒУРДЫ – чарчатди - утомил, изнурил". ДТС 51. "АРҒУР I. утомлять; 2. загнать (лошадь): *ол атын арғурды* – он загнал своего коня". қ. АРҒАР. – Ар.22.

АРҒУРТ – чарчаттирмоқ: *аның атын арғуртты* - унинг отини чарчаттирди (МК 1-233). қ. АРҒУРТУР.

АРҒУРТУР – чарчаттирмоқ (МК 1-233). қ. АРҒУРТ.

АРҒУЧ аврокчи, алдовчи; мафтун қилувчи, маҳлиё этувчи: *арғуч ажун* – мафтункор дунё (МК 1-120).

АС I оқсувсар, оқсичқон; шу жонивор мўйнасидан тикилган пўстин: *ытың қозса авын йасы бир ас*-ол – итинг овини ташласа, (унинг) зарари биргина оқсувсар бўлади (ҚБВ 180). *тўмāн йылда бэрў тул эрдим тулас / бу тул тоны сучлуб öрўң кэзтим ас* - туман йиллардан бери маъюс тул эдим, (энди) бу туллик либосини ечиб, оқ либос кийдим (ҚБН 106). қ. А:З, А;С, I. – Ар. 27. СЯ 1-71 "горностай".

АС 2. қ. УС 1.

АС 3. қ. ЭС.

А:С I оқсувсар, оқсичқон; шу жонивор мўйнасидан тикилган пўстин (МК 1-109). қ. А:З, АС I.

А:С II чўриларга бериладиган лақаб (МК 1-109).

А:С= 1. осмоқ, илмоқ: *ол эт а:сди* – у гўшт осди (МК 1-184). 2. осмоқ (дорга), осиб ўлдирмоқ (МК 1-184). – Таф. 60. СЯ 1-71.

'АСАЛ а. асал, бол: *кöни сöз 'асал-дэк бу йалған басал / басал йэб ачытма ағыз йэ 'асал* – тўғри сўз асалдек, ёлғон (сўз) эса мисоли пиёз кабидир, пиёз еб оғзингни ачитма, асал егин (ҲҲ 2-116). СЯ 2-555.

ĀСĀН ф. осон, қулай, жўн: *адаш тутмак āсāн кöзäзмäки сарп / йағы болмақ āсāн йарашмақы сарп* – дўст тутиниш осон, (шартлариға) риоя қилиш қийин, душман бўлмоқ осон, ярашмоғи қийин (ҚБН 154а). *Бу қудрат изиси улуғ бир байат / öлўклäрни тиргузмäк āсāн аңа* – бундай қудратнинг эгаси улуғ бир тангридир, ўликларни тирилтириш унга осондир (ҲҲ 1-178) – Ар.28. Таф. 61. СЯ 1-127.

АСБĀБ а. сабаблар; воситалар; лозимотлар: *маликлар қоруғы ма асбāб тўзä / бу тартиб ва шарти имāрат ўзä* – подшоҳларнинг мулкни сақлаш восита-лозимотлари, ҳокимиятнинг тартиб ва шартлари (ҳақида гапирилади) (ҚБҚ 5).-Ар 159. СЯ 1-72.

АСЫЛ – 1.= осилмоқ, илинмоқ: *бир нэң бирга асылды* – бир нарса бир нарсага осиб қўйилди (МК 1-205). 2. осилиб кетмоқ, чўзилмоқ: *йышық асылды* – арқон чўзилди, ип осилиб кетди (МК 1-205). – Ар. 29. СЯ 1-73.

АСЫН – *осилмоқ, осилиб тортмоқ, тортиб уза ёзмоқ: ат асынди* – от (бўшалиш учун бошбоғини) тортиб уза ёзди (МК 1-210). ДТС 185. "эшин".

АСЫШ I. осилмоқ, осишда ёрдам бермоқ: *ол мэна эт асышди* – у менга гўшт осишди (МК I- 193).

АСЫШ – II. 1. тортинмоқ, тортишда ёрдам бермоқ: *ол мэңä йип асышды* – у менга арқон тортишда ёрдам берди (МК 1-193); 2. (арқон) тортишда баҳслашмоқ (МК 1-193). қ. ЭСИШ.

АСЫҚСЫЗ бефойда, нафсиз; беҳуда, ноўрин: *кöдäзгил айа дост улуғлар ақын /асықсыз жадал ҳам мизāҳдын сақын* – эй дўст, улуғлар ҳақига риоя қилгин, беҳуда тортишув, ноўрин кулгидан сақлан (ҲҲ 1-205). *билигсизкä ҳақ сöз татықсиз эрӱр / аңа панд насиҳат асықсыз эрӱр* – жоҳилга ҳақ сўз ёқимсиз бўлади, унга панд, насиҳат бефойда бўлади (ҲҲ 2-110). қ. АСИҒСИЗ.

АСЫҒ 1. фойда, манфаат, наф; даромад (МК 1-95): *бу эзгӱ ол-ол қылса халққа асығ / бу асғы билä бузны булса татығ* – эзгу шудирки, у халққа наф келтирса, унинг бу нафидан одамлар ҳаловат топсалар (ҚБН 121а). *öз асғын тилäр достқа бэрмä кöңӱл / асығ булмаса болды душман тӱңӱл* – ўз фойдасини кўзлаган дўстга кўнгил берма, у манфаат кўрмаса душман бўлади, умидингни уз (ҚБН 154б). *тавар асығ нэмиш барур-сэн йалың / қалур мунда кисаң сабат сандуғуң* – мол-товарнинг фойдаси нима, яланғоч ўлиб кетасан, ҳамёнинг, халта-тўрванг, сандиғинг бу ерда (бу дунёда) қолиб кетади (ҲҲ 2-128). *иш йарағында / сарт асығында* (мақол) – иш-кезида, савдогар – фойдаси пайида (МК 3-20). 2. фойдали: *силäркä мэниңдин асығ сöз кэрäк / öзӱмдä кöрӱ бу сöзӱм эзгӱрäк* – сизларга мендан фойдали сўз керак, ўзимдан кўра бу сўзларим яхшироқдир (ҚБН 175б). *асығ кöрнӱр эрсä эсизлик бу кӱн* – ёмонлик бугун фойдали кўринса ҳам (ҚБН 37). *Асығ ал* – фойда олмоқ, манфаат олмоқ: *бэзäдим китāбни мавā'из масал / бақығлы оқуғлы асығ алсу дэб* – кўрган, ўқиган манфаат олсин деб китобни нодир масаллар билан безадим (ҲҲ 2-108). *асиғ бэр* – фойда бермоқ, наф келтирмоқ: *öз асғын тилäмäс кишикä асығ / бэрӱр ол асығдын бу қулмас йанығ* – (яхши одам) ўз манфаатини кўзламайди, одамларга наф келтиради, бу манфаатдан ўзига эваз миннат қилмайди (ҚБН 37а). асығ бул – наф олмоқ, фойда топмоқ, манфаат топмоқ, фойдаланмоқ: *öз асғы тилäр достқа бэрмä кöңӱл / асығ булмаса болды душман тӱңӱл* – ўз фойдасини кўзлаган дўстга кўнгил берма, у манфаат кўрмаса душман бўлади, умидингни уз (ҚБН 154б). *асығ тэг* – наф тегмоқ, манфаат етмоқ: *қалы асғы тэгсӱн тэсä-сэн сэңä / йэмä эзгӱ тутғыл эй эрсиг тоңа* – агар сен ўзингга нафи етсин десанг,

(азайимхонларни ҳам) шунингдек яхши тутгин, эй мард баҳодир (ҚБН 158а). *асығ қыл* – фойда келтирмоқ, наф қилмоқ: *кэрäк тут отачы кэрäк эрсä ҳам / öлÿгликä ҳаргиз асығ қылмас эм* – иста табиб тут, иста дуохон коҳин тут, (барибир) ўладиган (одам)га даво ҳаргиз наф қилмайди (ҚБН 45а). *айдым асығ қылғу эмäс сэн тақы йалвар* – сен қанчалик ёлворма, фойда бермайди, дедим (МК 1-495). – Ар.28. Таф.61. СЯ 1-74.

АСЫҒЛЫҚ манфаатли, фойдали, наф келтирувчи: *асығлық киши-ол киши öз˙рÿми / бағырсақ киши-ол киши кöзрäми* - фойдали одам одамларнинг сарасидир, меҳрибон одам одамларнинг сайланмасидир (ҚБН 219б). *бака кöргил эмти уқа сынайу / нэ нэң бар билигтин асығлық öңин* – энди тушуниб, синаб кўргин, билимдан фойдали ўзга нима бор? (ҲҲ1 – 185). қ. АСЫҒЛЫҒ.

АСЫҒЛЫҒ манфаатли, фойдали, наф келтирувчи: *асығлығ кишилäр болур бу қуту / буларығ йэмä эзгÿ тут эй бöтÿ* – бу тоифа фойдали кишилар бўладилар, уларни ҳам яхши тут, эй бўта (ҚБН 161а). *асығлығ иш* – фойдали иш (МК 1-164). қ. АСЫҒЛЫҚ. – Ар.29.

АСЫҒСЫЗ бефойда, манфаатсиз, беҳуда: *нэгÿ болға мэндин элигкä асығ / асығсыз иши қылса болмас татығ* – мендан элигга қандай фойда бўлади, бефойда бирор иш килиб куйсам, (ундан) ҳаловат бўлмайди (ҚБН 138б). *асығлығ кул эрсä оғулда йақын / асығсыз оғулны йағы бил сақын* – фойдали кул ўғилдан ҳам яқин бўлади, фойдасиз ўғилни ёв деб бил, (ундан) эҳтиёт бўл.(ҚБН 3б). қ. АСЫҒСЫЗ. – Ар. 29.

АСЫҒЧЫ – фойда қилувчи, фойда келтирувчи: *мунуңда басасы сатығчы турур / сатығ бирлä тынмас асығчы турур* – бундан бошқаси савдогарлардир, (улар) савдо-сотиқ билан тинмайдилар, улар фойда келтирувчилардир (ҚБН 160а). *бэгиңкä асығчы бағырсақны бил / бағырсақны булса öзÿн бағры қыл* – бегингга фойда келтирувчи садоқатлини суриштириб бил, садоқатлини топгудай бўлсанг, уни ўз жигарингдек килиб ол (ҚБН 98а). – Ар. 29.

'ĀСИ а. осий, гуноҳкор: *йазуқлуғ жафāчи бу ʻāси қулуң / қамуғ баҳра бэрдиң қуруғ қолмадың* – бу осий бандaнг гуноҳкор, жафочидир, сен уни барча (неъматларингдан) баҳраманд қилдинг, қуруқ қўймадинг! (ҚБН 31).

АСИЛ а. 1. асил, моҳият; туб, негиз, асл; сабаб: *йöрÿгкä барыр тÿш тÿшÿң йаsшы йöр / тÿпи асли билгил уқуш бирла кöр* – туш

таъбирга боради, тушни яхши таъбир қил, туб сабабини билгин, заковат (кўзи) билан қарагин (ҚБН 215б). *киши асли билмäк тилäсä öзÿң* – ўзинг одамнинг аслини билмоқчи бўлсанг (ҚБН 154б). *тызыг сöз тÿпи асли борча йызыг* – тийиладиган сўзнинг негизи, асли йиғиғли бўлади (ҚБН: 42б), *тақы бир тÿш-ол кöр бу йыл фаслинга / бу таб'и кÿчäниб барыр аслинга* – яна бир хил туш йил фаслига боғлиқ бўлади, кўргин, (одамнинг) мизожи зўриқиб, (туши) шу асл сабаби билан боғланади (ҚБН 216а). *тутуш асли барча утундын огул* – уруш-жанжалнинг сабаби тубандандир, эй ўғил (ҚБН 155а). 2. насл, насаб, чиқиб келиш, зот; насабли, зотли: *кимиң асли болса атадын арыг* – кимнинг зоти отадан (бошлаб) тоза бўлса (ҚБН 207а). *киши аслинга кöр қылынчы тануқ / қылынчы нэ эрсä кöр асли ол-оқ* – одамнинг аслига феъл-хулқи белги бўлади, феъл-хулқи қанақа бўлса, асли зоти ҳам айнан шунақа бўлади (ҚБН 208б).*киши асли мундаг қылур эзгÿлÿк* – одамнинг аслзодаси мана шундак яхшилик қилади (ҚБН 208б). *Агар кибр идиси асил-мэн дэсä* – агар кибрли киши мен насаблиман деса (ҲҲ 2-128). – Ар.29.

АСИР I а. асир, банди, тутқун: *кÿлäр йÿз исиг сöзкä йалңуқ исир / исинсä бу йалңуқ болур кул асир* – кулар юз, илиқ сўзга одамнинг меҳри исийди, одам меҳри исиса, қул ва асир бўлади (ҚБН 93б). *кöңÿл бэг турур бу этöз қул асир / ара сöзкä тумлыр арала исир* – кўнгил-бег, тану жон (эса унга) қул, асирдир, (у) гоҳо сўзга совуйди, гоҳо исийди (ҚБН 210б). – СЯ 1-73. Ар. 159.

АСИР II а. фазо, коинотнинг энг юксак нуқтаси; *эфир: асирдин кэлигли калық қушлары / кайу р'айи ҳинди... кайу кайсари* – фазодан (учиб) келувчи ҳаво қушлари, баъзилари ҳиндий рожалар, баъзилари (румий) қайсарларга тегишлидир (ҚБН 10б). – Ар. 159.

АСЛ .а.қ. АСИЛ. – СЯ 1-74.

АСЛЫН – осилмоқ, осиб қўйилмоқ: *аслынды нэң* – нарса осиб қўйилди (МК1-258). МК 1-258 "эслинди-осилди". Инд. 49. "эслинди – (шамол) тортиб олди – был вытянут". ДТС 60 "аслын".

АСЛИ а. аслий, ҳақиқий, ҳаққоний; туб, ҳақ: *кишиликни козма эй асли киши / кишилик қылу тур кишикä тушы* – эй аслий киши, одамийликни тарк этма, одамларга муносиб одамийлик қилавер (ҚБН 63б). *эки тÿрлÿг-ол кöр бу асли киши / бири бэг бири билга йалңуқ башы* – аслий кишилар икки турли бўладилар, бири – бег, бири – доно, (улар) халққа бош бўладилар (ҚБН 16б). – Ар. 29. СЯ1-75.

АСРА туб, таг, ост, куйи (МК 1-147). қ. ИСРА. – Таф.61. СЯ1-75.

АСРАҚЫ остдаги, олддаги. ЭЛИГ АСРАҚЫ – қўл остидагилар, хизматкорлар: *сэн-ӧк бэр мэңӓ кӱч нэчӓ эзгӱкӓ / элиг асрақылар йӱкин йӱзгӱкӓ* – ҳар турли эзгуликлар (қилиш) учун, қўл остидаги (одамлар)нинг ғамини ейиш учун менга сенинг ўзингтина куч ато эт. (ҚБН.696). қ. – Ар. 29.

АСРЫ қ. ЭСРИ,

АСРУШ – аксиришмоқ: *эки эр асрушды* – икки киши ким ошарга аксиришди (МК1-237).

АСТ I. тор кўча, энсиз, ёлғизоёқ йўл (МК1-78).

АСТ 2. қ. АСТЫН. – Ар.29. СЯ1-77.

АСТЫН ост, таг, қуйи; тубан, остин: (МК1-133): *кэзин ӧңдӱң эрмӓз йа солдың оңун / йа астын йа ӱстӱн йа отру орун* – (тангри) ортдан ҳам, олддан ҳам, сўлдан ҳам, ўнгдан ҳам эмас, ё остдан, ё устдан, ё ўртадан ҳам эмас, (унинг) на ўрни бор (ҚБН 8а). *билигсизлик эрни чӧкӓрди астын* – билимсизлик кишини юз тубан чўктиради (ҲҲ 102) ДТС 61. – Ар.29. Таф.61. "АСТЫНДАҚЫ – находяшийся внизу (под чем – л). СЯ1-77 "нижний; после".

АСТУР I. илдирмоқ, остирмоқ: ол эт астурды – у гўшт остирди (МК 1-226). 2. остирмоқ, осиб ўлдиртирмоқ: ол эр астурды – у одамни остирди (МҚ 1-226). – Таф.62.

АСУР – аксирмоқ, чушкирмоқ: *эр асурды* – одам аксирди (МК1-187). *бу эр ол тэлим асурған* – бу одам кўп аксирадигандир (МК1-171), -СЯ1-101 "ақсур

АСУРТҒУ: АСУРТҒУ ОТ бот. аксиртирувчи ўт, маралқулоқ, илдизи йўғон, попук гулли кўп йиллик ўсимлик (МК 3-446).

АСУРҒУҚ: АСУРТҒУҚ ЭР ақлли, зийрак, ҳушёр киши, зукко одам МК 3-446 .

АСҲӒБ а. асҳоб, саҳобалар, пайғамбар маслакдошлари: *фи фазӓйил-и асҳӓб-н-наби ризвӓну-л-лаҳи'алайҳим* – пайғамбар маслакдошларининг фазилатлари (ҳақида), уларга тангрининг розилиги ёғилсин (ҚБН 9а). АСҲӒБ-И-Р'АС а. ш.н. Асҳоби Раъс, темир қўрғои қурган ривоий қаҳрамон *: йа ганжим тӱгӓл болды қӓрун нэңи-тэг / йа асҳӓб-и-ра'с-тэг тэмӱр кэнд тоқыттым* – ё Қорун бойлигидек давлатим тугал бўлди, ё Асҳоби Раъсдек темир қўрғон қурдим, деб фараз қилайин (ҚБҚ 388). – Ар. 28. СЯ 1-77.

АТ 1. от, ном исм (МК1-107): *элигкä йақын хāс ҳажиб эрди бир / аты эрсиг элиг билä сöзкä бир* – элигга яқин бир хос ҳожиб бор эди, оти эрсиг, элиг билан сўзи бир эди (ҚБН 246). *адаш тут-ты айтолды эзгӱ киши / кöсäмиш аты эрди эз̇гӱ иши* – Ойтўлди бир яхши киши билан дўст тутинди, оти Кўсамиш эди, ишлари хайрли эди (ҚБН 246). *адиб аҳмад атым адаб панд сöзӱм / сöзӱм мунда қалур барур бу öзӱм* – отим – Адиб Аҳмад, сўзларим – адаб ва панд, сўзларим бу дунёда қолади, ўзим ўламан (ҲҲ1-214). *адибниӊ йэри аты йӱгнäк эрӱр / сафāлық 'ажаб йэр кöӊӱллäр йарур* – адиб яшайдиган ернинг номи Югнакдир, ажойиб ва сафолик ердир, (у ерда) диллар равшанлашади (ҲҲ2-147). *китāб аты тӱзӱ-гин авучғалы қыны айур* – китоб номи тузилишини (ва) қарилигини айтади (ҚБН 196); 2. лақаб, унвон: *атым қул тапуғчы кöр öрнӱм қапуғ / қылынчым кишилик бу қылқыим тапуғ-лақабим* – қул хизмат-кор, кўргин, ўрним бўсаға, қилмишларим одамийлик, шуғлим хиз-матдир (ҚБН 276); 3. донг, шуҳрат; *эки нэӊ турур дунйā аты чавы / бири нэӊ-тавар-ол бири йӱз сувы* – дунёнинг донг-овозаси икки нар-са билaндир; бири – мол-товар, яна бири – обрў-эътибор (ҚБН 219). *ат ал - ном олмоқ, унвон олмоқ: қайуқа öгäлик тэгир öг булур / қайу кöк айуқлуқ ӱзä ат алур* – баъзиларга донишмандлик насиб бўлади, дониш топади, баъзилар кўк аюқлик (бошлиқларга бериладиган лақаб) унвонини олади (ҚБҚ 239). *ат арта* – ном булғанмоқ, от ёмон бўлмоқ: *олар öгсäлäр öгди элкä барыр / қалы сöксäлäр аты артаб қалыр* – улар (шоирлар) мадҳ килсалар, (одамнинг) таърифи эл ора-сига кетади, агар сўксалар, (одамнинг) номи булғаниб қолади (ҚБН 159а). *ат артат* - ёмонотлиқ бўлмок, номга гард тегизмоқ, шаънга доғ туширмоқ: *ақы бол бузунқа ула нэӊ йэтӱр / саран болса бэглäр атын артатур* – сахий бўл, халққа мол-товар улаш, (ичириб) едир, беглар хасис бўлсалар, номларига доғ туширадилар (ҚБН 189а). *ат ата* – 1. ном бермоқ, от қўймоқ: *қайу кэнд улуш орду қарши йэрä / китāбкä öӊин ат атамышлар-а* – ҳар қайси кенд, қишлоқ, шаҳар, сарой, ўлкаларда китобга бошқача ном берганлар (ҚБҚ 4). 2. ёдга келтирмоқ, тилга олмоқ, ўз номи билан атамоқ, отни зикр килмоқ: *огул-қызда отру ата йэр этин /огул-қыз атамас атасы атын* – ўғил-қиз ташвиши билан ота машаққатлар тортади, (лекин) ўғил-қиз отанинг номини ёдга ҳам олмайди (ҚБН 486). *ат атан* – от қўйилмоқ, исм берилмоқ: *акасында туғса атанса аты / мусāфир болуб мӱнди öзлäк аты* – бола онасидан туғилиб оти қўйилгач,

мусофир бўлиб фалак отига минади (ҚБН 56б). *ат бэр* – от бермоқ, ном қўймоқ, унвон бермоқ: *йана тэгмä берингä тӱркчӱ бир ат бэриб турур* – яна ҳар бирига туркча бир ном қўйгандир (ҚБН 2а). *бэг аңар ат бэрди* – бег унга унвон берди (МК 1-107). *Ат бул* – унвон олмоқ, унвонга сазовор бўлмоқ: *йуг ашы болур йа ӧлӱг атынга / йа ол ат булур аш бэрӱр йатынга* – ё ўлганнинг хотирасига аталган маъракa – худойи оши бўлади ёки (биров) унвон олади ва ўзгаларга зиёфат беради (ҚБН 166а). *аты-чавы / аты-сӧзы / аты-ӱни* – оти-шуҳрати, оти-таърифи, оти-овозаси (ҚБН 2а, ҚБН 44б, ҚБВ 66). *ат йазыл* – ном тарқалмоқ, шуҳрат таралмоқ, машҳур бўлмоқ: *ӧтӱнди бу ӧгдӱлмиш элиг қуты / узун кэч тирилсӱ йаз˙ илсу аты* – Ўгдулмиш сўз очди (ва айтди): элиг жанобиолийлари узоқ умр кўрсинлар, шуҳратлари оламни тутсин (ҚБН 63а). *ат кӧтӱр / ат қопур* – номни улуғламоқ, шуҳрат қозонмоқ, донг таратмоқ, овоза ёймоқ: *ажун инчкä тэгди тӱзӱлди тӧрӱ / тӧрӱ бирлä атын қопурды ӧрӱ* – олам осойишталикка эришди, адолат қарор топди, (хоқон) адолат туфайли отини улуғлади (ҚБН 2а). *ат лақаб бэр / ат лақаб ур*: лақаб бермоқ, атамоқ: *тэгмä бири бир тӱрлӱг ат лақаб бэрдилäр* – ҳар бирлари бир турли от лақаб бердилар (ҚБН 2а). *тэгмä бири бир тӱрлӱг ат лақаб урдылар* – ҳар бирлари бир турли от лақаб қўйдилар (ҚБВ 3). *ат тэгӱр*: ном бермоқ, фахрли ном билан тақдирламоқ: *бу хāс ҳāжиб атын тэгӱрмиш муңа / муны бу ӧзингä йағутмыш йана* – у уни хос ҳожиб деган фахрли ном билан тақдирлаб, ўзига яқинлаштирибди (ҚБҚ 7). *ат ур*: *бу тэгмä берингä ат урмыш ӧңин / бу йаңлуқлы қыны айамыш кэдин* – ҳар бирига ўзгача ном берган, бу янглиғлигини (ном бериш сабабини) кейин таърифлаган (ҚБҚ 7) АТ-ЎН – шуҳрат, донг, овоза: *қамуғ элкä толды кӧр аты* – уни кўргин шуҳрати борлиқ элга ёйилди (ҚБВ 66). АТ УРУЛ – от берилмоқ: *мэңä ат урулды бу зāҳид аты / бу атым мэңä болды тā'ат йуты* – менга мана шу зоҳид ном берилди, бу номим менга тоат-ибодат (қилмаслик) учун офат бўлади (ҚБН 185а) АТ-ЎН ЙАЗ – донг-овоза таратмоқ: *бӱтӱн элкä йазты кӧр аты-ӱни* – кўргин, унинг донг – овозасини борлиқ элларга ёйди (ҚБН 66б). АТҚА ТЭГ – унвон олиш: *бу ол атқа тэгмиш тапуг қилгучы / мунуңда нарусы ӧдä бэргӱчи* – унвон олган хизмат ўговчилар мана шулардир, булардан бошқалари тобе бурч ўговчилардир(?) (ҚБН 150а). АТ ҚОД / АТҚ03 / АТ Қ03УН / АТ ҚОТ – ном қолдирмоқ: *ажунда ат эзгӱ қотуб барды кӧр* – дунёда

яхши ном колдириб кетдилар, кўргин (ҲҲ 1-196.). *öзӱңтин кэдин эдгӱ атың қодун* – ўзингдан кейин яхши номингни қолдир (ҚБВ 108). – Ар. 32. Таф. 62. СЯ 1-78.

АТ 2. от: *қуш қанатын эр атын* (мақол) – куш қаноти билан, эр оти билан (МК1-70). *эр ат эзäрлäди* – одам от эгарлади (МК1-293) *атын тутты тэркин бир оғлан билä / туруб чықти барды сэвӱнчӱн кӱлä* – тезда бир йигит билан отини ушлади, туриб чиқди, севиниб, кулиб жўнади (ҚБН 143б). *йэгӱ кэзгӱ мингӱ ат айғыр сӱлӱк / булардын чықар ҳам йӱзӱргӱ кӱлӱк* – ейиладиган, кийиладиган нарсалар, миниладиган отлар, (жангбоп) айғирлар ҳамда юк ортиладиган уловлар булардан (чорвадорлардан) чиқади (ҚБН 161а). АТ ҚУДРУҚЫ – от думи (МК 1-438). – Ар. 32. Таф. 62. СЯ 1-79.

А:Т қ. АТ 1.

АТ – 1. отмоқ, ташламоқ, итқитмок, улоқтирмоқ; сочмоқ: *ол атты нэңни* – у нарсани ташлади (МК1-181). *Öзӱң отқа атма кишилäр ӱчӱн / öзӱңни куйӱрмä кöрӱрдä кӱчӱн* – бошқалар учун ўзингни ўтга ташлама, уларга қарашда ўзингни зўрлаб куйдирма (ҚБН 187а). *ичиндä татығ болмаса ол қағун / аны таштын атғу болур эй сығун* – ичида мазаси бўлмаса, (ундай) қовунни четга улоқтириш керак бўлади, эй қўзи (ҚБН 185а). 2. отмоқ (ўқ): *эр оқ атты* – одам ўқ отди (МК 1-181) *атса оқын кэз˙ кэриб / кимтӱр аны йығдачы* - замона ўбдан кериб ўқини отса, уни ким тўхтата олади? (МК 3-116). *бӱтӱн чын бағырсақ кöзи кöңли тоқ / кöни болса қылқы масал атғу оқ* – ишончли, чин, садоқатли, кўзи, кўнгли тўк, феъли мисоли отиладиган ўқ каби тўғри бўлса (ҚБН 107б) 3. ёришмоқ, отмоқ(тонг): *сарығ таң ата кэлди* – сариқ тонг ота бошлади (ҚБН 214б). таң атты – тонг отди (МК 1-181). таң ата йорталым – тонг отиши билан йўлга тушайлик (МК 3-307). 4. даф қилмоқ, ҳайдамоқ: *мэндä булнур сэвинч оти қазғу атар* – менда шодлик малҳами бор, у қайғуларни даф қилади (МК 3-384). 5. бесаранжом бўлмоқ, саросимага тушмоқ: *таңда билä кöрсä мэни öрдäк атар, / қалв˙а кöрӱб қашғалақы сувқа батар* – эрта тонгда кўлда мени кўриб ўрдак саросимага тушади, пойнаксиз (тўмтоқ) ўқни кўриб қашқалдоқ сувга шўнғийди (МК 1-480). 6. сочмоқ: *кэлсä киши атма аңар öртäр кӱл-а* – сенинг ҳузурингга (бирор) одам келса, сен унинг юзига иссиқ кул сочма (МК1-149). – Ар. 34. Таф. 62. СЯ 1-79.

АТА 1. ота (МК1-114): *ата тоны огулқа йараса атасын тиламäс* (мақол) – отанинг кийими ўғилга мос келса, у отасининг тириклигини истамайди (МКЗ-95). *Огул-қызда отру ата йэр этин / огул-қыз атамас атасы атын* – ўғил-қиз ташвиши билан ота машаққатлар тортади, (лекин) ўгил-қиз отанинг номини ёдга ҳам олмайди (ҚБН 48б). *ата бир ана бир уйалар бу халқ / тафāвутлари йоқ ота эртисä* – бу халқ ота бир, она бир қондош-қариндошдирлар, чуқур текшириб қаралса тафовутлари йўқдир (ҲҲ2-128). қ. ХАТА. – Ар. 35. Таф. 52. СЯ1-80.

АТА 2: АТА САҒУН – табиб, ҳакими ҳозиқ (МК1-114). – ДТС 66 "и. соб".

'АТĀ а. ато, ҳадя, туҳфа, инъом; *байатдын 'атā-ол уқуш бэлгӯлӯг / уқушдын болур болса эркä ӯлӯг* – ўқув-идрок тангридан инъомдир, бу – аниқ одамга баҳра тегса, ўқув-идрокдан тегади (ҚБН 71а). *'атā бэр* – инъом бермоқ, ато этмоқ: *муны бэрдиң эмди мэңä сэн 'атā: / қылур-мэн мунын шукри йӯз-миң қата* – энди уни менга сен.

АТА – атамоқ, ном бермоқ; номни тилга олмоқ, ёдга олмоқ, зикр қилмоқ номба-ном санамоқ: *йав'а сöз билигсиз тилиндин чықар / билигсиз кишиг билгä йылқы атар* – беҳуда сўз нодоннинг тилидан чиқади, нодон одамни доно мол деб атайди (ҚБН 42а) *огул-қызда отру ата йэр этин / огул-қыз атамас атасы атын* – ўғил-қиз ташвиши билан ота машаққатлар тортади, (лекин) ўғил-қиз отанинг номини ёдга ҳам олмайди (ҚБН 48б). *оқымыш элиг эмди кэлгил тэйӯ / қамуг эзгӯлӯкни атамыш сайу* - элиг энди келгин, деб чақирибди, барча хайрли ишларни номба-ном санабди (ҚБН 128б). АТ АТА - ном бермоқ, лақаб қўймоқ, лақаб бермоқ: ол аңар ат атады - у унга лақаб бэрди (МКЗ-267). – Ар. 35-36. Таф.63. СЯ1-80.

'АТАБАТ а.'АТАБАТУ–Л–ҲАҚОЙИҚ– ҳақикат бўсағаси, Аҳмад Югнакий асарининг номи (ҲҲ 3-361).

АТАЛЫҚ оталик, оталик вазифаси: *атаң öлди эрсä атаң-мэн сэңä аталық қылайын огул бол мэңä* – отанг ўлган бўлса, мен сенга ота ўрнидаман, мен сенга оталик қилайин, менга ўғил бўл (ҚБН 62а). *аталық қылур кöр атақа огул / огул бэг болуб кöр ата болды қул* – кўргин, ўғил отага оталик килади, (гўё) ота кул, ўғил (эса) бэг бўлди, кўр (ҚБҚ 384). - Ар. 36. СЯ1-80.

АТЫШ 2. ш.н. Атиш, эр киши исми (МК1-92).

АТЫШ – отишмоқ, отишда баҳслашмоқ: *ол мэниң бирлӓ оқ атышды* – у мен билан ўқ отишда баҳслашди (МК 1-189'). ол *мэниң бирлӓ оқ атышған* – мен билан ўқ отишиш унинг одатидир (МК1-172).

АТЫҚ – ном чиқармоқ, донг таратмоқ, машҳур бўлмоқ: *нэгӓ тэр атықмыш йағычы эшит / бу сӧз эштиб ӧтрӳ ӧзиӓгӓ иш эт* – донг таратган жангчи нима дейди, эшит, бу сўзларни эшитгач ўзинг учун дастурул амал қилиб ол (ҚБН 89а). – Ар.36.

'ĀТЫҚ а.ш.н. Отиқ, Муҳаммад пайғамбарнинг чорёрларидан биринчиси, Абу Бакрнинг лақаби (унинг Содиқ лақаби ҳам бўлган (ҲҲ 3-33). *'āтық эрди ашну қамуғда ӱзӓ / байатка бӱтӱгли кӧңӱл, тил туз-а* – ҳаммадан бурун, энг аввали Отиқ эди, тангрига тугал ишонган, кўнгли ва тили бир эди (ҚБН 9а). – Ар.36.

АТЛАН – I 1. отланмоқ, отга минмоқ: *туруб чықты атланды кэлди йана / тӱшӱб кирди эв кӓ сучулды тон-а* – туриб чиқди, отга минди, қайтиб келди, тушиб уйга кирди, кийимларини ечди (ҚБН 179б). *ол атланды* – у отга минди (МК1-281). *бэглӓр сэмиз атланур* – беглар семиз отларга минадилар (МК1-282). *эр атланды* – одам отга минди (МК1-256). 2. от ҳозирлаб тайёрланмоқ; тараддуд кўрмоқ, азми карор қилмоқ: *қалы атланур болса бэглӓр сӱкӓ / йа қушқа чоғāнга йа эл кӧргӱкӓ* – агар беглар жангга, ё қуш солиб ов қилишга, чавгон ўйнашга, ё элни кўздан кечириб чиқишга ҳозирлик кўриб отлансалар (ҚБН 97а). *йылқы йазын атланур* – ҳайвонлар баҳорда тараддудга тушадилар (МК1-282). 3. чиқмоқ, кўтарилмоқ; *ол тағқа атланды* – у тоғ устига чиқди (МК1-256). – Ар.37. СЯ 1-82.

АТЛАН – II отлашмоқ (йилқидан) отга айланмоқ, ҳақиқий от кучини олмоқ: йылкы йазын атланур / отлаб анын этлӓнӱр – йилқи баҳорда отлашади, ўтлаб, шу туфайли семиради (МК1-282).

АТЛАС атлас: *улуғлуққа тэгсӓң йаңылма ӧзӱң / қалы кэйсӓң атлас унутма бӧзӱң* – улуғликка етишсанг ўзинг адашма, агар атлас кийсанг бўз (кийим)ингни эсдан чиқарма (ҲХ1-205). – СЯ1-82.

АТЛАШ – отдан гаров ўйнамоқ: *ол мэниң бирла оқ атты атлашу* – у мен билан отдан гаров қўйиб ўқ отишда баҳслашди (МК 2-263).

АТЛАҚ қ. АТЛАҚА.

АТЛАҚА отларга (бу таркибдан -лар қўшимчасининг -р товуши тушиб қолган): *бэк чӓм уруб атлақа / уйғур дақыи татлака / оғры йавуз ытлақа / қушлар кэби учтымыз* – отларга туғлар (белгилар) тақиб, уйғурлар мулкидаги номусулмонлар – ўғри, ярамас муттаҳам итлар тоифаси устига қушлар каби ёпирилиб учдик (МК 1-446). Қ. АШЛАҚА, ЫТЛАҚА, ЫШЛАҚА, ТАТЛАҚА, ҚИШЛАҚА. – ДТС. 67. "атлақ, собир. От АТ 2 "кони".

АТЛЫҒ I. отли, номли; аталган, номланган: *öз инчлик тилӓсӓ ӛрӓжи узун / тил атлығ этиғ йэ тирил эй тӱзӱн* – ўзинг фароғати чексиз осойиш истасанг, тил деб аталган этни еб яшағин, эй афзал киши (ҚБН 168а). *эсӓнлик тилӓсӓ öз игсизликин / аз атлығ отуғ йэ тирил эй тэгин* – хасталиксиз сиҳат-саломатлик истасанг, "оз" деб аталган дорини истеъмол қилиб яша, эй аслзода (ҚБН 168а). *бир ойтолды атлығ эр эрди йэтиг / эшитти бу чавығ этинди этиг* – бир Ойтўлди отли етук киши бор эди, бу довруғини эшитди, (боришга) ҳозирлик кўрди (ҚБН 23а); 2. ном чиқарган, машҳур: *эз и йақшы аймыш бузун атлығы / бузунда талусы киши қутлуғы* – халқ ичида ном чиқарган киши жуда яхши айтган, халқ орасида тўкиси – бахтиёр киши (ҚБН 64б). *Кӱвӓнмӓ қывы кутка қутлуғ киши / усанма öзӱӊ қутқа атлығ киши* – эй бахт кулиб боққан киши, ўткинчи бахтга қувонма, эй номдор киши, ўзинг бахтга алданиб, ғафлатда қолма (ҚБН 30а) 3. Қабила улуғи ёки бошлиғига нисбатан ҳам атлиғ сўзи ишлатилади (МК 1-107). – Ар. 34 Таф.39. "адлу", 63.

АТЛЫҒ II. отлиқ, суворий: *атлығ йэлди* – отлиқ елди (МКЗ-71). АТЛЫҒ ЭР отлик, одам (МК 1-123). ЙЭЛКИН АТЛЫҒ – ўткинчи отдан, отлиқ, мусофир (МКЗ-44). – СЯ1-82. "атлы", 1-83 "атлығ Таф. 63.

АТЛУҚ 1. геогр. Атлуқ; Тироз (Авлиёота) яқинидаги бир шаҳар (МК 1-124). ДТС 221 "ытлық".

АТЛУҚ 2. отхона. оғил (Атлуқ, шаҳарда яшовчилар тилида) (МКІ - 124). қ. АТЛУҚ 1. – ДТС 374 отлуқ корыто для корма".

АТМАҚ қ. ҚАРИН

АТСА – отишни истамоқ: *ол оқ атсады* – у ўқ отишни истади (МК1-273).

АТСЫЗ ном-нишонсиз, беному нишон: *кимиӊ эрдӓми болса аты йурыр / қалы болмаса эрдӓм атсыз қарыр* – кимнинг (яхши) хислат-фазилатлари бўлса, номи тарқалади, агар хислат-фазилатлари бўлмаса, беному нишон қарийди (ҚБН 99б). – Ар.34.

АТТУР – оттирмоқ: *ол оқ аттурды* – у ўқ оттирди (МК1-223).

АТЧЫ қ. ЭТЧЫ.

АТҒАР – отга миндирмоқ: *ол мэни атғарды* – У мени отга миндирди (МК1-229). – Таф.63 "снаряжать войска".

АТҒАҚ 1. тиб. қоринда зардоб йиғилиши касаллиги, сариқ касаллиги; қуланж (МК1-140)

АТҒАҚ 2. бот. бир турли сариқ ўсимлик, айиқтовон(?) (МК 1-140).

АТҒАҚ 3. қайғудан ранги сарғайган, ранги заҳил одам (МК1-141).

АФЫЛҒУ: АФЫЛҒУ ҚАТЫ бот. денгиз дарахти, қайинлар оиласига мансуб бир турли дарахт (МК3-160). қ. АВЫЛҚУ, ТАВЫЛҚУ, ТАВЫЛҒУЧ.

А̄ФИЙАТ а. саломатлик, тансиҳатлик, соғлик, соғломлик, тансиҳат – хотиржамлик: *аныңда басасы бу озғурмиш-ол / муны а̄фийат тэб öзӱм йöр миш-ол* – ундан кейингиси Ўзғурмишдир, мен уни саломатлик-соғломликка йўйидим (ҚБН 196). – Ар. 8. СЯ 2-562 "а̄фийат / а̄фийэт".

АФРА̄СИЙА̄Б ф. ш.н. Афросиёб (Туроннинг ривоий ҳукмдори, қорахоний туркларнинг чиқиб келиши у билан боғланади): *тэжиклӓр айур аны афра̄сийа̄б / бу афра̄сийа̄б тутты эллӓр талаб* – тожиклар уни Афросиёб деб айтадилар, бу Афросиёб элларни забт қилиб олди (ҚБН 17а). – Ар.143.

АФСУНЧИ ф. т. афсунчи, азайимхон, парихон, дуохон: *буларда ба̄са кэлди афсунчилар / бу йэл-йэклиг игкӓ бу – ол эмчилӓр* – булардан кейин азайимхонлардирлар, улар инсу жиндан тегадиган хасталикларнинг эмчиларидирлар (ҚБН 157б). – Ар. 8. СЯ1-84.

А̄ФТА̄БА ф. офтоба, қумғон (МК1-406). ДТС 16 "афта̄би".

АФШАР этн.= Афшар, ўғуз уруғларининг олтинчиси (МК1-89)

АХЫ сахий, саховатли; ҳимматли: *ахы эр билигни йэтӓ билди кöр аныи сатты малын сана̄ алды кöр* – ҳимматли одам билимни тугал ўрганди, мол-дунёсини унга харжлаб, эвазига мадҳу сано олди, кўргин (ҲҲ2-123). *ахы эрни öггил öгар эрсӓ сэн / бахылға қа-тығ йа оқун кэзлӓгил* – мадҳ қилсанг сахий одамни мадҳ эткин, ба-хилга таранг (тортилган) ей ўқини мўлжаллагин (ҲҲ1-196). қ. АҚЫ.

АХЫЛЫҚ – сахийлик, саховат; ҳиммат: *бахыллнықым қаны öгар тил қайу / ахылықны хам хāс тӯзӯ халқ öгар* – бахилликни мақтайдиган тил қани, қайси? Сахийликни ому хос, барча халқ мақтайди (ҲҲ2-123). *қамуғ эр ахы эр санāлысон айур / ахылық қамуғ айб кирини йуйур* – барча тил саховатли кишига сано-мадҳ айтади, саховат ҳар қандай айб-гуноҳнинг ҳам кирини ювади (ҲҲ1-196). қ. АҚЫЛЫҚ.

ĀХИР а. 1. охир, охир-оқибат; оқибат натижа: *кöтӯрмä байутма эсиз öгтäмиг/ āхир қылға шаксиз сэңа от-эмиг* – ярамас, бетийиқ (кишини) кўтарма ва бойитма, у оқибат натижада сенинг чора-иложингни қилади (ҚБН 199а). *татурмаз эсäнинда туз достынга / öлӯр қалур āхир йэйӯр душманы* – (бахил) кўзи тириклигида дўстига (ҳам) тузини тоттирмайди, охири ўлади, (моли) қолиб кетади, (унинг) ҳузурини душмани кўради (ҲҲ2-126). 2. охирги, сўнгги: *элигкä тэгӯргил мэниңдин салāм / бу āхир салāм-ол эй билги тамāм* – элигга мендан салом етказгин, бу сўнгги саломимдир, эй билими комил (ҚБН 222а). *танимдин чықарда мэниң бу жāным / шаҳāдат билä кэсгил āхир тыным* – менинг жоним танамдан чиқаётганда сўнгги нафасимни шаҳодат билан кескин (ҚБН 21а). *öзӯн кöчгӯ атың сэниң кӯчгӯн-ол / кöчӯтчи öлӯм кэлгӯ āхир кӯн-ол* – ўзинг кўчасан, сенинг отинг кўчманчидир, охирги кун кўчирувчи ўлим (албатта) келади (ҚБН 219б). 3. тамом, охир: а:хир бол – тамом бўлмоқ, охирламоқ: *ажун болды āхир тöрӯ артады / эсизлäриг эдгӯ кöрӯ артады* – замон охир бўлди, тартиб-қоидалар айниди, ёмонларни кўриб яхшилар айниди (ҚБҚ 384). *āхир тӯбиндä* – кетида, кетидан, орқасида, орқасидан, охирида, охиридан: *айур эй оғул қылма артуқ сақынч / сақынч кэчсä āхир тӯбинда сэвинч* – деди: эй ўғил, ортиқ қайғу тортма, қайғу ўтса, кетидан севинч келади (ҚБН 61б). – Ар.II. Таф.63. СЯ1-129.

АХСА – оқсамоқ: *ат ахсады* – от оқсади (МК1-274).

АХСАТ – оқсатмоқ: *ол аны ахсатты* – у уни оқсатти (МК1-261).

АХСАҚ оқсоқ, чўлоқ, ланг (МК1-141): *йэтим öгсӯзӯг кöр йа тул-тулсақыг / йа кöзсӯз йа олдрум йэмä ахсақыг* – етим, онасизларга ё тул, беваларга, ё кўрларга, ё шолларга, ёки чўлоқларга қараб, ҳолларидан хабар ол (ҚБН 120а). АҚСАҚ-БУҚСАҚ – оксоқ-чўлок, майиб-мажруҳ (МК1-432). – Ар. 14 “ақсақ”. Таф.39 “ағсақ”. СЯ 1-100 “ақсақ”.

АХСУМ қ. АХСУҢ.

АХСУМЛА – мастликда тўполон қилмоқ, жанжал чиқармоқ; ножўя иш қилмоқ: *улуғлуққа эсриб ким ахсумласа / қара йэр қатында қынын йэр баса* – улуғликка маст бўлиб кимда-ким ножўя ишлар қилса, қора ер қаърида сўнг азобини тортади (ҚБН 220бб). – Ар.12.

АХСУН қ. АХСУҢ.

АХСУҢ – *ахсуң эр* – мастликда тўполон чиқарадиган одам, жанжалкаш киши (МК1-139).- Инд. 28. "АХСУН", ДТС 71 "АХСУН".

АХТАР – 1. ағдармоқ, қўпормоқ; йиқитмоқ: *эр ташығ ахтарды* - одам тошни ағдарди (МК1-224). *тўпи йығачығ ахтарды* – шамол дарахтни қўпорди (МК1-224). 2. ағдармоқ, ҳайдамоқ, шудгор қилмоқ: *ол йэр ахтарды* – у ерни ағдарди, шудгор қилди (МК1-225). к. АҒДАР.

АХШАМ оқшом, кечки пайт, кунботар пайт (МК1-131). – СЯ1-86, СЯ 1-102 "ақшам".

АЧ I оч, очиққан; очкўз; очлик, очлик ҳисси: *калын ач бöрилäр йығылды сэңа / қойуг кэз кöдäзгил эй элчи тоңа* – беҳисоб оч бўрилар сенинг атрофингга уймалашган, қўйларни жуда эҳтиёт қилгин, эй ўктам эл бошловчи (ҚБН 187а). *қарын тозғуча йэ қамуғ йэм-ичим / кэрäк арпа йур тут тозурғу ачым* – барча егулик-ичкуликларни ҳам қорин тўйгунча еб-ичиш керак, хоҳ арпа, хоҳ тариқ бўлсин, очлик ҳиссисни тўйдирса (қондирса) бўлгани (ҚБН 73а). *атан йўки аш болса ачқа аз кöрўнўр* (мақол) – (ишчи) ахта туянинг юки (нуқул) озиқ-овқат бўлса ҳам, оч учун оз бўлиб кўринади (МК1-105). АЧ-ТОҚ оч-тўқ (лик): *йакын қап-қадашдиң йырақ болдуқум / оларқа йўзўрмäдим ачым-тоқум* – яқинлардан, қавм-қариндошлардан узоқ бўлганлигимнинг (боиси шуки), уларга оч-тўқлигим ташвишлари юк бўлишини истамадим (ҚБН 124а). АЧ БОЛ – оч бўлмоқ: *жафā бирлä ўнмиш игизмиш йығач / йэмиши ағу-ол аңар болма ач* – машаққатлар билан ундириб парваришланган дарахт (хотин) меваси оғу бўлади, унга оч бўлмагин (ҚБН 164а). қ. А:Ч – Ар. 1. Таф. 64. СЯ 1-86.

АЧ II ё.с. "ҳой", "ҳе", "ҳув" вазифасидаги ундов сўз: ач бэрў кэл - ҳув, бери кел (МК1-108).

АЧ= I 1. очмоқ: *уз ыр эрдиң эрсä тур ач эмди кöз / эшитмäдиң эрсä эшит мэндä сöз* – ухлаётган бўлсанг, тур, энди кўз оч, эшитмаган бўлсанг, сўзни мендан эшит (КБН 10а) *қапуғ ачды* – эшик очди (МК1-176); 2. *ниқāб кöтрўр ачун бирäр йўз ачар / йазар қол қучар-тэг йана тэрк эрсä бэргил кўмўш / қылыч урсу ачсу сеңа*

кэнд улуш – агар баҳодир, мерган бўлса, кумуш бергин, у қилич уриб сенга шаҳар, қишлоқларни қўлга киритиб берсин (ҚБН 189а). *қара булытыг йэл ачар / урунч билä эл ачар* (мақол) – қора булутни шамол тарқатади, пора билан эллар қўлга киритилади. Бу мақол иш битириш учун пора беришдан киноядир (МК1-336); 3. *кэми ичрä олдуруб / ыла сувын кэчтимиз / уйғур тапа башланыб / мыңлак элин ачтымыз* – кемаларга ўлтириб Или сувидан ўтдик, уйғурлар томонга йўл олиб, Минглоқ элини қўлга киритдик (МКЗ-253); 4. ечмоқ, ҳал этмоқ: *байат ҳукмингä коз қамуғ ишлäриг / ӧзи кэлсä этлӱр ачар эй тириг* – ҳамма ишни худо ҳукмига ҳавола қил, кези келса битади, (уни ўзи) ҳал этади, эй тирик (ҚБН 178а). *қалын булутуғ тӱпи сӱрäр / қараңқу ышыг урунч ачар* (мақол) – қуюқ булутни шамол тарқатади, қоронғи ишни пора ҳал қилади. Бу мақол зарурат туғилганда пора беришдан киноядир (МК 3-235); 5. очиқ айтмоқ, ошкор қилмоқ, билдирмоқ; баён этмоқ, изҳор қилмоқ: *ақы болғыл алчак туз-этмäк йэтӱр / киши айбы ачма сэн ӧртӱб йитӱр* – саховатли, танти бўлиб нон-туз едир, одамларнинг айбини очма, яшириб пардала (ҚБН 219а). *кӧңӱлдäаки сиррим ачар-мэн сэңä / тилак-āрзу бирлä учар-мэн сэңä* – кўнгилдаги сиримки сенга очаман, тилак-орзу билан сенинг олдингга учаман (ҚБҚ 173б). *илāҳ-а билӱр-сэн бу āжизлықым /сэңар-оқ ачар-мэн муңум ҳам йығым* – илаҳо, менинг ожизлигимни биласан, мунгим ва йиғи-нолишларимни сенгагина очаман (ҚБН 21а). *ача азыр* – аниқ, очиқ-ойдин фарқламоқ: *ҳалāл ҳам ҳарāм азрар эрсä ача / йарағлыг йарагсызны билсä* – ҳалол ва ҳаромни аниқ ажрата билса, яроқли ва яроқсизни тушуниб англай билса (ҚБН 103а). *ача ай* – очиб айтмоқ, аниқ ва равшан баён этмоқ: *ӧзи болды ҳāжиб элигкä сӧзи / ача айды айтолды қылқы тӱзи* – фурсати келгач, ҳожиб элигта сўзларини, феъли-рафторини бус-бутун аник ва равшан қилиб айтиб берди (ҚБН 26б). *ача бил* – аниқ билмоқ, фарқлай олмоқ, ажрата билмоқ: *қатыглан усандур уса бас кэчä / кэча аз ӱкӱшӱг нэ билгäй ача* – ҳаракат қил, ғафлатда қолдир, иложини қилсанг кечаси бос, кечаси (аскар) кўп-озлигини аниқ била олмайди (ҚБН 89б). *ача созла* – очиқ гапирмоқ, тушунтириб айтмоқ: *ачуқлуғ мэңа ай тилäкиң кэ-ол / нэгӱ қулғу эрсä ача сӧзлä қул* – менга очикчасига айт, тилагинг нима? Нима сўрамоқчи бўлсанг очиқ гапир, сўра (ҚБН 127б). – Ар. I. Таф. 64. СЯ1-87.

АЧ – II очикмоқ, оч қолмоқ; очиктирмоқ, оч қолдирмоқ: *йэсä тозса қылқы болур буғрағу / қалы қарны ачса билиб йэр ағу* – (одам) еб-ичиб тўйса, феъли туяга ўхшаш бўлади, агар қорни очса, била туриб оғуни (ҳам) ейди (ҚБН 47б). *тӱшӱн-ол бу дунйā кэлигли кöчäр / йэгäн йэл бӱкä-тэг йэр эркäн ачар* – бу дунё бир работдир, (унга) келиб тушган кўчади, у гоҳо аждар каби еган сайин очиқаверади (ҚБН 50а). *йэдим ичтим уз-тэг йурыдым йава / ачыб сувсатайын муны мэн эва* – молдек едим, ичдим, беҳуда юрдим (энди) мен ўзимни очиқтириб сувсатайин (ҚБН 205а). АЧ-Т03 – очиқиб-тўймоқ: *ачыглы-тозуғлықа қылма тапуғ / нэгӱкä қилур-сэн тутуғка тапуғ* – очиқиб-тўювчига (одамга) хизмат қилма, бандага нима учун хизмат қиласан? (ҚБН 237б). *эр ачыб öлшäди* – одам очиқиб ҳолдан тойди (МК 1-280). қ. А:Ч. – Ар.2. Таф.64. СЯ 1-86.

А:Ч оч: *а:ч нэ йэмас / тоқ нэ тэмас* (мақол) – оч нималар емайди, тўқ нималар демайди (МК1-108). қ. АЧ 1

А:Ч – очиқмоқ, оч қолмоқ: *эр а:чты* – одам очиқти (МК 1-183). қ. АЧ 2.

АЧА қ. ЭЧÄ.

АЧЫ кекса хотин, ача (МК1-114). қ. ЭЧИ

АЧЫ – I 1. ачимоқ, ошмоқ: *сиркä ачыды* – сирка ачиди, ачиб етилди (МК 3-268). 2. ачишмоқ, зирқираб алам бермоқ (МК3-269).

АЧЫ – II ачинмоқ, афсусланмоқ; қайишмоқ, жони ачишмоқ; қайғурмоқ: *айур эй казашым барир-мэн мунуң / эки нэңгä артуқ ачир-мэн бу кун* – айтди: эй қариндошим, мунг билан ўлаётирман, бу кун икки нарсага ачиниб-афсусланаётирман (ҚБН 221б). *тириглик барыр эр ачилмас тилин / йава болса эмгäк ачыр кэч йылын* – умр ўтади, (лекин) одам тили очилиб лом-мим ҳам демайди, агар меҳнати зое кетса, узоқ йиллар афсусланади. (ҚБН 106а). *йигитлик кӱчи барды мэндин кэтä / ачырмэн йигитликкä кӱйӱб тута* – йигитлик кучи мени ташлаб кетаётир, тутақиб куйиб йигитликка ачинаман (ҚБН 203а). *бағырсақ кэрäк эр нэ багры сӱчиб / тöрӱ бэрса эзгӱ-эсизкä ачыб* – мард киши шафқатли бўлиши керак ва меҳри ийиб, яхши-ёмонга қайишиб карам кўрсатиши керак (ҚБН 120б). – Ар. 2 “ачимак, агримак”.

АЧЫЛ – I. очилмоқ: *сэн ар эвмä ишлäр öзингä тапуғ / öзи кэлсä ачлур бу бэклиг капуғ* – сен қунимли бўл, хизмат ишлари пайтида шошилма, фурсати етгач, берк эшик ўзи очилади (ҚБН 26а). *Кöк ачылды* – ҳаво очилди (МК1-202); 2. кўч. очилмоқ,

ёзилмоқ; яйрамоқ, яшнамоқ, хурсанд бўлмоқ: *элигкä тосулсу бу эрдäмлäрим / ачылсун мэниң кэтсў эмгäклäрим* – (менинг) бу санъат-ҳунарларим элигга наф келтирсин, (унинг қулфи дили) очилсин, менинг ташвишларим кетсин (ҚБН 23б). *көңул ачылды* - кўнгил яйради (МК 1-202); 3. кўч. маълум бўлмоқ, аён бўлмоқ, аникланмоқ, ойдинлашмоқ: *киши асли билмäк тилäсä öзўн / қылынчында көргил ачылға сöзўн* – одамнинг аслини билмоқчи бўлсанг, феъл-атворига назар солгин, сўзинг (билмоқчи бўлган нарсанг) маълум бўлади қўяди (ҚБН 154б). *бу төрт нэң ўзä сöзлäдим мэн сöзўг / оқыса ачылғай йэти қыл көзўг* – сўзни мана шу тўрт нарса ҳақида сўзладим, ўқисанг, маълум бўлади, кўзингни ўткир қил (ҚБН 20а). – Ар. 3. Таф. б5. СЯ1-88.

АЧЫН оч ҳолда, очликда: *тоқун ма кэчäр ҳам ачын ма кэчäр/ нэ бэгкä қылур йўз нэ бай кул сэчар* – (бу дунё кунлари) тўқликда ҳам, очликда ҳам ўтаверади, у на бегга юз хотир қилади, на бой, на қулни фарқлайди (ҚБН 175а). *тöрўтти қалын боз бу сан-сыз тириг / тирилгў бэрўр козмаз ачын бириг* – (тангри) беҳисоб одам-ларни, сон-саноқсиз жонзодларни яратди, (у уларнинг) барчасига ризқи рўз беради, бирортасини очликда қўймайди (ҚБН 136а). – Ар.1.

АЧЫН I 1. очаётгандек кўринмоқ, ечаётгандек кўринмоқ: *эр қойун ачынды* – одам қўйнини очаётгандек кўринди (МК 1-208). 2. счмоқ, очмоқ (касал устидаги ёпинчиғини, бешикдаги бола гаварасини) (МК 1-208). 3. кўч. рўй-рост баён қилмоқ, маълум килинмоқ, ошкор бўлмоқ: *тэлим тапғы эрсä ўкўш эмгäки / аңар бутсä болғай ачынмыш бэки* – хизматлари кўп, меҳнати талай (сингган киши) бўлса, унга ишонса бўлади, (унинг) сир-асрорлари маълум бўлади (ҚБН 10бa).

АЧЫН II 1.= Сийламоқ, тақдирламоқ, марҳамат кўрсатмоқ: *тосулур тэңинча ағырла ачын / байутғил нэңин сэн бэзўтгил кўчин* – фойда келтириши баробарида ҳурматла ва тақдирла, мол-дунё билан бойиткин, кучини оширгин (ҚБН 201б). *бэг эрин ачынды* – бег аскарларини сийлади (МК 1-208); 2. ғамхўрлик қилмоқ: *эр атын ачынды* – одам отита ғамхўрлик қилди (МК 1-208). *Ачын-сучын* – очилиб-сочилмоқ, илтифотли бўлмоқ, самимият кўрсатмоқ, очиқчеҳра бўлмоқ: *ачыну-сўчинў бағырсақлықын / изишин көзäзсä öтäсä ҳақын* – очилиб-сочилиб самимият билан қадаҳларни назорат қилиб кузатса, ўз бурчини адо этса (ҚБН 108а). – Ар.3.

АЧЫШ I 1. очишмоқ, очишда кўмаклашмоқ: *ол мэңӓ қапуғ ачышды* – у менга эшик очишда кўмаклашди (МК 1-190). 2. очишда баҳслашмоқ (МК 1-190).

АЧЫШ – II ачишмоқ, ачиш пайдо бўлмоқ: *сирка ачышды* – сирканинг ҳамма ерида ачиш пайдо бўлди (МК 1-191).

АЧЫТ – 1. ачитмоқ, оширмоқ: *ол сирка ачытты* – у сирка ачитди (МК1-215). *ол кўб ол сўчўкни ачытған* – бу хум ичига, солинган майни ачитади (МК 1-169); 2. ачитмоқ, аччиқ қилмоқ: *кӧни сӧз асал-дэк бу йалған басал / басал йэб ачытма ағыз йэ асал* – тўғри сўз асалдек, ёлғон (сўз эса) пиёз кабидир, пиёз еб оғзингни ачитма, асал е (ҲҲ2-116); 3. кўч. ранжитмоқ, оғритмоқ: *сӧзўн сӧксӓ йалңуқ ачытса тилин / сӧңўккӓ сызы-ол кӧңўлка йалын* – одам сўз билан сўкиб, тили билан ранжитса, бу – суякка (урилган) тиғ, дилга (ёқилган) оташдир (ҚБН 97а). *ол аның кӧңлин ачытты* – у унинг кўнглини ранжитди (МК 1-215). 4. кўч. туруш қилмоқ, буриштирмоқ: *кӧзи қашы; тўгмиш ачытмыш йўзин* – кош-қовоғини уйиб, юзини туруш қилди (ҚБВ 41). – Ар.4.

АЧЫҚ аччиқ: *бу кўн кэндў сўчўг бу тэрмӓк сэңӓ / ачық болға йарын қодуб бардуғуң* – бу кун (мол-дунё) теришнинг ўзи сенга ширин туюлади, сўнг қолдириб кетаётганингда жуда аччиқ бўлади (ҲҲ1-211). қ. АЧЫҒ I.

АЧЫҚ – очиқмоқ; очликдан қийналмоқ: *эр ачықты* – одам очиқди (МК 1-199) – СЯ 1-89.

АЧЫҚЫМ катта акам (хон авлодига мансуб ёши улуғ қариндошларга нисбатан мурожаат) (МК 1-96) МК 1-96 "ычқым /ычықым". Инд. 94 "ычықым".

АЧЫҚЛЫҚ: *қапуғ ачықлықы* – эшик очиқлиги (МК 86). қ. АЧУҚЛУҚ, АЧУҒЛУҒ. – МК 1-66. "ачуқлуқ". Инд. 29. "ачуқлуғ 2. ДТС 7. "ачуқлуқ".

АЧЫҒ – I 1. аччиқ, талх; нордон; шўр (МК 1-94). *ачыг сув-тэг-ол кӧр бу дунйӓ нэңи / нэчӓ ичӓ қанмаз ӧлимӓз тили* – бу дунё бисоти бамисоли бир шўр сувдир, (одам) қанча ичгани билан қонмайди, тили намланмайди (ҚБН 133а). *атасы анасы ачыг алымла йэсӓ оглы қызы тышы қамар* (мақол) – отаси, онаси қимизак олма еса, ўғли, қизининг тиши қамашади (МК 3-288); 2. кўч.талх, аламли; аччиқ, дағал, қаттиқ, кескин: *ириг сӧзӓ йумшақ йанут қылса ӧз / ачыг сӧзлӓсӓлӓр сўчиг тутса сӧз* – қаттиқ сўзга ўзи юмшоқ жавоб қилса, аччиқ сўзласалар, у ширин сўз бўлса (ҚБН

126б). *шакарда сӱчигрӓк сöз айдым сэңа / ағуда ачығрак, йануты мэңӓ* – сенга шакардан ширинроқ сўз айтдим, менга жавоби оғудан ҳам талхроқ бўлди (ҚБН 142б); 3. кўч, алам, ташвиш, қайғу: *ағышқа иниш-ол эзизкӓ батығ / сэвинчкӓ сақынч-ол ачығқа татығ* – юксалишнинг пасайиши, юқориликнинг қуйилиги, шодликнинг қайғуси, ташвишнинг ҳаловати бўлади (ҚБҚ 45). *сӱчӱг таттың эрсӓ ачығқа анун* – ҳаловат сурган бўлсанг, алам-ташвишга тайёр тур (ҲҲЗ-209, ДТС 4). *уруб бэркӓ башы бӱтӓр тэрк сöнӓр / тилин сöксӓ бӱтмӓс ачығы йылын* – қамчи урса яраси тез битади, оғриғи тўхтайди, тил билан ҳақорат қилса, (унинг жароҳати) битмайди, алами йилларга чўзилади (ҚБН 97а); 4. кўч. оғир, қийин, машаққатли: *тиши бирлӓ сухбат эзи кэз татығ / соғуқ сувқа йунмақ йануты қатығ* – аёл билан бирга бўлиш жуда ҳам лаззатли, совуқ сувга ювинмоқ оқибати эса қийиндир (ҚБН 132а). *ачығ бол* – аччиқ бўлмоқ, заҳар бўлмоқ: *йана айды элиг эй öгдӱлмишим / ачығ болды эмди мэңӓ йэр ашым* – элиг яна деди: Эй Ўгдулмишим, энди менга ейдиган овқатим заҳар бўлди (ҚБН 196б). ачығ созла – аччиқ сўзламоқ, ачитиб гапирмоқ: *ириг сöзкӓ йумшак йанут қылса öз / ачығ сöзлӓсӓлӓр сӱчиг тутса сöз* – қаттиқ сўзга ўзи юмшоқ жавоб қилса, аччиқ сўзласалар, у ширин сўз бўлса (ҚБН 126б). *ачығ - сӱчиг / ачығ йа сӱчиг* – ташвиш ва шодлик, оғирлик ва енгиллик, машаққат ва ҳаловат: *тақы бир сэниңдӓ баса ол кичиг / буларның била-ол ачығ йа сӱчиг* – яна бир тоифа - бу сендан кичиклардир, қийинчилик ва роҳат ана ўшалар биландир (ҚБН 151б). *ачығ-сӱчиг бол* – аччиқ-ширин бўлмоқ; ўз ўрнида койиб, ўз ўрнида юпатмоқ: *улуғ-сэн олар болды сэндин кичиг/ кичигкӓ улуғ болды ачығ-сӱчиг* – сен улуғсан, улар сендан кичикдирлар, улур кичикларга ўрнида аччиқ ўрнида ширин сўзлайди (ҚБН 164а). *ачығ қыл* – аччиқ қилмоқ, қаҳр қилмоқ; заҳар сочмоқ, аччиқланмоқ; хафа бўлмоқ: *қалы тэңрилик эш тутунса öзӱн / йӱкин йӱз ачығ қылма тӱгмӓ йӱзӱң* – агар тангрини ўртага қўйиб дўст тутинсанг, заҳматларини зиммангта ол, (улардан) аччиқланма, туруш юз бўлма (ҚБН 152а). – Ар.З. Таф.64. СЯ 1-89.

АЧЫҒ II 1. инъом, ҳадя, мукофот: *йэмӓ ва'да қылмыш ӱкӱш эзгӱлӱк/ ағырлық ачығлар йэгӱ-кэзгӱлӱк* – яна кўп эзгуликларни, иззат-икром (кўрсатиш)ни, инъом-эҳсонлар (қилиш)ни, егулик-кийгуликлар (ҳадя этиш)ни ваъда қилибди (ҚБН 136б). *ачығ бэр* – инъом бермоқ, такдирламоқ, мукофотламоқ: *ачығ бэрсӓ бэглӓр*

тилин эзгӳ сӧз / тапуғчы йулуғлар бэгингӓ эт ӧз – беглар инъом-эҳсонлар берсалар, тилларидан яхши сўзлар чиқса, хизматкор бегига тану жонини фидо қилади (ҚБН 110б). хан мэӊӓ ачығ бэрди – хон менга инъом берди (МК 1-94); 2. хайрихоҳлик, миннатдорлик; иззат-икром, эътибор: *бу айтолдыӓ йэтӳрди тапуғ / элиг ма ачығ бирлӓ ачты капуғ* – Ойтўлди кунда хизматларини бажараверади, элиг ҳам хайрихоҳлик билан (давлат) эшигини (унга) очиб берди (ҚБН 28б). 3. тўкинлик, фаровонлик, ноз-неъмат; манфаат, баҳрамандлик: *ӧзӳӊни ачығлығ тут* – ўзингни ноз-неъматлар ичида тут (МК 1-94). – Ар.З.

АЧЫҒЛЫҚ аччиқлик, аччиқ там (МК 1-166). – Таф.65. СЯ 1-90.

АЧЫҒЛЫҒ 1. ачитқили, ачитиш хусусиятига эга: *ачығлығ кӳб* – қуйилган нарсани ачитиб қўядиган, ўзига шундай бир хусусият ўрнашиб қолган хум (МК 1-163).

АЧЫҒЛЫҒ 2. маишатли, фароғатли, фаровон, тўкинчиликдан баҳраманд, ноз-неъматлардан баҳравар; ризқ-насибали: *қонуқлары кӧргӳ йа боғзы йэми / ачығлығ ачығсызқа қылса эми* – (уларнинг) турар жойларини, томоқ-емишларини кўриб-кузатиш, неъматлардан баҳраманд ва бебаҳраларнинг тадбир-чораларини қилиш керак (ҚБН 94а). ачығлығ эр шэбӳк қарымас – фаровонликда яшовчи, маишатли одам тез қаримайди (МК1-163). *ачығлығ тут* – неъматлардан баҳраманд тутмоқ: *ӧзӳӊни ачығлығ тут* – ўзингки ноз-неъматлардан баҳраманд тут (МК 1-94). – Ар.З

АЧЫҒСА – аччиқ ва нордон нарса истамоқ: *эр ачығсады* – одам аччиқ ва нордон нарсани истади (МК 1-295).

АЧЫҒСЫ – ачимоқ, ачимсимоқ, аччиқлик ширинликни кесмоқ: *узум ачығсыды* – узум ачиди, узумнинг аччиқлиги ширинлигини кесди (МК1-279).

АЧЫҒСЫЗ маишатсиз, фароғатсиз, неъматлардан баҳрасиз, маҳрум: *қонуклары кӧргӳ йа боғзы йэми / ачғлығ ачығсызқа қылса эми* – (уларнинг) турар жойларини, томоқ-емишларини кўриб кузатиш, неъматлардан баҳраманд ва бебаҳраларнинг тадбир-чораларини қилиш керак (ҚБН 94а). – Ар.З.

АЧЛЫН – очилмоқ: *қапуғ ачлынды* – эшик очилди (МК 1-256).

АЧЛЫШ – очилмоқ: *қапуғлар ачлышды* – эшиклар очилди (МК 1-242); 2. ечилмоқ, ҳал бўлмоқ (МК 1-242).

АЧЛЫҚ очлик; очарчилик; очкўзлик, густоҳлик: *ажун тоқлуқы барча ачлық турур / эрӓжи сэвинчи кӧр эмгӓк эрӱр* – жаҳоннинг тўқлиги барчаси очликдир, роҳати, шодлиги машаққатдир, кўргин (ҚБН 192а) *қамуғ ач йэсӓ ичсӓ ахир тозур / кӧзи ач киши ӧлсӓ ачлық қозур* – ҳар қандай оч ҳам еса, ичса тўяди, кўзи оч одам ўлгандагина очкўзлигини ташлайди (ҚБН 77б). қ. А:ЧЛЫҚ. – Ар.4. Таф.65. СЯ1-90.

А:ЧЛЫҚ очлик, овқатсизлик (МК 1-137). қ. АЧЛЫҚ.

АЧСА – очишни истамоқ: *эр қапуғ ачсады* – одам эшик очишни истади (МК1-274).

АЧТУР – очтирмоқ: *ол қапуғ ачтурды* – у эшик очтирди, у эшикни очишга буюрди (МК 1-224). СЯ1-90 "открыть, раскрывать; захватить".

АЧУ 1. ота; падар (тангрига мурожаатда қўлланади): *сэсигсиз бир-ок-сэн эй мэӊӱ ачу / қатылмаз қарылмаз сақышқа сэчӱ* – эй мангу падар, ҳеч шаксиз яккаю ягонадирсан, суриштириш-тафтишга дахлсизсан, тегишли эмассан, шундай аёнсан (ҚБН 76); 2. абад, жовидон; барҳаёт; мангу, ҳамиша ва ҳар ерда ҳозир: *йури эзгӱлӱк қыл экин эзгӱлӱк / сэӊӓ эзгӱ болға ачу мэӊӱлӱк* – кел, эзгулик қил, эзгулик (уруғини) эк, (у) сенга жовидон ва мангулик эзгу бўлади (ҚБН 189б). *қалы қылдын эрса ӧзӱӊ эзгӱлӱк / асығ қылдыӊ ӧзкӓ ачу мэӊӱлӱк* – ўзинг хайрли ишлар қилсанг, ўзинг учун жовидон ва мангулик фойда қиласан (ҚБН 186б). – Ар.4.

АЧУН қ. АЖУН.

АЧУНЛУҒ қ. АЖУНЛУҒ.

АЧУНЧЫ қ. АЖУНЧЫ

АЧУР – очиқтирмоқ, оч қолдирмоқ: *ол аны ачурды* – у уни оч қолдирди (МК1-266). бу аш ол кишики ачурған – бу овқат одамни тез очиқтирадигандир, бу овқат ҳазми енгилдир (МК 1-171). *Ачурғу буларығ йолын тутса кэд / анын йолқа кирсӓ бойун эгсӓ кэд* – буларни очиқтириш керак, токи яхши йўл тутсинлар, шу туфайли йўлга кириб, мутлақ бўйин эгсинлар (ҚБВ 180).

А:ЧУР қ. АЧУР.

АЧУҚ 1.= Очиқ; бўш, холи (МК 1-95); 2. аниқ, равшан: *муӊар мэӊзӓтӱ айды али эр ачуқ / аныӊ ма'нисы кӧр бу сӧзкӓ тануқ* – мард киши бунга ўхшатиб аниқ сўзлаган, кўргин, унинг маъниси бу сўзлар учун исботдир (ҚБН 31а). *ачуқ ҳам йазуқ болса қылқын сӧзӱн* – сўзда ва ҳаракатда (амалда) ҳам очиқ-ойдин бўлиши керак

(ҚБН 77б); 3. тиниқ, мусаффо, очиқ: АЧУҚ ИШ – аниқ ва равшан иш (МК1-195). АЧУҚ КӦК – мусаффо осмон (МК 1-195). АЧУҚ ТУТ – очиқ тутмоқ: *бу йаңлығ болур бу сатығчы қамуғ / қатылғыл оларқа ачуқ тут қапуғ* – савдогарлар жумласи мана шундай бӯлади, уларга аралашгин, эшикни очиқ туткин (ҚБН 160б). *улуғқа кичигкä ачуқ тутти йӱз* – улуғ ва кичикка юзни очиқ тутди (очиқ чеҳрали бӯлди) (ҚБН 24б). *ӧзӱңгä ачуқ тут кӧнилик йолуғ* – ӯзингга адолат йӯлини очиқ тут (адолатли бӯл) (ҚБН 53б). – Ар.4. Таф.65. СЯ 1-91.

АЧУҚЛУҚ: *йӱз ачуқлуқы* – юз очиқлиги, очиқ чеҳралик, хушрӯйлик (МК 86). қ. АЧЫҚЛЫҚ, АЧУҚЛУҒ. – МК 1-166. "ачуқлуғ". Инд.29. "ачуқлуғ". – Таф. 65.

АЧУҚЛУҒ – 1. очиқлик, очилган ҳолдаги, очиқ ҳолат: *тапын бир байатқа тушы тынмадын / тӱнӱн кӱндӱзӱн бол ачуқлуғ қапуғ* – бир худога тинмай доим тоат-ибодат қил, кечаю кундуз эшигинг очиқ ҳолда бӯлсин (ҚБН 137б); 2. аниқ, равшан, очиқ-ойдин; рӯйрост: *бу йаңлығ кишилäр йарамас мэңä / айу бэрдим эмди ачуқлуғ сэңа* – бу янглиғ одамлар менга тӯғри келмайди, энди сенга рӯйрост айта қолдим (ҚБН 36б). *тақы бир айытғу сӧзӱм бар сэңа / аны ма ачуқлуғ айу бэр мэңа* – сендан сӯрайдиган яна бир сӯзим бор, уни ҳам аниқ ва равшан қилиб айтиб бер (ҚБН 83б); 3. кӯч. очиқлик, самимият, хушрӯйлик; очиқ, хушрӯй: ачуқлуғ киши очиқ киши, хушрӯй киши (МК 1-164) қ. АЧЫҚЛЫҚ, АЧУҚЛУҚ. – Ар.4.

АШ I ф. 1.овқат, таом, озуқа; дон, хӯрак: *тонум қой йӱңи тап йэгӱм арпа аш / тӱгäл болды дунйā мэңа эй қадаш* – кийимим – қӯй юнги, овқатим арпа ош, бас, менга (мана шулар билан) дунё кифоя қилади, эй қариндош (ҚБН 172б). *қамуғ тэбрäнигли тӱзӱ йэр ӧңи / йурығлы ашы-ол учуғлы мэни* – бутун ер юзидаги барча қимирлаган жоннинг; юрадиганларнинг озуқаси ва учадиганларнинг донидир (ҚБН 160а). *айур-сэн кэдим тон шарāб аш кэрäк / тэлим мāл ӱкӱш қул караваш кэрäк* – кийим, тӯн, шароб, овқат, кӯп мол-дунё, беҳисоб қул, хизматкор керак дейсан (ҲҲ1-201). *аш йэлди* – овқат ейилди (МК 3-72). *ол мэңä аш татурды* – у менга овқат тоттирди (МК 3-203). *аш ағызда татыды* – овқат оғизга лаззат берди (МК 3-274). *ол аш ашады* – у таом еди (МК 3-277); 2. зиёфат, меҳмондорчилик, маърака: *тақы бир киши кӧрса ашқа барыр / ашын йэр аны йандру ашқа оқыр* – яна бир хил одамлар, назар солсанг, (бошқаларнинг) зиёфатига борадилар, (уларнинг) зиёфатларини ейдилар, (уларни ҳам) зиёфатта таклиф қиладалар (ҚБН 169а).

тақы бир қуту ашқа бармас оқыб / кишит ашқа ӱндäр тоқымлар тоқыб – яна бир тоифа таклиф қилиниб зиёфатга бормайди, моллар суйиб ўзгаларни меҳмондорчиликка чақиради(ҚБН 169а) *атан йӱки аш болса ачқа аз кöрӱнӱр* (мақол) – ишчи ахта туянинг юки нуқул озиқ-овқат бўлса ҳам оч учун оз бўлиб кўринади (МК 1-105) *кöрклӱг тонуг öзӱңгä / татлыг ашыг азынқа* – чиройли кийиминг – ўзингга, тотли овқатинг – ўзгаларга (МК 1-80). *аш башчысы* – баковулбоши, пазандалар бошлиғи: *қалы эгри болса бу аш башчысы / қамуг эгри болди аның ашчысы* – агар баковулбоши (қўли) эгри бўлса, унинг пазандаларининг барчаси эгри йўлга киради (ҚБН 106б). *аш бэр – аш эт* – ош бермоқ, зиёфат қилмоқ: *йоғ ашы болур йа öлӱг атынга / йа ол ат булур аш бэрӱр йатынга* – ё ўлган хотирасига аталган аза оши бўлади, ёки одам унвон олади ва ўзгаларга зиёфат беради (ҚБН 166а). *йақын қошны ашны аш этсä сэңä / азу тэңрилиг эш оқынса тоңа / буларқа йэмä бар* – яқинлар, қўшнилар, ошна-оғайнилар сенинг шарафингга зиёфат қилсалар, ёки тангрилик дўстинг таклиф қилса, эй мард, уларникига албатта боргин (ҚБН 166а). *аш ишчиси* – баковул, ошхона ходими: *айақ-тэрги башлар бу аш башчысы / нэгӱ-тэг кэрäк айғыл аш ишчиси* – лаган-дастурхон ишлари мутасаддиси, баковулбоши, ош-сув ходими қандай бўлиши кераклигини айткин (ҚБН 105б). *аш-ичгӱ / аш ичгӱ-йэгӱ* – егулик-ичгулик, егулик-ичгулик овқат: *тэңиң-да ӱлӱш қыл сӱчиг сöз билä / аш-ичгӱ йэтӱргил табуғ қыл қӱлä* – ҳузурингда ширин сўз билан такаллуф кўрсат, егулик-ичгуликлар билан сийлаб, очиқ чеҳра билан, ҳурматларини бажо келтир (ҚБН 157а). *эзи тэрс турур бу аш-ичгӱ-йэгӱ / сэзиглиг кишидин йэсä эй бöгӱ* – шубҳали одам қўлидан ейиладиган егулик-ичгулик овқат иши жуда ҳам кийиндир, эй доно (ҚБН 105б). *аш- сув* – овқат, ош-сув: *кишидä талусы кöни чын киши / öзӱргӱ аңар бэргӱ аш-сув иши* – одамлардан сараси, тўғри, чин кишини танлаб, ош-сув ишларини унга топшириш керак (ҚБН 105б). *аш тат* – овқатланмоқ, тамадди қилмоқ: *туру кэлди тэркин кöр öгдӱлмиш-а / йунуб таң намāз қылды татты аш-а* – Ўгдулмиш туриб тез (уйига) келди, таҳорат олиб бомдод намозини ўқиди, овқатланди (ҚБН 209а). аш татурған - меҳмондўст, дастурхони ёзиқ: бу эр-ол аш татурған – бу одам меҳмондўстдир (МК 1-471). *Ашқа бар* – зиёфатга бормоқ, меҳмондорчиликка бормоқ: *қалы эсäлäр аш сэңä оғрайу /ол ашқа йэмä бар сэвиндӱр йэшӱ* – агар атайин сенга атаб зиёфат берсалар, ундай

зиёфатга ҳам албатта бор, зиёфатларни ейишиб, уларни севинтир (ҚБН 166а). *ашқа оқы* – зиёфатга таклиф килмоқ, меҳмондорчиликка чақирмоқ: *тақы бир киши кӧрса ашқа барыр / ашын йэр аны йандру ашқа оқыр* – тағин бир хил киши, назар солсанг, чақирганнинг зиёфатига боради, зиёфатни ейди, уни ҳам жавобан зиёфатга таклиф қилади (ҚБН 169а). *ашқа ӱндӓ* – зиёфатга таклиф қилмоқ, меҳмондорчиликка чақирмоқ: *сэзигсиз мэни ашка ӱндӓгӓлӓр /мэн ӱндӓб олар ма мэнӓ, кэлгӓлӓр* – шубҳасиз мени зиёфатга таклиф қиладилар, мен таклиф қилиб улар ҳам меникига келадилар (ҚБН 165б). қ. А:Ш. – Ар.30. Таф.66. СЯ 1-91-92.

АШ II синиқ идишларни бир-бирига бириктириб ямаш учун ишлатиладиган чега (МК 1-80, ДТС 62). МК 1-109 “аш – томизғи”. Инд.29. “тузатиш, ямаш – починка (посуды). – СЯ1-92.

А:Ш овқат, ош, таом (МК 1-109). қ. АШ I. – Таф.66.

АШ – ошмоқ, оғмоқ, кӱтарилмоқ: *қайу арт ашар кӧр ӧгӱзлӓр кэчӓр / қайу йэр қазар сув қузуғлар ичӓр* – баъзилари довонлар ошадилар, кӱр, дарёларни кечадилар, баъзилари ер қазийдилар, қудуғлар сувларини ичадилар (ҚБН 68а). *ар арт ашды* – одам довон ошди (МК 3-277). *арпасыз ат ашумас / аркасыз алп чэрик сыйумас* (мақол) – арпасиз от давон ошолмайди, мададсиз ботир (душман) лашкарини синдиролмайди (МК 1-144). 1 қ. А:Ш – Ар.31. Таф.66. СЯ1-92.

А:Ш – ошмоқ, оғмоқ: *ол таг а:шты* – у тоғ ошди (МК 1-184). қ. АШ. – Таф. 66.

АША= 1. емоқ, ошамоқ: *эр аш ашады* - одам таом еди (МК 3-270). *ол аш ашады* – у таом еди (МК 3-277); 2. маош қилмоқ, баҳраманд бӱлмоқ: *тутуб бӱтрӱ ажун эрӓжин аша* – борлиқ олам ҳаловатига эришиб баҳраманд бӱл (ҚБВ 181). *сэвинчин авынчын кӱвӓнчин эли / ашасу йашасуны луқмāн йылы* – севинч, овинч, қувонч билан эли маош қилсин ва Луқмон ёшини яшасин (ҚБН 11б). – Ар.31. СЯ1-93.

АШАТ – едирмоқ, ошалатмоқ: *ол мэңӓ аш ашатты* – у менга овқат едирди (МК 1-217). СЯ 1-94.

АШ’АР а. ашъор, шеърлар: *мачын ҳакимлӓриниң аш'арлари бирлӓ āрāста қылмыш бу китāбым оқыглы* – Мочин донишмандларининг ашъорлари билан ораста килинган бу китобни ӱқиганлар (ҚБН 1б). – Ар. 160. СЯ 1-197.

АШАЧ – қозон: *эки қочңар башы бир ашачда бышмас* (мақол) - икки қўчқорнинг боши бир қозонда пишмайди. Бу мақол бир ерда икки бег бошчилик қилолмаслигига ишора қилиб айтилади (МК 3-392). қ. АШЫЧ.

АШАҚ – тоғ этаги (МК 1-97). – МК 1-97 "тубан, қуйи". Инд. 29. "тубан, қуйи - низ, подножие горы". ДТС 62 "подножие горы". – Таф.66. "низ, вниз". СЯ 1-94 "вниз, низ, низкий".

АШАҚЛА – арзимас ҳисобламоқ, кичик деб билмоқ; ерга урмоқ, камситмоқ; менсимай қарамоқ: *ол аны ашақлады* – у уни арзимас, кичик ҳисоблади (МК 1-297). *йағыны ашақласа башқа чықар* (мақол) – душманни менсимаса, у бошга чиқади (МК 1-297).

АШАҒА қуйи, тубан: *билигсизлик эрни чӧкарди ошаға* – нодонлик одамни тубанлаштиради (ҲҲ 3-102 ДТС 62). – СЯ 1-94.

АШАҒУ ф.т. таом, овқат: *йашыл кӧк сарық ал ағы тон кэзиб / ашағу кӧтӱрса йарашур йурыб* – яшил, кўк, сариқ, аргувон рангли ипак либослар кийиб, таомлар кўтариб, тақсимлаб юрса, жуда ярашикли тушади (ҚБН 108б). – Ар. 31.

АШБАР ем, терт, хашак ва кепаклардан тайёрланган мол озуқаси: *ол атқа ашбар йалбатты* – у отга терт бўктирди (МК 2-406).

АШЫНДУР – олдин харжламоқ, эҳтиёт шарт учун сарфламоқ; савоб учун бахш этмоқ: *сэниң малың ол мал ашындурдуқуң* – савоб учун олдиндан сарфлаган мол сенинг молингдир (ҲҲ3-433) қ. АШЫНТУР.

АШЫНТУР – олдин харжламоқ, эҳтиёти шарт учун сарфламоқ; савоб учун бахш этмоқ: *сэниң малың ол мал ашынтурдуғуң / сэнӓ ҳасрат ол бэк тутуб турдуғуң* – савоб учун олдиндан сарфлаган мол сенинг молингдир, беркитиб сақлаган мол-дунёнг эса сен учун ҳасратдир (ҲҲ 1-211). қ. АШЫНДУР.

АШЫЧ қозон: *ашыч айур тӱбӱм алтун / қамыч айур мэн қайда-мен* (мақол) – қозон тубим олтин деб мақтанади, чўмич, ундай бўлса мен қайдаман, дейди (МК 1-86). *Ашыч буқач* – қозон-товоқ, идиш-оёқ (МК 1-389). қ. АШАЧ. – ДТС 63 "горшок".

АШЫЧЛАН – қозонли бўлмоқ, қозонга эга бўлмоқ: *эр ашычланды* – одам қозонли бўлди (МК 1-286). – МК 1-286. "эшичлӓнди". Инд. 52. "эшичлӓнди"

А̄ШКА̄РА̄ ф. ошкора; аён, маълум: *қамуғ йашру ишиң болуб а̄шка̄ра̄ / бу кӧргӓн эшиткӓн сэңӓ кӱлмӓсӱн* – барча яширин иш-

ларинг ошкора бўлиб, буни кўрган ва эшитганлар сенга кулмасинлар (ҲҲ1-191). – ДТС 63. "ашкар". – Таф.66. СЯ 1-130.

АШЛА 1. чегаламоқ, тузатмоқ, ямамоқ: *ол айақ ашлады* – у идишни чегалади, чега билан ямади (МК 1-283).

АШЛА 2. томизғи солмоқ: *айак ашла* – идишга томизғи сол (МК 1-109) СЯ1-95 "смешивать".

АШЛАЛ – чегаланмоқ, уланмоқ: *айак ашлалды* – идиш чегаланди (МК1-290). – СЯ 1-95 "ашлан".

АШЛАТ – чегалатмоқ: *ол айақ ашлатты* – у идиш-оёқни чегалатди (МК1-264).

АШЛАҚА АШ сўзининг жўналиш келишикдаги кўплик шакли (бу таркибдан -лар қўшимчасининг р товуши тушиб қолган), ошларга, овқатларга: *турған улуғ ылақа / тэрги уруб ашлақа / томлуғ қадыр қышлақа / қоз̇ты эриг умдуру* – (у) улкан ишларга туриш берарди, аёзли қаттиқ қишларда ҳам ноз-неъматларга тўла дастурхон ёзарди, (энди) одамларни умидвор қилиб ташлаб кетди (МК 2-58). қ. АТЛАҚА, ЫТЛАҚА, ЫШЛАҚА, ТАТЛАҚА, ҚЫШЛАҚА. (МК 2-58) "дастурхон". Инд. 30. "дастурхон – накрытый стол". ДТС 63 "ашлақ кушанъя, яства".

АШЛЫҚ 1. ошхона, овқатхона (МК 1-137).

АШЛЫҚ 2. буғдой; дон, ғалла (МК 1-137): *ол қар қамуғ қышын инӓр / ашлық тарығ анын ӯнӓр* – қор бутун қиш бўйи ёғади, дон, ғалла (ўсимликлари) шу туфайли униб-ўсади (МК 2-237). – СЯ 1-95 "пища, провиант, провизия".

АШЛЫҒ ризқли, насибали; ҳиссадор, бахравар; алоқадор, боғлиқ; *сийāсат йурытса сӯ башлығ болур / сӯси башлығ эрсӓ эр ашлығ болур* – (яхши) сиёсат юритса, лашкар бошли (назоратли) бўлади, лашкар назоратли бўлса, одам баҳравар бўлади (ҚБН 87б). *сийāсат йурытғу кэрак сӯ бāшы / сийāсатқа ашлығ болур сӯ* иши – лашкарбоши (яхши) сиёсат юритиши керак, лашкар ишлари сиёсатга алоқадор бўлади (сиёсатдан озуқ олади) (ҚБН 87б). – Ар. 31 "аш – қанат, бағ".

АШНЫ ошна, ошна-оғайни: *қаны қошны-ашны сэвинч қадғуқа эш / қамуғум бэрӓйи мэн эв дин чықайы* – севинч ва қайғуга шерик бўладиган қўни-қўшни, ошна-оғайнилар қани? Борлиғимни (уларга) берайин ўзим уйдан чиқиб кетайин (ҚБҚ 390). – Ар.31 "коңу-комшу".

АШНУ I. аввал, олдин, бурун; дастлаб: *бу ай тугса ашну эзи аз тугар / кӱнингӓ бэзӱйӱр йуқару агар* – ой дастлаб чиққанда жуда кичик чиқади, кундан-кунга катталашади, юқори кўтарилади (ҚБН 32б). *мэн ашну айайын элигка сӧзӱң / нэ эрмиш тилӓкиң ким эрмиш ӧзӱң* – мен аввал фикрингни, тилагинг нима-ю, ўзинг ким эканлигингни элигга айтайин (ҚБҚ 22). *ҳӓжиб айды ашну мэңӓ кэлсӱни / кӧрӓйин аны мэн мэни кӧрсӱни* – ҳожиб айтди: олдин менинг олдимга келсин, мен уни кўрайин, у мени кўрсин (ҚБН 25а). *мэн андын ашну кэлдим* – мен ундан олдин келдим (МК 1-150). 2. ё.с. "аввал, бурун, олдин" вазифасидаги кўмакчи; *йатыг эвкӓ ызма чықарма тишиг / қатылмазда ашну сынағыл кишиг* – бегонани уйга киритма, хотинни (ташқарига) чиқарма, аралашмасдан олдин одамни синагин (ҚБН 53б). *тӧрӱтмӓстӓ ашну йурытты қазā / қазāқа тапы бол бойун эг уза* – яратмасдан олдин қазони юритди, қазога рози бўл, бўйин эг, эргаш (ҚБН 118б). *ашну из-кӱч.* олдиндан сарфламоқ, харжламоқ» ўзгаларга бахш этмоқ (у дунёликни кўзлаб): *катыглан тиригликда мал ашну из / сақышднн кутулгъш муйан озка тнз* – тириш, тирикликда мол-дунёни илдам харжла, ҳисоб беришдан кутулгин, ўзинг учун нажот ҳозирла (ҚБН 191а). – Ар.31, Таф.66. СЯ 1-96.

АШНУҚЫ олдинги, дастлабки, аввалги: *сэни мэн оқыдым эң ашнуқы кӱн / ағырлық билӓ бэрдим ол кӱн орӱн* – сени мен энг дастлабки кун чақирганимда эҳтиром билан сенга ўрин бердим (ҚБН 34б). *йана ашнуқы сӧзкӓ йанғай тэйӱ / тақы қорқур эрдим сэңа иймӓнӱ* – яна аввалги сўзга қайтади, деб ҳануз хавотирланиб сендан қўрқар эдим (ҚБН 183б). – Ар.31. Таф.67. СЯ1-96.

АШРУ ортиқ, ошиқ; ортиқча, ошиқча, зиёда, кўп: *ағырлады ашру бағырсақлықын* – зиёд меҳрибончиликлар билан ҳурматини жойига қўйди (ҚБҚ 299). *эз и йақшы аймыш кӧни сӧзлӱг эр / ишиг ашру кӧрмиш йэти кӧзлӱг эр* – тўғри сўзли киши жуда яхши айтибди, ишни кўп кўрган, кўзи пишган киши (ҚБН 222б). – Ар.31.

АШРУЛ – оширилмоқ, ўтказилмоқ: *йӱк арттын ашрулди* – юк довондан оширилди (МК 1-249).

АШСА 1. ошишни истамоқ: *ол арт ашсади* – у довон ошишни истади (МК 1-274).

АШСА 2. овқат ейишни истамоқ (МК 1-274, 275).

АШСАТ – ошсатмоқ, ош ейишни истатмок, ошга иштаҳа қўзғатмоқ: *ол аны ашсатты* – у унга овқат ейишни истатди, у унда овқатга иштаҳа қўзғатди (МК 1-261).

АШТАЛ кенжа: *аштал оғул* – кенжа ўғил (МК 1-130).

АШУ қизил кесак; қизил тупроқ (МК 1-116) ДТС 65 "красная глина" Инд. 30. "қизил тупроқ, қизил кесак – красная глина".

АШУ қ. ЭШЎ.

АШУН – 1. ошмоқ, ўзмок, илгариламоқ: *қаны ким қутулды ӧлӱмдин қачыб / қаны ким ашунды ӧзиндин кэчиб* – қани, ўлимдан ким қочиб қутулди, қани, ким фурсатидан ошиб ортиқча яшади? (ҚБН 56б). *Ол мэндин ашунды* – у мендан ўзди (МК 1-210); 2. ошиқмоқ, шошилмоқ; интилмоқ, илдам бўлмоқ: *нэрӓк бу қараңқу тӱнӓриг орун / сӱзӱг мэңӱ элкӓ ашунғыл бурун* – бу қоронғи, зулмат дунё нимага керак? Мусаффо, боқий дунёга илдам интилгин (ҚБН 114б). *тапын ӧз оғурлуғ бағырсақлықын / қапуғда ашунғыл мэңа бол йақын* – ўзинг вақт-фурсатида садоқат билан хизмат қил, менинг даргоҳимда илдамла, менга яқин бўл (ҚБН 27б); 3. ортмоқ, ошмоқ, кўпаймоқ: *тапундуң ачығда ашукды тапуғ / тапуғ қалмады сэн йэтӱрдӱң қамуғ* – сен хизмат қилдинг, хизматларинг инъом-такдирлар(им)дан ошиб кетди, (ҳеч) хизмат қолмади, сен барчасини бажо қилдинг (ҚБН 113б); 4. устун келмоқ, ғолиб бўлмоқ: *қайу иштӓ ашну ашунса укуш / ол иш бақса барды сынадым укуш* – қайси ишда энг аввал ақл-заковат ғолиб бўлса, қарасанг, ўша иш поёнига етади, кўп синаганман (ҚБН 88а). – Ар. 32. Таф. 67.

АШУНДУР – илгарилатмоқ, олдинроқ қилмоқ: *улуғлар кэрак ким кичигкӓ салāм / ашундурса ӧтрӱ болур иш тамāм* – катталар кичикларга саломни олдинроқ, қилишлари керакки, шундан сўнг иш тамом (муддаодагидек) бўлади (ҚБН 183а). – Ар. 32 "*сэлāм кэлимӓсийлӓ бэрабӓр сэламӓ жэвап вэрмӓк*".

ĀШУТ қ. ЭШЎТ.

АШУҚ I. тўпиқ; ошиқ (МК 1-97).

АШУҚ II. темир қалпоқ, дубулға (МК 1-97).

АШУҚ= 1. ошиқмоқ, шошилмоқ: *ол эвкӓ ашуқты* – у уйга шошилди (МК 1-199); 2. ҳар нарсага интиқ, муштоқ, чанқоқ бўлмоқ (МК 1-199). – СЯ1-97.

АШУҚЛА – тўпиққа урмоқ: *ол аны ашуқлады* – у унинг тўпиғига урди (МК 1-297).

АШЧАН геогр. Ашчан, Хитойга бориш йўлидаги қўниб ўтиладиган бир жой, работнинг номи (МК1-156).

АШЧЫ ошчи, ошпаз, пазанда, ошхона-хизматчиси: *бoгуздын болур барча бэгкä хатар / ишин қылса ашчы аны ким йэтäр* – бег учун ҳар қандай хавф-хатар томоқдан бўлади, ошчи (унинг) ишини тўғрилаб қўйса уни ким била олади? (ҚБН 105б). АШЧЫ БАШЫ – баковулбоши, пазандалар бошлиғи; дастурхон мутасаддиси: *муну айдым эмди эй элиг киши / бу йаңлыг кэрäк болса ашчы башы* – мана, эй элиг киши, айтиб бердим, ошпазлар бошлиғи мана шундай бўлиши керак (ҚБН 107а) – Ар. 31.

АШҒАҚ юмшоқ, мулойим; *тилин ашгақ эл бол кöдäзгил öзўң* – тилда мулойим сўзлаб эллаш, ўзингни эҳтиёт қил (ҚБВ 88). қ. АРСЫҚ.

АШҒЫН – қирилмоқ, ишқаланмоқ, йўнилмоқ: *таш ашгынды* – тош қирилди, йўнилди (МК 1-254).

АҚ I.= Оқ, оқ ранг: *ай қопуб эвлäнўб / а қ булыт öрлäнўб / бир-бир ўзä öклўнўб / сачлыб сув ы эңрäшўр* – ой кўтарилиб ўтовланиб, оқ булут чиқиб бир-бирига қўшилишиб, суви шаррос сочмоқда (МК 1-257-258). *қуйды булут йамгурын / кэриб тутар ақ торын* – булут ёмгирини қуймоқда, оқ тўрини ёйиб (осмонни) қопламоқда (МК 3-46). қ. А:Қ 1. Таф. 47. СЯ 1-98.

АҚ II а. ҳақ, тўғри, чин: *кöзäзгил айа дост улуғлар ақын / асықсыз жадал ҳам мизäҳтын сақын* – эй дўст, улуғлар ҳақига риоя қилгин, беҳуда тортишув, ноўрин кулгидан сақлан (ҲҲ1-205). қ. ҲАҚ.

А:Қ I оқ; чипор: А:Қ АТ – чипор от (МК1-109). А:Қ САҚАЛ ЭР оқ соқол киши (МК 1-109). қ. АҚ I.

А:Қ II А:қ Сай геогр. Оқксой (МК1-110). А:Қ ТЭРАК геогр. Оқтерак, Яғмо шаҳрида Ила сувидан ўтадиган кўприк (МК 1-110).

АҚ – I. оқмоқ; тўкилмоқ: *бу уч нэңгä болма йақын қошнысы / қўйäр от ақар сув бу* – ол бэлгуси – бу уч нарсага яқин қўшни бўлма, куяр ўт оқар сув буларнинг белгиларидир (ҚБН 148б). *öлўрмэн öкўнчўн ақар кöз йулум / татыглар татыгсыг қылур бу öлўм* – ўкинч билан ўлмоқдаман, кўз ёшларим тўкилмоқда, бу ўлим ҳаловатларни бузиб ҳаловатсиз қилади (ҚБН 222а). *сув ақды* – сув оқди (МК 1-179). *Ақын ақар эңрäшўр* – (тоғдан) ҳайқириб сел оқаётир (МК 3-46). *ақды ақын мўңрäйä* – сел шарқираб оқмоқда (МК 3-407); 2. кўч. бостириб келмоқ, ёпирилмоқ; оқиб келмоқ: *йагы*

оқды – душман ёпирилиб келди (МК 1-179-180). – Ар. 18. Таф.47. СЯ1-98. "ақ-1 – "плыть, сечь, струиться" СЯ 1-99 "ақ- II - совершать набег".

АҚЫ 1. сахий, саховатли, қўли очиқ (МК 1-116). *ақы тэб айурлар қайу ол ақы / ақы жāн йулуғлаб ӧтäр эр ҳақы* – сахий деб айтадилар, ўша сахий қайси? Сахий жон фидо қилиб, одамлар олдидаги бурчини ўтайди (ҚБН 219б). *ақы сувратин ким кӧрäйин тэсä / кэлиб кӧрсӱн хақан йӱзини уса* – ким сахий суратини кўрайин деса, иштиёқ билан келиб хоқон юзига қарасин (ҚБН 2а) қ. АХЫ-. Ар. 13. СЯ 1-99.

АҚЫ 2. тоза, тозаланган: *ақын йағақ* – пўсти тозаланган ёнғоқ (МК1-116).

АҚЫЛА – сахий деб ҳисобламоқ, саховатли деб билмоқ: *ол мэни ақылады* – у мени сахий деб ҳисоблади (МК 1-302).

АҚЫЛЫҚ саховат, сахийлик, очиқ қўллик: *ақылық билä бэклäгӱ ол элиг / ақылық била бэг бэзӱр эй элиг* – элни саховат билан мустаҳкамлаш керак, бег саховат билан буюклашади, эй элиг (ҚБН 113а), *ақы бол ақылық сэни сэвдӱрӱр* – сахий бўл, сахийлик сени (халқка) севдиради (ҲҲЗ-260. ДТС 48). *қозғыл мэңä ақылық / болсун мэңä айағ-а* – сахийликни менга қўйиб бер, у менга лақаб бўлиб қолсин (МК 3-187) қ. АХЫЛЫҚ. – Ар.14.

АҚЫМ оқим; бир оқишлик, қулоқ (сув): *бир ақым сув* – бир қулоқ сув (МК 1-104).

АҚЫН 1. оқин, оқим; сел: *ақын-тэг йарур бу йэти қат кӧкӱг/ азырты сачым-тэг бирäр сақышы* – (ҳандаса амали) етти қават кўкни селдек ёриб ўтади, унинг ҳар амали ёғин заррасидек бир-биридан фарқлидир (ҚБН 104а). *ӧрди булыт иңдäшӱ /ақты ақын мӱңрäшӱ* – булутлар гувуллашиб юқорилашди, шаррос уриб сел оқди (МК 3-407). *тавар йығыб сув ақын инди сақын / қурум кэби изишин (изисин) қузы йувар* – мол-дунё йиғиб, сув сели келди деб ҳисобла, сел тошни юмалатгандай (мол-дунё ҳам) эгасини қуйи юмалатади (МК 3-69); 2. кўч. кўз ёши, ашк: АҚЫН АҚЫТ – ёш тўкмоқ, ёш оққизмоқ, йиғламоқ: *оқыды бу оғлын ӧзингä йақын / тутуб қучты кӧздä ақытты ақын* – ўғлини ўзига яқин чақирди, тутиб қучоғига олди, кўзидан ёш тўкди (ҚБН 48б). МУНДУЗ АҚЫН – тўсатдан келган сел (МК 1-106). – Ар. 14.

АҚЫНДЫ - АҚЫНДЫ СУВ оқар сув (МК1-158).

АҚЫНЧЫ тунда тўсатдан сел каби бостириб келадиган лашкар: *ақынчы кэлди* – лашкар селдай бостириб келди (МК 1-106). *бэг ақынчы ақытты* – бег қўққисдан босадиган лашкар юборди (МК 1-219). қ. АҚЫНЧУ.

АҚЫНЧУ – кечаси қўққисдан босадиган лашкар (МК 1-153). АҚЫНЧЫ.

АҚЫТ – 1. оқизмоқ; тўкмоқ: *тӧрӱ сув-тэг ол кӱч кӧр от-тэг йузуг / сӱзӱг сув ақыттың узытты отуг* – адолат сув кабидир, зулм эса ўт каби офатдир, кўргин, зилол сув оқиздинг, у ўтни ўчирди (ҚБН 115а). *сӧзин кэсти анча сақынды туруб / ақытты кӧзӱн йаш кӧр оғлын кӧрӱб* – сўзини тўхтатди, жим қолиб бир муддат ўйга толди, ўғлини кўриб кўзидан ёш тўкди, кўргин (ҚБН 48б). *ол сув ақытты* – у сув оқизди (МК 1-219). *бу таг-ол таврақ ақын ақытган* – бу тоғ селни тез-тез оқизгани-оқизган (МК 1-171); 2. кўч. юбормоқ, жўнатмоқ – *бэг ақынчы ақытты* – бег қўққисдан босадиган лашкар юборди (МК 1-219); 3. ёғдирмоқ: *тäңри ақын ақытты* – тэнгри сел ёғдирди (МК 1-219). – Ар.14. Таф.47. СЯ1-99.

АҚЫШ – оқмоқ (ҳар томондан): *сувлар ақышды* – сувлар ҳар томондан окишди (МК 1-194). *қар буз қамуг эрӱшди / таглар сувы ақышды / кӧкшин булыт ӧрӱшди / қайгуқ болуб эгришӱр* – қор, музлар батамом эриди, тоғларнинг сувлари ҳар томондан оқди, кўк булутлар кўтарилди, улар қайиқлар сувда чайқалгани каби сузмоқда (МК1-194).

АҚЛ а. ақл, ақл-идрок: *ақлқа ӧгдӱлмиш ат бэриб вазирниң оглы йэриндä тутмыш турур* – ақлга Ўгдулмиш деб от бериб, уни вазирнинг ўғли тарзида таърифлаган (ҚБН 2а-б). *сӧңäккä йылыг – тэг эрäнкä билиг / эрäн кӧрки ʻақл-ол сӧң äқның йилиг* – одам учун билим сўнгак учун илик кабидир, одам ярашиғи ақл-идрок, хўнгак ярашиғи эса иликдир (ҲҲ1-184). – Ар14. “ақил”. СЯ2-556.

АҚЛЫШ – оқиб келмок, йигилмок, тўпланмок (одам ва сув): *тэгмä йаңақтын бузун ақлышды* – турли атрофдан одамлар йиғилишди (МК 1-243) уры қопса оғуш ақлышур – (душман келиб) дод-фарёд кўтарилса, (ёрдам бериш учун) уруғлар тўпланадилар. (МК1-115).

АҚРУ аста, оҳиста, сокин: *туруб чықты ақру қапугқа кэлиб / бир анча йурыб барды эвкä тэгиб* – аста туриб ташқарига чиқди, дарвозага келди, бир оз юриб бориб уйига етди(ҚБН 63б) ақру-амул – оҳиста-сокин; аста-секин: *бу айтолды олдурды ақру-амул / кӧзин*

йэркä тикди тарутты кöңӯл – Ойтӯлди оҳиста-сокин ӯлтирди, кӯзини ерга кадади, юраги сиқилиб кетди (ҚБН 33б). *ақру-ақру* аста-аста, аста-секин (МК1-137) *ақру-силиг* – астагина, жимгина; камтарона: *бу айтолды олтурды ақру-силиг / кöзин йэркä тикти бэкӯтти тилиг* – Ойтӯлди астагина ӯтирди, кӯзини ерга қадади, сӯзга тил очмади (ҚБН 40б).-Ар. 14. Таф.48. СЯ1-100.

АҚРУН секин, ошиқмасдан; камрок, озроқ: *булмыш нэңиг сэвар-сэн / ақрун аңар сэвингил* – қӯлга киритган мол-дунёнгни севасан, унга камроқ севингин (МК 3-372).-СЯ 1-70 “арқун”, 1-100.

АҚСУМЛА – мастликда тӯполон қилмоқ, жанжал чиқармоқ; ножӯя иш қилмоқ: *йа эсрӯк тутуш қылга ақсумлаға* – ё бадмаст уруш қилади, жанжал-тӯполон чикаради (ҚБВ 130). қ. АХСУМЛА.

АҚСУН (?) шиддатли, ғазабнок (?): *адыглайу ақсун* – айиқ каби шиддатли (ҚБВ 86).

АҚТУР – оқизмоқ; оқиздирмоқ: *ол сув ақтурды* – у сув оқиздирди (МК 1-227). *ақтурур кöзӯм йулақ / тӯшлäнӯр öрдäк йуғақ* – кӯзлари чашма (ёш) оқизади, (унга) ӯрдак, ғоз(?) (каби сув қӯшлари) ӯлтиради (МК 1-227). – Таф. 47. “акдур”. СЯ1-1О1 “ақтур-ақытур”.

АҚУЗ – кӯч. тӯкиб солмоқ, айтмоқ: *сэңа сöз айытса ақуз сöз чыны / жавāб бэрсä йарлыг тэгӯргил кöни* – сендан сӯз сӯраса, сӯзнинг тӯғрисини айт, жавоб берганда ёрлиқ-буйруқларини тӯғри етказгин (ҚБН 147б).

АҚУР ф. оғил, молхона, отхона, кӯтан (МК 1-46): *кэвāл тāзи бöгтäл тағы арқуны / ақур толды толмас бу суқлуқ қаны* – арабий тулпорлар, сағриси кенг отлар, яйдоқ арғумоқлар билан оғилинг тӯлган, (лекин) бу суқлик хирси (ҳеч) тӯлмайди (ҚБН 193б). *тэрилди тӯмāн миң талу кöп тэтир / йазыда қалын йунд ақурда қатыр* – туман минг сара, кӯп туялар, яйлов (ларингда беҳисоб отлар, оғил(ларинг)да хачирлар йиғилган (ҚБН 193б). – Ар.14. СЯ 1-130 “ахур”.

АР 1. тӯр, тузоқ; кишан: *элиг айды эмди бу эрсä йараг / битийин битигим аңар болсу аг* – элиг айтди: агар маъқули шу бӯлса, (мактуб) ёзайин, мактубим унга тузоқ бӯлсин (ҚБН 118а). *бу тöрттä бири от бириси йағы / ӯчӯнчи иг-ол кöр тириглик ағы* – бу тӯрт (нарса)дан бири – олов, бири – ёв, учинчиси – хасталик, тирикликка қӯйилган тузокдир (ҚБН 19а). *бозун башлар эркä болур миң йағы / йағы болса кимкä йазыглыг ағы* – халқ бошловчи

одамнинг минглаб душмани бўлади, кимнинг душмани бўлса, унга тўр-дом ёзилган бўлади (ҚБН 106а). ағ тут – кишанлаб тутмоқ, тиймоқ: *тэгир эрсӓ хайл йа сэңар өз отаг / элиг йазгу мāлын қылынч тутгу аг* – сенга қабилалар, дала-водийлар, турар жойлар ихтиёри берилса, инъомлар билан қўлни ёзиш, феълни кишанлаб тутиш керак (ҚБН 149б). – Ар.8. СЯ1-102.

АҒ 2. 1. чов, чот, тақим: *учар қуш-тэг арқун агымда қураттим* – учар қушдек арғумоқни (йигитликни) тақимидан чиқариб қочирдим (ҚБҚ 387). *Йӱз ат мэниң агдын кэчти* – менинг тақимимдан юз от ўтган (МК 1-1090. 2. Бармоқлар оралиғидаги бўшлиқ (МК 1-109).

А:Ғ қ. АҒ 2.

АҒ – I 1. кўтарилмоқ, чиқмоқ; учмоқ: *бу ай тугса ашну эз и аз тугар / кӱнингӓ бэзӱйӱр йуқару агар* – ой дастлаб чиққанда жуда кичик чиқади, кундан-кунга катталашади, юқори кўтарилади (ҚБН 32б) *аңар агдым эмди бирӓр багнача / башынга тэги багна садым нэча* – бир-бир поғона босиб унга (шотига) кўтарилдим, бошигача-йин бир неча поғона санадим (ҚБН 217а). *йа 'исā болуб көккӓ агдым тақы мэн / йа нушин раван-тэг төрӱ тӱз йурыттым* – ё Исо бўлиб осмонга кўтарилдим ҳам, ё Нуширавондек одил сиёсат юритдим дейин (МК 388); 2. ўтмоқ, чиқмоқ: *қылынч эзгӱ болса қамуг халқ сэвӓр / қылынчы көни болса төркӓ агар* – феъли яхши бўлса барча халқ севади, феъли тўғри бўлса (одам) тўрга чиқади (ҚБН 65б). 3. турмоқ, тикланмоқ, тикка бўлмоқ: *агды қызыл байрак* - қизил байроқ тик кўтари-ди (МК 3-199). 4. пайдо бўлмоқ, чикмоқ: *агды булыт көкрӓйӱ / йагмур толы сэкрӓйӱ* – гулдираб булут кўтарилди, ёмғир ва дўл сакраб ёғди (МК 1-336). қ. А:Ғ 1. – Ар. 8. Гаф. 36. СЯ 1-102.

АҒ II ўзгармоқ (ранг): *тэңӱт ханы йубылады / өлӱм бирлӓ төпӱлӓды / қаз ашлары табалады / өлӱм көрӱб йӱзи агды* – Тангутлар хони (Катунсинининг хонини) алдади, унга ўлим зарбасини берди, қариндошлари (орлари келиб уни) койишди, ўлимга рўпара келгач, ранги ўчиб, юзи ўзгарди (МК 3-340). *аның мэңзи агды* - унинг ранги ўзгарди (МК 1-96). қ. А:Ғ II.

А:Ғ I 1. чиқмоқ, кўтарилмоқ: *ол тарқа агды* – у тоққа чиқди (МК 1-184). 2. пайдо бўлмоқ: *булыт агды* – булут пайдо бўлди (МКI-184).8.тиккаймоқ, ҳурпаймоқ: *мэни көрӱб йини агды* – мени кўриб туклари тиккайиб кетди (МК 1-174). қ. АҒ 1.

А:Ғ II. ўзгармоқ (ранг): *аның йўзи аггды* – унинг юз ранги ўзгарди, ранги ўчди (МК 1-164). қ. АҒ – 2.

АҒАН: АҒАН ЭР – димоғда сўзловчи одам, манқа (МК 1-106).

АҒАРТҒУ янчилган буғдойдан тайёрланган ичимлик, бўза (МК 3-446)

АШҚ ўзгарувчан, оғувчан (МК 1-96). АҒДУҚ КИШИ – оғмачи, иккиюзлама одам (МК 1-125). қ. АЗУҚ. МК 1-125 "нотаниш одам". Инд. 32 "нотаниш одам – неизвестный, незнакомый человекў. ДТС 17 "скрыный человек".

АҒЫ 1. қимматбаҳо нарса, буюм; жавоҳир, хазина: *хазина урунса кўмўш ҳам ағы / йағы бойны йанчса кэтäрсä чоғы* – кумуш ва қимматбаҳо жавоҳирлар билан хазина тўлдирса, ёв бўйнини янчса, адоватга барҳам берса (ҚБН 75а); 2. ипакли мато, ипак кийимлик (МК 1-116): *бычыш қыл кўчўң йэтсä бычғыл ағы / уса тыш тэри бэр кэсилсу чоғы* – қурбинг етса, йиртиш қил, ипакли матолар йиртиб улаш, қўлингдан келса, тегишли тиш ҳақларини бергин, овозлари ўчсин (ҚБҚ 169а). *йэмä қылды оғлы атасы йоғы / чығайқа улäди кўмўш ҳам ағы* – ўғли отасининг аза маъракасини қилди, муҳтожларга пул за ипакли матолар бахшиш қилди (ҚБН 62а); 3. кўч. тоза, пок, асил; хўш, ёқимли: *сўзўг жан кэпи бу қара йэр тоғы / қара йэр кэп öртнўр э қылқы ағы* – равон жоннинг (охири оқибатда) киядиган либоси қора ер (лаҳад) тупроғидир, у қора ер (гўр) тупроғи ёпиғига ўралади, эй хулқи хуш (ҚБН 195б). *кимиң эрдäми болса аслы ағы / йэтиз эл кишиси ол эркä йағы* – ким яхши хислат-фазилатли, асли тоза бўлса, бутун эл одамлари у кишига душман бўлади (ҚБН 126б). *ағыжуз* – ипак-шоҳи: *ағыжуз кэзим тон киши кэз˙гўси / эт-öз öртгў тап қыл эй эр эзгўси* – одамлар киядиган ипак-шоҳи кийимлар, либослар тананинг пардапўшигинадир, (сен борига) қаноат қилгин, эй яхши одам (ҚБН 172б). *мана кэлгил эмди йигитлик мэңä сэн / айада тутайын ағы-жуз тöшäттим* – (эй) йигитлик, сен менга яна қайта келгин, (ардоқлаб) елкамда кўтарайин, ипак-шоҳиларни пояндоз қилиб қўйганман (ҚБҚ 38б). *ағы қазнақы* – жавоҳирлар хазинаси, қимматбаҳо буюмлар сақланадиган жой; хазина; ғазнахона: *сöзин кэсти ачты ағы қазнақы / улäди укўш нэң чығайлар ҳақи* – сўзини тугатди, жавоҳирлар хазинасини очди, муҳтожлар ҳақига беҳисоб инъомлар бахшида этди (ҚБН 44а). *аңа бэрса болғай ағы қазнақы / ынанса йарағай кöзäзсä ҳақы* – ганжиналар ғазнахонасини унга

топширса, унга ишонса ва унинг ҳақига риоя қилса арзийди (ҚБН 105б). – Ар.8. Таф. 39. “ағу”.

АҒЫЗ 1. оғиз, лаб-даҳан: *ӱнин утты кэклик кӱлäр қатғурза / қызыл ағзы қан-тэг қашы қап-кара* – каклик хушовоз билан сайрамоқда қаҳ-қаҳлаб кулмоқда, унинг оғзи қондек қизил, қоши эса қоп-қорадир (ҚБН 10а). *ағыз йэсä кӧз уйазур* (мақол) – оғиз еса, кӯз уялади (МК 1-89). *аш ағызда татыды* – таом оғизга лаззат берди (МК 3-274); 2. чарм идиш, қовға, хум каби идишларнинг ва қудуқ кабиларнинг оғзи; ариқ ва дарёларнинг бошланиш қисми, манбаи (МК 1-83); 3. кӯч. оғиз; лафз, калима, сӯз: *сэңа қач ағыз бу ӧзӱм сӧзлäйин / унытма СЭН аны мэниңдӱ кззин* – сенга бир неча оғиз сӯзлайин, мендан кейин сен уларни унитма (ҚБН 218б). *узыса бу йалңуқ тӱшäр-оқ бу тӱш / йӧрä билсä тэркын кэлир ағзы тӱш* – одам ухлаганда албатта туш кӯради, (агар уни) тӯғри таъбир қила билса, гапи зинҳор тӯғри чиқади (ҚБН 158а). АҒЫЗ ҚӦНИ ТУТ – тӯғри сӯз бӯлмоқ, ростгӯй бӯлмоқ. *нэгӱ кэлсä тапла кӧр эзгӱ эсиз / бойун бэр қазāқа кӧни тут ағыз* – яхшими, ёмонми, нимайки бошинга тушса, рози бӯл, тақдирга тан бер, рост сӯзли бӯл (ҚБҚ 68). АҒЫЗ ТИЛ – лафз, нутқ; лавдаҳан (лаб-даҳан): *ағыз тил бэзäги кӧни сӧз дурур / кӧни сӧзлä сӧзни тилиңни бэзä* – лав-даҳаннинг ярашиғи тӯғри сӯздир, сӯзни тӯғри сӯзла, тилингни беза (ҲҲ2-116). – Ар.10. Таф.37. СЯ 1-103.

АҒЫЗЛА – 1. оғиз очмоқ; қулоқ очмоқ (ариққа): *ол ариқны ағызлады* – у ариққа оғиз очди (МК 1-295).

АҒЫЗЛА – 2. оғизга урмоқ: *ол қулын ағызлады* – у қулининг оғзига урди (МК 1-295) . ДТС 21 “он ударил раба по зубам”.

АҒЫЛ 1. сғил, молхона; қӯйхона, қӯтан (МК 1-103). *ағылда оғлақ туғса арықда оты ӱнäр* (мақол) – қӯтанда улоқ-қӯзи туғилса, арикда ӯти унади. Бу мақол ризқ-рӯз учун ортиқча қайғурмасликка ундаб айтилади (МК 1-96) – Таф. 37.

АҒЫЛ 2. қӯй кумалоғи, қӯй қийи (МК 1-103).

АҒЫЛЫҚ хазина, ғазнахона: *ағылыққа қылса ағычы сэни / бӱтӱн чын болуб сэн йурығыл кӧни* – сени хазинага хазиначи қилиб тайинласа, сен ишончли, чин бӯлиб тӯғри юргин (ҚБН 150а). – Ар.9.

АҒЫМ хатлам, ҳақлам; кӯтарилиш, баландлик: бир ағым йэр – бир ҳаклаб чиқиш мумкин бӯлган ер (МК 1-104).

АҒЫН гунг, лол; камгап, индамас: *магар экки түрлүг киши-ол билин / бириси билигсиз бириси ағын* – одам фақат икки турли бўлади, бири – билимсиз, бири эса – гунг (ҚБН 41а). *ағын кэндү бэрклиг тили сöзлäмäс / билигсиз киши ол сöзин кэзлäмäс* – лолнинг тили ўзи табиатан берк, сўзлай олмайди, нодоннинг тили эса сўзини яшира олмайди (ҚБН 41а). *киши кирмäдүк элкä кирсä қалы / кэлин-тэг болур эр ағын-тэг тили* – агар одам кирмаган эл орасига кирса, эр киши келиндек тили лол (индамас) бўлиб қолади (ҚБН 24б). ағын бол – гунгу лол бўлмоқ, сўздан тийилмоқ: *билиглиг учуз болды тутнур öзин / укушлуг ағын болды ачмаз сöзин* – билимлиларнинг қадри тушган, ўзларини тиядилар, заковатлилар гунгу лол бўлиб қолганлар, гапга сўз очолмайдилар (ҚБҚ 381). *ағын қыл* – гапиришдан тийилмоқ, сўздан ўзни тиймоқ: *бушы болма иштä сэн ишкä йығын / қалы кэлсä öвкäң öзүң қыл ағын* – ишларда дарғазаб бўлма, сен ишда ўзингни қўлга ол, агар ғазабинг қўзғалса сўздан тийилгин (ҚБН 188б). – Ар. 9.

АҒЫР I 1. оғир, вазмин (МК 1-87); 2. қийин, мушкул: *бэзүг иш бозун башламақы ағыр / баш ағрығ билä тутчы эмгäк тэгир* - халқни бошқариш - катта иш, (у жуда) қийин, (ундан) доим ташвиш ва машаққат етади (ҚБН 82б). *ағруқ ағыр ишиңни азнағуқа йүзүрмä* – юк ва мушкул ишларингни бошқаларга юклама (МК 3-75); 3. оғирлашган, вазминлашган: *ағыр азақ эмрүлди* (мақол) – оғирлашган оёқ ором олди (МК 1-87); 4. кўч. чуқур, қаттиқ, оғир: *қара түнүг кэчүрсүдим / ағыр уны учурсадым* – қоронғи тунни ўтказишни истадим, чуқур уйқуни ўчиришни истадим (МК 3-265). *ағы бол* - оғирлашмоқ, беҳузур бўлмоқ: *ағыр болды кöңли йатур ынчықын / тэгиб туш аңар бир эй кöңли йақын* – кўнгли (аҳволи) оғирлашиб қолди, алам чекиб ётибди, бориб унга бир йўлиққин, эй кўнгли яқин одам (ҚБН 214а). *ағыр қыл* – оғир олмоқ, ранжимоқ, малолланмоқ: *ағыр қилма кöңлүң мэңа эй қазаш / йақынлык ичиндä мэни қылма таш* – мендан кўнглинг ранжимасин, эй қариндош, мени яқинликдан четда қўйма (ҚБН 176а). – Ар. 9. Таф. 37. СЯ1 104.

АҒЫР II I. қиммат, баҳоли, қимматбаҳо: *ағыр нэң кишикä бу алтун күмүш / öзин тутғучы эр күмүшдä күмүш* – одам учун олтин-кумуш қиммат нарсалардир, ўзини тутувчи киши эса кумушдан ҳам азиздир (ҚБН 67б). *Ағыр нэң* – қимматбаҳо нарса (МК 1-87у. 2. Ҳурмат, иззат, қадр-қиммат, эътибор; ҳурматли, қадрли, эътиборли:

байудум тэсä сэн чығай болғу бир / ағыр-мэн тэсä учуз қылға йэр – сен бойидим десанг, бирдан камбағал бўлиб коласан, сен қадрлиман десанг, хўрлаб ер билан яксон қилади (ҚБН 192а) *ағыр бол* – қимматбаҳо бўлмоқ: *қайу нэӊ учуз болса йэрдä йатур / ағыжуз ағыр болды тöрдä йатур* – қайси нарса нархи паст (беқадр) бўлса, ерда ётади, ипак-шоҳи қимматбаҳо бўлгани учун тўрда (ғазнахонада) сақланади (ҚБН 38б); 2. қадрланмоқ, эътиборли бўлмоқ, ҳурматга эришмоқ: *нэгӳ тэр эшитгил билиг булмыш эр / билиг бирлä элдä ағыр болмыш эр* – билимга етишган киши нима деганини эшитгин, билими туфайли элда ҳурмат топган киши (ҚБН 189б). *тэлим кöрдӳм эмди ағыр болмыш эр / тызумады боғзы ӳчӳн болды йэр* – жуда кўп кўрганман, (элда) эътибор топган кишилар нафсларини тия олмаганликлари учун юз тубан кетганлар (ҚБН 166б).

АҒЫР КЭЛ – кийин келмоқ, оғирлик қилмоқ: *бу анча иш эрмäз ағыр кэлгӳ-тэг* – бу унчалик оғир келадиган иш эмас (ҚБҚ 294). *ағыр тут* – қадрламоқ, қадрли тутмоқ, ҳурматламок, қадрига етмоқ: *билиг эрдäм öгрäн ағыр тут аны / ағыр тутғай āхир бу эрдäм сэни* – билим, санъат-ҳунар ўрган, уларни қадрли тут, бу санъат-ҳунар ҳам оқибатда сени қадрлайди (ҚБН 112а). *ағыр тут нэгӳ эрса йарлығларын / ағыр қылға тэӊри бу кун ҳам йарын* – ёрлиқ-буйруқларини қанақа бўлса ҳам ҳурматла, тангри (сени) бугун ҳам, кейин ҳам қадрли қилади (ҚБН 53а). *ағыр тут тишиӊ сэн нэгӳ қулса бэр / эвиӊ қапғы бэклä йырақ тутғыл эр* – сен хотинингни ҳурматла, нима сўраса бер, уйингнинг эшигини берк тут, эркакни узоқда тутгин (ҚБН 163б). *ағыр қыл* - қадрли қилмоқ, эъзозламоқ: *айур эй бағырсақ изим сэн улуғ / ағыр қылдыӊ элда бу йунчығ қулуғ* – деди: эй меҳрибон эгам, сен улуғдирсан, бу нотавон бандангки элда қадрли қилдинг (ҚБН 115б). *йашыл кöкдин инди йағыз йэркä сöз / сöзи бирлä йаӊлуқ ағыр қылды öз* – сўз бўз ёрга зангори осмондан тушган, сўзи туфайли одам ўзини қадрли қилади (ҚБН 14б). ағыр-учуз - нарх қиммат-арзонлиги; нарх-наво: *қамуғ нэӊ-таварығ билигли кэрäк / ағырын-учузун уқуғлы кэрак* – турли мол-товарларни биладиган, нарх-навони тушунадиган бўлиши керак (ҚБН 10). СЯ 1-104.

АҒЫРЫ қ. АҒРЫ

АҒЫРЛА – I. қадрламоқ, тақдирламоқ, муносиб баҳоламоқ; ярлақамоқ; марҳамат кўрсатмоқ: *тапуғ бирлä бэглäр ағырлар қулуғ /*

тапуғ сиңсä болды кичиг öз улуғ – беглар хизматкор қулини хизмати баробарида қадрлайдилар, хизмати сингса, кичик одам улуғликка етади (ҚБН 28а). *тапуғ арттуру барды кӱндä йэңи / ағырлады элиг кӱнингä öңи* – кӯкдан-кунга янги хизматлар ҳисобига хизматни кӯпайтираверди, элиг кундан-кунга ортиқроқ тақдирлайверди (ҚБН 26а) *тэңри мэни ағырлады* – тангри мени ярлақади (МК 1-293); 2. ҳурматламоқ, сийламоқ: *öзӱң қаршықа кирсä қатну йуры / сэни ким ағырлар ағырла аны* – ўзинг саройга кирсанг (саройдагилар билан) аралашиб юргин, сени ким ҳурматласа, (сен ҳам) уни ҳурматлагин (ҚБН 149а). *оларни қатығ сэв ағырла сöзин / билиглäрин öгрäн ӱкӱш йа азын* – уларни жуда сев, сўзларини қадрла, озми-кўпми, билимларини ўрган (ҚБН 157а). *тилин ирмä сэрмä туз-этмäк йэтӱр / ағыр тут оларығ ағырла кöтӱр* – тилда дашном бериб койима, нон-туз едир, уларни қадрли тут, ҳурматларини бажо келтир, кўтар (ҚБН 157а). *мэни ағырла* – мени ҳурмат қил (МК 3-356). эндик ума эвлигки ағырлар – бефаросат меҳмон мезбонни сийлайди (МК 1-130). – ДТС 174 "(даже) глупый гость почитает хозяина дома" – Ар. 9-10. Таф.38. СЯ1-105.

АҒЫРЛАЛ – тақдирламоқ, қадрланмоқ: *эр ағырлалды* – одам тақдирланди (МК3-356).

АҒЫРЛАН 1. қимматсинмоқ, қимматсирамоқ: *ол бу атны ағырланды* – у бу отни (ўзи учун) қиммматсинди, қиммат деб билди (МК 1-287); 2. ҳурматланмоқ, қадрланмоқ, тақдирланмоқ: *эр ағырланды* – одам ҳурматланди (МК1-287); 3. оғир деб билмоқ, вазмин санамоқ (МК 1-287). – Таф.38 "ағырланмыш почитаемый, возвеличенный"

АҒЫРЛЫҚ 1. ҳурмат, эътибор, қадр-қиммат, обрў: *уқушун агар-ол билигин бэзӱр / бу экки билä эр ағырлық кöрӱр* – ақл-заковат билан юксалади, билим билан буюклашади, бу иккиси билан одам ҳурмат кўради (ҚбН 17б). *йақын болға-сэн кӱндä öтрӱ мэңä / ағырлық ачығ артға мэңдин сэңä* – кундан-кунга сен менга якинроқ бўлаверасан, мендан сенга ҳурмат-эътибор ва иноят ортаверади (ҚБН 36б). *қошны-қонум ағышқа / қылғыл аңар ағырлық / артут алыб анунғыл / эзгӱ тавар огурлуқ* – чатишганларни, қўни-қўшниларни қадрла, улардан бирор совға олиб, (эвазига) яхшироқ нарса ҳозирла (МК 1-137); 2. амал, мартаба, мансаб; шавкат: *ағырлыққа тэгсä кӱвäз кӱр болур / öлӱм тутса узлур öкӱнчун öлӱр* –

(одамзод) мартабага (улуғликка) эришса, такаббур, мағрур бўлади, ўлим тутгандагина кўзи очилади, ўкинчлар билан ўлади (ҚБН 47б); 3. каромат, фазилат, хислат, яхши сифат: *баса айдым эмди муну йаңлуқуғ / ағырлықы болды билиг öг уқуғ* – мана, сўнг инсон ҳақида гапирдим, билим, ақл-заковат, ўқув унинг фазилатларидир (ҚБН 126б). *йаңлуқ ағырлықын танурлайур билиг бирлä* – инсон фазилатлари билим билан аниқланади (ҚБН 12б). – Ар.10. Таф. 38.

АҒЫРЛЫҒ ҳурматли, эътиборли, қимматли, қадрли: *эшлäри 'азиз ағырлығ саҳāбалар ўза* – (пайғамбарнинг) эшлари, азиз ва қадрли саҳобаларга (ҚБН 1б) *бу китāб тöрт ағырлығ нимä узä бинā қылмыш турур* – (муаллиф) бу китобни тўрт қимматли нарса асосида яратгандир (ҚБҚ 3). АҒЫРЛЫҒ ЭР – ҳурматли, эътиборли киши (МК 1-163). АҒЫРЛЫҒ КИШИ – ҳурматли, эътиборли киши (МК 1-87). АҒЫРЛЫҒ ТУТ – ҳурматламоқ, қадрли тутмоқ: *тутғыл қонуқ ағырлығ / йазсун чавың бозунқа* – меҳмонларни ҳурматла, (улар) таърифингни халқ орасида ёйсинлар (МК 1-80). – Ар.9. Таф.38. "ағғрлық"

АҒЫСА қ. АҒСА.

АҒЫТ – I чиқармоқ, чиқишга мажбур қилмоқ: *ол аны тағқа ағытты* – у уни тоққа чиқарди (МК 1-219). *тэңри булыт ағытты* – тангри булут чиқарди (МК 1-219). *бу кэйик ол ытығ тағка ағытқан* – бу кийик у итни тоққа чиқишга мажбур қилди (МК1-170).

АҒЫТ – II ташламоқ, бартараф қилмоқ, ўртадан кўтармоқ, бас қилмоқ: *байат ҳукмықа бу нэрäк-ол сығыт / изи ҳукмы кэлди сиғытығ ағыт* – худонинг ҳукмига йиғлаш нимаси? Эгамнинг ҳукми келди, (энди) йиғини қўй (ҚБН 51а). *нэгўка улыр-сэн нэгў бу сығытнт / бу қылқ эзгў эрмäз муны сэн ағыт* – нимага йиғлайсан, бу йиғи нимаси, бу қилиқ яхши эмас, сен буни ташла (ҚБҚ 375). – Ар. 10.

АҒЫЧЫ ипаклик кийим ва матоларни сақловчи; хазиначи, хазинадор (МК 1-155). *битиг билсä сақыш ағычы болур / ўкўш öг кэз эрсä битигчи болур* – ёзув ва ҳисоб-китобни билса, хазиначи бўлади, акл-заковат ва идрок яхши бўлса, саркотиб бўлади (ҚБН 147а). *ағылықа қылса ағычы сэни / бўтўн чын болуб сэн йурығыл кōни* – сени хазинага хазиначи қилиб тайинласа, сен ишончли, чин бўлиб тўғри юргин (ҚБН 150а). – Ар.9.

АҒЫШ кўтарилиш, юқорилашиш, юксалиш (МК 1-93): *ағыш барча тўшдä ағырлык болур / ағыры тэңинчä улуғлуқ булур* – тушда

ҳар қандай кўтарилиш қадр-қиммат бўлади, (одам) кўтарилиши баробарида улуғликга эришади (ҚБН 217а). *бу эзгў ағыш-тэг ағыр ағқуқа / йавуз нэң иниш-ол учуз болғуқа* – эзгулик юксалишдек улуғланиш учун қимматли моядир, пастлашиш эса қадрнинг тушиши (учун) ярамас моядир (ҚБН 38б) *ағышқа иниш-ол эзизкä батығ / сэвинчкä сақынч-ол ачығқа татығ* – севинчнинг қайғу-кўтарилишнинг тушиши, баландликнинг пастлиги, севинчнинг қайғуси, чучукнинг аччиғи бўлади (ҚБН 46а). – Ар.10.

АҒЫШ – чиқишда, кўтарилишда баҳслашмоқ: *ол мэниң бирлä тағқа ағышды* – у мен билан тоққа чиқишда баҳслашди (МК 1-194); 2.нархни оширишда тортишмоқ, кимошар қилмоқ: *ол мэниң бирлä бир алтунда ағыды* – нархни бир олтинга оширишда у мен билан тортишди (МК 1-194); 3. даф қилишда баҳслашмоқ: *бэглäр бир экинди бирлä ағғшды* – беглар бири иккинчисини даф қилишда баҳслашишди (МК 1-194). ДТС 20 “беки защищали друг друга”.

АҒЛА – бўшамоқ, бўм-бўш қолмоқ, ҳоли бўлиб қолмоқ: *ўзик мэни кўчäйўр / тўн-кўн туруб йығлайу / кöрди кöзўм таврақын / йурты қалыб ағлайу* – севги мени қийнайди, тун-кун фақат йиғлайман, (маҳбубанинг) юрти бўм-бўш қолганига дарҳол кўзим тушди (МК 3-274).

АҒЛАТ – 1. бўшатмоқ, холи қилмоқ; тозаламоқ: *ол йэриг ағлатты* – у ерни бўшатди, тозалади (МК 2-421). 2. узоқлатмоқ, жўнатмоқ: *ол кишини ағлатты* – у (мақсадига етиш учун) одамларни ўзидан узоқлатди (МК 1-264).

АҒЛАҚ 1. овлоқ, холи, кимсасиз, хилват: *ағлақ йэр* – овлоқ, кимсасиз, хилват ер (МК 1-141); 2. унумсиз, ҳосилсиз, чўл: *уғрақ эри тығрақ / йэми анын оғлақ / сўти ўзä сағрақ / йэри тақы ағлақ* – уғроқларнинг одамлари ғайратли, уларнинг емишлари улоклардир, сут (қимиз) устидан коса аримайди, ҳолбуки, ерлари унумсиз, қурғоқдир (МК 1-435). – СЯ1-106.

АҒНА – 1. ағанамоқ, у ён-бу ёнга ташланмоқ, ўзни ҳар ёнга урмоқ: *элик-кўлмўз ойнар чэчäклар узä / сығун-мунгак, ағнар йурыр таб кэзä* – эркак ва урғочи жайронлар чечаклар бағрида ўйноқлашади, эркак ва урғочи буғулар ағанашиб, зап кезиб гашт қилади (ҚБВ 14). *ат ағнады* – от (тупроққа) ағанади (МК 1-234). – СЯ1-107.

АҒНА – 2. дудуқланмоқ, тутулмоқ: *эр ағнады* – одам дудуқланди, сўзлашда тутулди (МК1-284).

АҒНАТ – 1. ағанатмоқ, ағдармоқ: *ол атын топраққа ағнатты* – у отини тупроққа оганатди (МК 1-265).

АҒНАТ – 2. чақа қилмоқ, яраламоқ, тирсак чиқармоқ; *ол йағак аның тилин ағнатты* – у ёнғоқ унинг тилини чақа қилди, тилига тирсак чиқариб сўзлашини қийинлаштирди (МК 1-265).

АҒРЫ – 1. оғримоқ, касалланмоқ, ҳасталанмоқ: *бир тойын башы ағрыса қамуғ тойын башы ағрымас* (мақол) – бир коҳиннинг бош оғриса, барча коҳинларнинг боши оғримайди (МК 1-271). *Аның башы ағрыды* – унинг бош оғриди (МК 1-271); 2. оғриб қолмок, оғринмоқ, ранжимоқ, олиниб қолмоқ (кўнгил): *ириг сӧзлӓмӓгил кишикӓ тилин / ириг сӧзкӓ ағрыр кӧңӱл кэч билин* – одамларга тилда дағал сўзламагин, дағал сўздан дил узоқ оғриб қолади (ҚБН 126б); 3. ачинмоқ, афсусланмоқ: *кэлир эрсӓ дунйӓ кӧңӱл бамаса / барыр эрсӓ ағрыб қашын тӱгмӓсӓ* – мол-дунё келгудек бўлса, унга кўнгил қўймаса, (мол-дунё) кетгудек бўлса, афсусланиб хафа бўлмаса (ҚБК 127б). қ. АГРУ. – Ар. 2. СЯ1-107.

АҒРЫН – азобланмоқ, алам чекмоқ: *балыг ағрынды* – жароҳатли (одам) жароҳат оғриғидан алам чекди (МК 1-253).

АҒРЫТ – оғритмоқ, ранжитмоқ, алам бермоқ: *тӱпи кэл турур сӧз кӧңӱл ағрытур / кӧңӱл ағрыса эр сэни йаврытур* – сўз бўронли изғирин кабидир, дилни (тешиб ўтиб) зирқиратади, дили оғриган одам сени танг аҳволга солади (ҚБН 155б). ол аны ағрытты – у уни ранжитди (МК 1-260). – Ар11. Таф.39. СЯ1-108.

АҒРЫШ – оғринмоқ, хафа бўлмоқ; ачинмоқ: *олар бу ышқа ағрыштылар* – улар бу ишга оғринишдилар (МК 1-237).

АҒРЫҚАН – оғриқдан зорланмоқ, алам тортмоқ: *эр ағрықанды* - одам оғрик азобидан зорланди (МК1-303).

АҒРЫҒ оғриқ, дард (МК 1-123). *баш ағрыг* – кўч. ташвиш, ғам; машаққат: *бэзӱг иштӓ тэңсиз баш ағрыг болур / баш ағрыг кӧтӱрмӓсӓ бэглик қалур* – буюк ишда беқиёс машаққат бўлади, машаққатни тортмаса, беглик таназулга юз тутади (ҚБН 109а). – Ар.11. Таф.38. СЯ1-108.

АҒРУ – 1. вазминлашмоқ, оғирлашмоқ, оғирлик касб этмоқ: *тириглик учуқты йӱкӱм ағруды / йазуқдын ӧзӱм болды йанғу ӧзи* – тириклик охирлади, юким оғирлашди, ўзим гуноҳлардан қайтадиган пайт келди (ҚБН 204б). *ағруды нэң* – нарса оғирлашди (МК 1-271); 2. оғирлашмоқ, мураккаблашмоқ: *бу айтолдының кӧр иги ағруды / умунчсуз болуб жӓндын элгин йуды* – Ойтўлдининг

дарди оғирлашди, кўр, умидсизликка тушиб, жондан қўлини ювиб қўлтикка урди (ҚБН 47а). *иглиг ағруды* – хастанинг аҳволи оғирлашди (МК 1-271).қ. АҒРЫ. – Ар.11.

АҒРУҚ юк, оғирлик, вазминликка эга бўлган нарса; кўч-кўлон, лаш-луш, икир-чикир, майда-чуйда, қакир-қуқур: *ағыр ағруқ қайда келды* – оғир юк қаерда қолди? (МК 1-125). *ағруқ ағыр ишиңни азнағуқа йўзўрмä / ачруб öзўң öшäриб азнағуны тозурма* – оғир юк ва юмушдарингни бошқаларга юклама, кўз тингудек ўзингни оч қолдириб бошқаларни тўйдирма (МК 3-75). *киши ағруқы болмаса бу боғуз / киши ўнмäзи-ол бу ағруқ боғуз* – (кошки эди) одамнинг лаш-луш ва томоқ эҳтиёжи бўлмаса, лаш-луш ва томоқ одам учун иложсиз заруратдир (ҚБН 134б) *киши бар қалын боз боғуз ағруқы / кöни чын бағырсақ йоқ-ол эй ақы* – кўп одамлар бор, эгин, томоқ, бисот (оворасидирлар), тўғри, чин, меҳр-оқибатли (одам) йўқ, эй саховатли (ҚБН 184б) – Ар.11. СЯ-107 "ағры".

АҒРУҚЛАН – оғирсинмоқ, оғир олмоқ: *ол бу ышығ ағруқланды* – бу иш унга оғир туюлди, убу ишни оғирсинди (МК 1-304). 2. Оғирлашмоқ, оғир бўлмоқ (МК 1-304) ДТС 23 "ол бу ышығ ағруқланды – он взвалил на себя это дело".

АҒРУҒ: *ағруғ сöңўки анат* – умуртқа суякларининг биринчиси (МК 1-123). ДТС 23 "атлант (первый шейний позвонок)".

АҒСА – чиқишни истамоқ, чиқмоқчи бўлмоқ: *ол тағка ағсады* – у тоққа чиқишни истади (МК 1-275). ДТС 20 "ағыса".

АҒТАР – ағдармоқ, ағдариб йиқитмоқ; *эрди ашын татурған / йавлақ йағығ қатарған / бойнын тутуб қазырған / басты öлўм ағтару* – нон-тузини едирувчи эди, ашаддий душманни кайтарадиган эди, бўйнини эзиб қайирадиган эди, ўлим уни ағдариб босди (МК 2-77).

АҒТАРЫЛ – ағдарилмоқ, ерга урилмоқ (МК 1-248). қ. АҒТЫЛ.

АҒТЫЛ – ағдарилмоқ, йиқитилмоқ. (МК 1-248). қ. АҒТАРЫЛ.

АҒУ оғу, заҳар (МК 1-116*) эсизлик ағу-ол йэмä бу ағу / ағу йэгли болмас тиригли йэгў* – ёмонлик оғудир, бу оғуни ема, оғу еган (одам) тирикликдан баҳраманд бўлмайди (ҚБН 139а). *йылан-дэк бу ажун йылан оқлағу / йоқамаққа йумшақ ичи пур ағу* – бу дунё илон кабидир, илон майиндир, (сиртини) силамоққа юмшоқдир, (лекин ичи тўла заҳардир (ҲҲ2-121). *ағу қыл* – заҳар қилмоқ: *йанут бэрди озғурмыш айды қазаш / муңазтурдуң эмди ағу қылдың аш* –

Ўзғурмиш жавоб бериб айтди: (эй) қариндош, мени ғамга қўйдинг, овқатимни заҳар килдинг (ҚВН 145а) . – Ар.14. Таф.39. СЯ1-108.

АҒУЖ оғиз, палла; оғиз сути (МК 1-88). қ. АҒУЗ.

АҒУЗ оғиз, палла; оғиз сути (МК 1-88). қ. АҒУЖ.

АҒУЖЛУҒ оғизли, палласи бор; *ағужлуғ эр* – оғизли одам, палласи бор одам (МК 1-163),

АҒУЛА – заҳарламок, заҳар солмоқ: *ол ашын ағулады* – у унинг овқатини заҳарлади (МК 1-301).

АҒУРШАҚ чарх дугини тутаб турадаган айричўп, чалмак, тутак (МК 1-165). ДТС 365 "оғуршақ".

АҒУҚ – заҳарланмоқ: *эр ағуқты* – одам заҳарланди (МК 1-200).

'АҲД а. аҳд, ваъда; бурч: *қаны аҳд амāнат қаны эдгўлўк / кōни кэлтўгўнча хайр кэтгўлўк* – қаны аҳду паймон, қани омонат, қани яхшилик? Адолат келгунча хайр кетади (ХҲ 1-208). – СЯ 2-557.

АҲЛ а. аҳл; оила аъзолари: АҲЛ-И-БАЙТ – пайғамбар хонадони, Муҳаммад авлодига мансуб кишилар: *булар аҳл-и байт-ол ҳабибқа қазаш / ҳабиб савчы ҳақы ўчўн сэв адаш* – улар Муҳаммад хонадони аҳлларидирлар, ҳабиб (пайғамбар)га хеш-қариндошдирлар, уларни севикли пайғамбар ҳақи учун севгин, эй биродар (ҚБН 157а). – Ар. 144. СЯ1-111. "народ, люди, жители, подданные". СЯ 1-112 "дружина".

АҲЛА – оҳ урмоқ, оҳ тортмоқ: *эр аҳлады* – одам оҳ урди (МК3-129).

АҲЛАМ а. иҳтиломли; рўё; пойма-пой: *тақы бири азғāс-у аҳлāм болур / бу тўшқā йōрўг йоқ эй қылқы ўнўр* – яна бир тил (туш) пойма-пой бўлади, бундай иҳтиломли тушнинг таъбири бўлмайди, эй барака топкур (ҚБН 216а). – Ар.12.

АҲМАД а.ш.н. Аҳмад, "Ҳибату-л-ҳақойиқ" асарининг муаллифи: *Адиб Аҳмад атым адаб панд сöзўм / сöзўм мунда қалур барур бу öзўм* – отим Адиб Аҳмаддир, сўзларим панд-насиҳатдан иборат, сўзларим бу дунёда қолади, ўзим ўлиб кетаман (ҲҲ 1-88).

Илмий-услубий нашр

Қадимги туркий тил луғати
(X-XII асрлар)

Тузувчи: филология фанлари номзоди
Қаюм Каримов

Муҳаррир: Дилнавоз Юсупова
Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев
Мусаҳҳиҳа: Камола Болтабоева
Компьютерда саҳифаловчи: Орзигул Ҳамроева

"MUMTOZ SO'Z"
масъулияти чекланган жамияти
нашриёти
Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел.: 241-60-33

Босишга рухсат этилди 04.12.2009.
Қоғоз ўлчами 60x84 1/32. Офсет қоғоз. Times New Roman гарнитураси.
Шартли босма тобоғи 9,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 10,0.
Адади 300. Баҳоси келишилган нархда.

"MUMTOZ SO'Z"
масъулияти чекланган жамияти
матбаа бўлимида чоп этилди
Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел.: 241-81-20

Қаюм Каримов

1932 йил 30 мартда Тошкент вилоятининг Пискент туманида туғилган.

1949 йилда Тошкент давлат университети шарқ факультетининг эрон-афғон бўлимига ўқишга кирди.

1955-1958 йилларда Пискентдаги мактабда ишлаган, 1959-62 йилларда Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институти аспирантурасида таҳсил олган.

1971-76 йилларда мазкур институтнинг ўзбек тили тарихи бўлимига мудирлик қилган.

100 дан ортиқ илмий-оммабоп мақолалар, рисолалар, ўқув қўлланма ва монографиялар муаллифи.

2003 йилда вафот этган.

ISBN 978-9943-363-86-1
9 789943 363861